

ISSN 0203—9494

**ПРОБЛЕМИ
СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА**

47
1995

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім І ФРАНКА
Інститут славістики

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

МІЖВІДОМЧИЙ НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Виходить з 1970 р

ВИПУСК 47

Л Ъ В І В
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»
1995

У збірнику, що містить статті, повідомлення та матеріалів Третіх слав'янських наукових читань, висвітлюються питання історії, історіографії, мовознавства, літературознавства та культури слов'янських народів, а також українсько-слов'янських взаємин.

Для науковців, викладачів і студентів, учителів, усіх, хто цікавиться славістикою.

Бібліогр. в кінці статей.

Редакційна колегія: Володимир Чорний (відп. ред.), Володимир Моторний (заст. відп. ред.), Михайло Кріль (відп. секр.), Флорій Бацевич, Леонід Зашкільняк, Ярослав Ісаєвич, Роман Кирчів, Микола Крикун, Юрій Макар, Ольга Паламарчук, Тамара Полещук, Сергій Страшнюк, Іван Теляков, Павло Чучка, Валерій Яровий.

Редактор Т. О. Головіна

Адреса редакційної колегії: 290000 Львів, вул. Університетська, 1.
Університет, кафедра історії слов'янських країн. Тел. 79-41-54.

П 0503030000-050
225-95

Замовне

© Львівський університет,
1995

СТАТТІ

Євген НАХЛІК,
Львівське відділення Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України

ВАРШАВСЬКА СЛУЖБА ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Адміністративна служба П. Куліша у Варшаві 1864—1867 рр., за м'яким й обережним висловом І. Франка, зазвичай не м'якого й необережного у судженнях про цього письменника, — «факт не зовсім гарний» [14, т. 28, с. 203], а кажучи прямо, чи не найнепривабливіший у його складній біографії. Як сталося, що натхненник і сподвижник кирило-мефодіївців, чільний організатор українського літературного і національно-культурного процесу кінця 50-х—початку 60-х років, «головний двигач українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-х років» [14, т. 31, с. 333] заповзівся активно сприяти царській політиці русифікації Польщі, ба що більше, й українського населення Холмщини та Підляшшя?

Пояснення цьому слід шукати в тогочасній політичній ситуації в Російській імперії та Україні, Кулішевому ставленні до історичної Польщі та його уявленнях про місце України в трикутнику Україна—Росія—Польща, у мінливості долі письменника.

У 1863 р. видавнича і журналістська діяльність Куліша в Петербурзі вичерпала себе. «Друкарня П. О. Куліша» збанкрутувала, і він змушений був продати її; через ряд причин (внутріредакційні незгоди, брак передплатників, відмову тодішнього міністра внутрішніх справ П. Валуєва затвердити нову програму журналу) припинила існування «Основа»; таємний Валуєвський циркуляр, прийнятий 20 липня 1863 р. під впливом реакційних російських публіцистів, що безпідставно звинувачували українофільський рух у зв'язках з польським повстанням, унеможлививав видання українською мовою наукових праць і будь-яких педагогічних книжок для народу. Під тиском викликаних Валуєвським циркуляром переслідувань (адміністративні заслання П. Чубинського, П. Єфименка, О. Кониського, С. Носа та ін., закриття недільних шкіл, цькування в шовіністичній

російській пресі, насамперед у виданнях М. Каткова — газеті «Московские ведомости» та недільному додатку до неї «Современная летопись» — і в журналі К. Говорського «Вестник юго-западной и западной России», що виходив у Києві) загальмувався громадівський рух і на Наддніпрянській Україні, де він набув поширення в 1859—1862 рр. (у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах). Утім, сам Куліш розійшовся з петербурзькою українською громадою і не сприйняв київську, бо спостеріг «у піснях, у речах і звичаях» її учасників «якесь бурлацтво» і чуже йому схиляння «перед громадською «черню» [4, ч. 27, с. 324]. «Скажеш: якого ж гаспида сидиш у тій Варшаві? А де ж мені дітись? — скаржився письменник своєму давньому приятелю І. Хильчевському в листі від 12 липня 1867 р. — На столиці нас не треба, а на Україні дурень на дурневі сидить та дурнем і поганяє» [10, с. 88].

Заодно виїздом з України і службою в Польщі Куліш думав уберегти себе, відомого українофіла і колишнього засланця, від можливого нового переслідування з боку жандармів та урядників, про що прямо зізнався дружині в одному з листів 1865 р.: «Я слышал, что киевскому генерал-губернатору разрешено разыскивать по всей Малороссии тайным способом, нет ли где лиц, которых присутствие опасно для общественного спокойствия. Если эта молва не выдумка, то стоит какому-нибудь Говорскому шепнуть одному-другому чиновнику, что ему вздумается, и меня не призадумаются отправить на край света. [...] Я согласен, что служба в Варшаве имеет важные для меня неудобства, а пожалуй, и опасности со стороны польских фанатиков. Но что лучше: подвергаться ли опасности от убийц или, сидя в хуторе, каждый день думать, что завтра тебя могут взять, как бессловесную овцу, по наговору какого-нибудь Говорского. Нет, по моему, уж лучше служить в действующей армии и каждый день слышать над ухом свист пули, чем воображать беспрестанно, что ты обречен на жертву самому бессмысленному клеветнику» [15, с. 67].

До Варшави Куліша значною мірою привели його «ближайшие», за його висловом, «интересы — интересы науки» [1, № 104]. У середині 60-х років поживавилося зацікавлення Куліша історією українсько-польських взаємин доби козаччини, виник задум присвятити цій темі вже не науково-популярні нариси (як-от: «Хмельщина» чи «Виговщина», написані й опубліковані 1861 р.), а фундаментальне дослідження, побудоване на історичних документах. «... В настоящее время, — інформував він Л. Жемчужникова 14 березня 1864 р., — я посвящаю себя надолго собиранию и изучению материалов для обширного сочинения о Польше и юго-западной Руси. Пока я не сознаю

себя способным сказать прочное слово об этом запутанном и многосложном предмете, я ничего печатать не стану» [1, № 104].

У цьому ж листі Куліш писав, що йому давно вже хотілося побувати у Варшаві, аби попрацювати в «головному архіві Царства Польського»*, а в одному з листів 1893—1896 рр. (до князя М. Шаховського) згадував, що до Варшави його понад усе притягувала унікальна бібліотека К. Свідзінського, з якою він частково ознайомився ще в 40-х роках у с. Ходоркові на Житомирщині, де жив польський бібліофіл і антиквар, — Куліш гадав, що Свідзінський, який помер 1855 р., заповів свою книгозбірню графам Красінським [5, с. 353]**.

До Варшави Куліш збирався ще до січневого повстання 1863 р., але його зупинило будівництво хати на хуторі Піддубні. За кілька років до урядової служби в Польщі до Варшави Куліша запрошував його давній ширий приятель польський письменник М. Грабовський, тоді права рука маркіза О. Вельопольського (з березня 1861 р. міністра народної освіти та віросповідань і міністра юстиції, а з 1862 р. ще й керівника громадської частини і віце-голови державної ради Польщі), пропонуючи оселитися у нього в палаці і вибрати таке місце служби, яке сам забажає [5, с. 352]. Однак Куліш, за його словами, «выжидал более безопасного момента» [1, № 104] (слід мати на увазі, що вже в червні—серпні 1862 р. у Варшаві було влаштовано замах (невдалі) на царського намісника, великого князя Костянтина Миколайовича та О. Вельопольського).

Тим часом у квітні 1863 р. О. Вельопольський, колаборант, лідер польських консерваторів (виступав проти революційних сил і намагався легальним шляхом домогтися для Польщі автономії у складі Російської імперії), вражений вибухом антиімперського повстання, подав у відставку і виїхав до Німеччини, де провів решту життя у пригніченості й самотності. А 19 листопада 1863 р. раптово помер М. Грабовський. По суті, то був духовий і фізичний крах цих проводирів польського колабораціонізму (доречно згадати, що про свого друга-письменника Куліш у листі до кн. В'яземського від 16 грудня 1856 р. подав та-

*Царство Польське (Королівство Польське) — частина Польщі, яка за рішенням Віденського конгресу 1814—1815 рр. була приєднана до Росії (інші назви — конгресова Польща, Конгресівка).

**Насправді К. Свідзінський відписав зібрані ним рідкісні книги, рукописи та інші пам'ятки старовини маркізові О. Вельопольському з тим, щоб ця колекція як публічна установа імені заповідача була нерозривно з'єднана з родовим помістям Мишковського (перевезення багатющої колекції з Житомирщини до Варшави було не під силу небагатому власникові цього майорату). Проте О. Вельопольський, усупереч громадськості, яка наполягала на розміщенні установи у Варшаві, за наданим йому заповітом правом, помістив усі відказані йому скарби у своєму родовому маєтку в Ербермі [17, с. 618].

ку інформацію: «... Побуждения Грабовского относительно России так чисты, что у поляков-фанатиков он считается изменником» [5, с. 358].

Коли в Польщі почалися національно-революційні виступи проти царської Росії, то Куліш відклав здійснення свого наміру ґрунтовно опрацювати історичні джерела навіть у львівських бібліотеках (передусім в Оссолінеумі), бо остерігався, як би його поїздка до Галичини не розцінювалася російською поліцією як політична, спрямована чи то на підтримку польських визвольних змагань, чи то на активізацію українського сепаратизму, що неминуче викликало б переслідування його з боку царських жандармів. Саме ж польське повстання 1863—1864 рр. Куліш оцінював під кутом зору, по-перше, українських національних інтересів, а по-друге, культурницьких уявлень про шляхи і можливості суспільного розвитку, не приймаючи як неперспективних, на його погляд, революційних методів боротьби за соціальний прогрес і національне відродження. У листі до редакції часопису «Мета» 1863 р. Куліш писав: «Я й тепер пораюсь коло нашої історії: чи не спроможусь появили один том зимою. Дуже треба б мені понишпорити у Оссолінського книготеці, щоб моя праця літературна не кульгала, та в нас тепер так завелось, що зараз видумують що-небудь підбріхачі, та й зашкодять чоловікові. Божевільні ляшки начинили колоту, а дурні голови думають, що й наш брат хоче йти слідом за ними. А нам коли б тільки писати про Божу правду, то більш нічого не треба. Нехай хто хоче воює й руйнує, а нам треба пахати та сіяти, бо лежить наша рідна земля великим лядським. От же не ймуть віри, що в нас на думці нема нічого лядського, і знай коверзують усякі каверзи. Тим-то я й не хотів дратувати собак-підбріхачів, а як утихомириться все, то й завитаю до Львова і його преславної книготеки на тиху історичну працю» [13, с. 264].

Податися на адміністративну службу до Варшави Куліша штовхнули і психологічні та фінансові мотиви. У середині 60-х років він якоюсь мірою розчарувався у своїй попередній, навдивовижу інтенсивній, аж до виснажливості, культурно-громадській діяльності, від якої в нього накопичилася значна втома: вимучили Куліша і його драматичні любовні захоплення (так звані романи) кінця 50-х—початку 60-х років. Ліки від гнітючого душевного стану письменник пробував знайти у новій активній суспільній діяльності. «Такая неправильная душа, как у меня, не может быть спокойна. Я наделал много промахов в жизни, много глупостей, много пошлостей, — широко сповідався він І. Хильчевському в листі від 11(23) жовтня 1866 р. — Все это меня мучит, — вот тебе и вся история. Одно для меня

спасение — сильная деятельность. Без службы такая деятельность в России, по крайней мере, для меня — невозможна. Вот почему я служу, да еще потому, кто хочу расплатиться с долгами» [10, с. 87].

У 1863—1864 рр. Куліша справді притисла, як він сам зізнався, «нужда велика»: крім того, що друкарня й видавництво «геть підупали», ще й «один ледачий журналіст зрікся з свого йому довгу». Тим часом Куліш сам мав значні борги (навіть у вересні 1866 р. після часткової сплати, зосібна 100 крб. Л. Жемчужникову [1, № 105], їхня сума дорівнювала 4700 крб., а під кінець служби, у червні 1867 р. — 1000 крб [10, с. 86, 89]). Попри це він розпочав будувати хутір Піддубень коло Мотронівки. Фінансова скрута становила одну з причин, що спонукали Куліша стати російським урядовцем, хоча в автобіографічній «Жизні Куліша», написаній у серпні 1867 р., він і заперечував, ніби нужда «змусила його до служби в Польщі» [4, ч. 28, с. 336]. Більше довіри викликають Кулішеві зізнання у щойно цитованому листі до І. Хильчевського та в листі до Л. Жемчужникова від 27 грудня 1876 р.: «События 1861 и 1862 года [...] охладили меня к украинomanии настолько, что я оставил Петербург и сделался почти в буквальном смысле слова неграмотным человеком. Я не читал ничего и все время свое посвятил хозяйственным занятиям. Но они были для меня источником большего горя. Я не только не был в состоянии расплатиться с доверчивыми людьми, к которым принадлежали и Вы, но еще больше погружался в бездну несостоятельности. Из этого печального и безвыходного положения спас меня Н. А. Милютин. Он дал мне место в Учредительном комитете [...]. Это дало мне возможность расплатиться со всеми моими приятелями, в том числе с Н. Я. Макаровым и с Вами» [1, № 108].

Придушуючи повстання, російський царизм з осені 1863 р. взявся і за приборкання й умиротворення польського народу, передусім селянства, шляхом аграрних та інших реформ. Ними фактично керував тріумвірат у складі статс-секретаря у справах Польщі М. Мільотіна, якому Олександр II доручив внутрішнє улаштування загарбанної країни, князя В. Черкаського (його, за наполяганням М. Мільотіна, було призначено головним директором урядової комісії внутрішніх і духовних справ) і Я. Соловйова (як член Установчого комітету, опікувався селянською реформою; з 1865 р. став головою у центральній комісії із селянських справ). Переконані ліберали і реформісти в соціальних питаннях і шовіністи в національних, вони провадили політику звільнення селян з-під влади шляхти, силкувалися запровадженням громадянської самоуправи відгородити село від будь-якого впливу поміщицького двора і взагалі місцевої інтеліген-

ції, здійснювали заміну специфічного адміністративного устрою Царства Польського загальноімперським, домагались ослаблення політичного значення католицького духовництва (монастирям було заборонено мати школи або інтернати, а всім, хто належав до чернечих орденів, — навчати школярів). Вихідним пунктом аграрних реформ у Царстві Польському став царський указ від 19 лютого (2 березня) 1864 р., більш послідовний, ніж Маніфест 19 лютого 1861 р., який знаменував селянську реформу в Росії. М. Мілютін, котрий готував обидва документи, вже не був скрутий необхідністю йти на поступки поміщикам і міг більш твердо забезпечити поліпшення добробуту селян. Згідно з указом 1864 р. скасовувались селянські повинності (панщина); у власність селян переходила вся земля, якою вони володіли, зокрема ті поміщицькі наділи, котрі перебували в їхньому користуванні (при цьому поміщикам надавалася певна компенсація з боку уряду); перехід селянської землі допускався тільки до селян, а викуп сервітутів — з їхньої згоди; податок встановлювався лише поземельний. Цими соціальними заходами царизм намагався задовольнити економічні інтереси польського селянства, відвернути його від національно-визвольної боротьби, обмежити політичний вплив на нього духовництва, шляхти й інтелігенції, таким чином позбавити польсько-шляхетський визвольний рух широкої народної підтримки.

За словами О. Кониського, «польська революція р. 1863 [...] викликала до Варшави і взагалі на територію так званого Царства Польського силу-силенну людей різних інших націй як з самої Росії, так і з-за кордону на за допомогу заходам уряду російського не тільки знівечити революційні елементи Польщі, але повагом закоренити в Польщі і обрусеніє» [6, ч. 137]. Серед завербованих були, зокрема, колишній редактор «Основи» Василь Білозерський, куратор Київського шкільного округу Федір Вітте, екстра-ординарний професор Київської духовної семінарії Феофан Лебединцев та ін.

Прочитавши в газетах, що російський уряд потребує знавців польської мови для роботи в Королівстві Польському, Куліш на початку березня 1864 р. приїхав до Петербурга і запропонував свої послуги В. А. Арцимовичу, членові ради управління Польщі, віце-голови державної ради, росіянинові за вихованням, діяльністю та симпатіями і полякові за походженням, просячи надати йому змогу попрацювати у Варшаві. «Я об'явив, — розповідав письменник 9 березня 1864 р. в листі до дружини — О. М. Куліш-Білозерській, — что в Варшаве мне нужно быть для продолжения моих исторических исследований о русском периоде польской истории, что я, желая поставить себя под охрану правительства, предлагаю ему свои услуги как знающий

польский язык и за свою службу желаю получать приличное вознаграждение» [2, № 28804]..

У листі від 14 березня 1864 р. Куліш просив свого приятеля Л. Жемчужникова зробити йому протекцію в Арцимовича (останній був швагром художника): «Напишите Вы к нему, драгоценный Лев Михайлович. Вы меня знаете давно и имеете полное право ручаться за меня как за работника и человека. Что касается до политических убеждений, то, каковы бы они ни были (а они, может быть, совпадают с его убеждениями), при моей молчаливости и изолированной деятельности, он не может быть мною компрометирован. Ни в общественной жизни, ни в литературе я не сделал шагу, который бы противоречил характеру его службы. [...] Напишите ему немедленно через вашего отца или прямо в Варшаву, куда он, может быть, уже и уехал» [1, № 104].

Як впливає з цього ж листа, Куліш хотів служити переважно під керівництвом В. Арцимовича, але той не міг розпочати комплектування свого штату, бо все знаходилося поки що в руках статс-секретаря у справах Польщі М. О. Мілютіна. Знаючи Мілютіна особисто (через його покійного брата Володимира, котрий помер 1855 р. і для котрого як секретаря Географічного товариства і редактора «Географического вестника» робив у першій половині 50-х років переклади з англійської та німецької мов), Куліш написав йому, що «готов би взятись за учебную службу». Крім того, за нього клопотав перед М. Мілютіним, на прохання М. Макарова, К. Грот, який з приємністю згадував зустрічі з автором «Чорної ради» ще в 40-х роках у П. Пленнова. Саме К. Грот через М. Макарова переказав Кулішеві, що М. Мілютін охоче прийме його, а тому просить негайно приїхати до Петербурга [15, с. 61].

Куліш прибув до столиці восени 1864 р.; одержавши там листа з Варшави з повідомленням про те, що його думають призначити не старшим директором шкіл, як він сподівався, а молодшим, у розмові з М. Мілютіним заявив, що на цю посаду не поїде — мовляв, не такі знані люди, як він, мають вже вищі посади. Не зумівши схилити Куліша до згоди і не бажаючи втратити такого співробітника, Мілютін порадив йому на якийсь час поїхати до Варшави, запевняючи, що коли його там побачать і пізнають, то все буде гаразд [4, ч. 28, с. 336]. «Вам надобно только поставить ногу в стремя etc. ...», — переконував він Куліша [5, с. 352—353].

Відтак на початку листопада 1864 р. письменник прибув до Варшави [9, с. 139]. Задовго до від'їзду він описав — у листах до О. М. Куліш-Білозерської від 5 і 9 березня 1864 р. — реакцію української громади на свій намір стати урядовцем і виклав

свої думки з цього приводу: «Говорят, что общественное мнение строго осуждает людей либеральных, заявляющих службою в Польше свое единомыслие с правительством. Где органы этого общественного мнения? Кто представители этого общественного мнения? Эта боязнь относится к нескольким говорунам [...]» [2, № 28803]; «Земляки-либералы смущены моею готовностью ехать в Польшу, но что на них смотреть! Политика — не наше дело: для этого надо быть богатым и сильным; а терпеть нужду и гонение из-за неопределенных надежд на перемену обстоятельств глупо. Двадцать лет действовал я в так называемых национальных интересах — и каких же результатов достигнул? Теперь ограничиваюсь простою наукою, простым изучением того, что было в старину, а какое применение сделает новое поколение из моих литературных трудов — это его дело» [2, № 28804]. Хоча Куліш і твердив, що «политика — не наше дело» і що тепер він обмежується «простою наукою», усе ж, зголошуючись на урядову службу, ясно усвідомлював, що перед ним стоятиме завдання політичного характеру — сприяти приборканню революційного духу серед польського духівництва і шляхти, обмежити їхній патріотичний вплив на простолюду (по суті, то була відмова на якийсь час від політичної діяльності в українському русі задля участі у здійсненні імперської політики Росії в Польщі). «Польский бунт произвели польки, — твердив він у листі до Д. Каменецького, написаному у Варшаві восени (найвірогідніше, у листопаді) 1864 р., — и наверное, через них много еще прольется русской и польской крови, потому что они не перестают воспитывать новое поколение в революционном духе. Вся наша надежда на подавление клерикальной партии, самой безнравственной и самой сильной; но надобно много ума и энергии, чтобы подрезать корни здешнему поповству, которые оно глубоко пустило в народ. Поэтому-то умнейшие из администраторов хлопочут о наборе надежных людей для службы в Польше» [9, с. 138]. Такою «надійною людиною» і силкувався показати себе Куліш під час варшавської служби найрозумнішим, на його думку, із тамтешніх російських адміністраторів, у першу чергу — М. Мілютіну та В. Черкаському. Як справедливо зазначив І. Франко, «часи реакції після польського повстання 1863 р. захопили Куліша в мутну течію обрусителів» [14, т. 41, с. 285].

Ідучи на компроміс із царською владою («примиряєсь с правительством»), Куліш сподівався дістати дозвіл видавати журнал «в широких размерах»; таким чином, доводив він дружині в листі від 9 березня 1864 р., «я [...] спасу себя для литературы, тогда как, идя прежним путем, погибну под гнетом одной материальной нужды» [2, № 28804]. «Литературное мое дело, —

висловлював письменник надію і в листі до неї ж від 14 квітня 1864 р., — нимало не потерпит от службы в Варшаве, а напротив, сделается прочнее от примирения с правительством, которое имеет против меня неосновательные предубеждения» [2, № 28816]. Ці необгрунтовані упередження («обо мне говорят, как о каком-то Ринальдо Ринальдини, тогда как нет человека спокойнее меня», — скаржився Куліш дружині в листі від 4 травня 1864 р. [2, № 28819]) він і силкувався розвіяти сумлінним виконанням посадових обов'язків на державній службі.

Установчий комітет у Царстві Польському, створений у січні 1864 р. спеціально для проведення реформ, складався з чиновників для особливих доручень, чиновників, які перебували при комітеті, з канцелярії (директором її, до речі, було призначено Вас. Білозерського), Ліквідаційної комісії (займалась відшкодуванням збитків поміщикам у зв'язку зі скасуванням панщини і передачі земель, що перебували в їхньому користуванні, селянам) і 14 комісій із селянських справ. Куліша прийняли 23 грудня 1864 р. на посаду чиновника при Установчому комітеті з досить пристойним окладом — 3000 крб на рік. Цьому він непрямым чином завдячував В. Арцимовичу, який, виконуючи листове прохання Л. Жемчужникова посприяти Кулішеві, запропонував йому місце в кодифікаційній комісії з окладом 3000 крб річних. Куліш од цього місця відмовився, позаяк уже деякий час виконував окремі доручення як чиновник при Установчому комітеті, створивши собі при цьому непогану репутацію у начальства; до того ж, і на цій посаді йому встановили таку ж платню. Останньому якраз і сприяла пропозиція Арцимовича, котра виявилася дуже вчасною і доречною, бо саме тоді в Установчому комітеті вагались у визначенні суми Кулішевого окладу. Після пропозиції ж Арцимовича Кулішеві вже не могли платити менше, ніж йому було обіцяно в кодифікаційній комісії. Фактично швагер Жемчужникова і визначив ціну Кулішевої роботи. «[...] Таким образом, — визнавав письменник у листі до свого приятеля-художника від 8 січня н. ст. 1865 р., — я считаю себя обязанным собственно Виктору Антоновичу за сытный кусок хлеба, который имею в Варшаве» [1, № 104].

Прийняття Куліша на посаду чиновника при Установчому комітеті дало йому змогу не тільки поправити своє фінансове становище, а й спокійно, не викликаючи підозр з боку царської охоранки, зайнятися вивченням історичних джерел у книгосховищах та архівах зруненої революцією Варшави. «Здесь все благоприятствует для изучения XVI и XVII века», — писав він Д. Каменецькому вже 4 грудня н. ст. 1864 р., а 5 січня н. ст. 1865 р. в листі до нього ж зазначив: «Работаю очень много; но вы знаете, что, при известных условиях жизни, это меня не тя-

готит нисколько. Так как я отличаюсь от многих смертных быстротою работы, то у меня есть еще время и для поисков в здешних библиотеках» [9, с. 140—141].

Як чиновник при Установчому комітеті Куліш виконував обов'язки діловода («отношения, предписание, сообщение, заключение»), інколи цензора й адміністратора (розгляд проєктів), готував звітні записки про хід селянської реформи в Польщі, при складанні яких мусив знати все, що було зроблено Установчим комітетом у всіх напрямках його діяльності. Крім того, на замовлення В. Арцимовича редагував переклади офіційних матеріалів, зокрема законів, з польської мови російською, опрацювавши за час служби 63 томи «Сборников административных постановлений Царства Польского» (ліст до Л. Жемчужникова від 27 серпня 1873 р. [1, № 106]; в листі до кн. М. Шаховського 1893—1896 рр. Куліш називав іншу цифру — понад 70 томів [5, с. 350]). Працював Куліш удома, тримаючи зв'язок з канцелярією через кур'єрів, і тільки двічі на тиждень приходив з паперами доповідати членові-завідувачу справами Установчого комітету Я. Соловйову, «человеку строгому и требовательному, но очень доброму», як характеризував він його у листі до Вікт. Білозерського від 14(26) квітня 1865 р. [1, № 110]. «Работы много; тружусь беспрестанно в полном смысле слова; но делу я сочувствую и потому работа для меня приятна, — писав Куліш Л. Жемчужникову 8 січня н.ст. 1865 р. — [...] Больше всего меня радует то, что мой начальник, строгий блюститель бюрократических форм, часто назначает мне бумаги к переписке набело, не изменив ни одного слова, что редко у него случается и заматерелым в службе чиновникам. Но торжество это достается мне недешево: оно требует величайшего внимания к разнообразным условиям делопроизводства» [1, № 104].

На новій роботі Кулішеві став у пригоді редакторський досвід, набутий під час попередньої журналістської та видавничої діяльності. Від природи зібраний, акуратний і сумлінний, здатний не тільки до інтенсивної творчої, а й до рутинної, як розумової, так і фізичної праці, він був добрим виконавцем, либонь, кожної роботи, якщо брався за неї з охотою. Уміючи вже вправно й швидко працювати з художніми та науковими текстами, упорався і з канцелярськими, за порівняно короткий час опанувавши специфіку діловодства. «До сих пор я еще не просрочил ничего, как и во времена оны у проклятых журналистов, — хвалился він Вікт. Білозерському в листі від 14(26) квітня 1865 р. — Соловьевым я очень доволен, а он — мною, судя по его заботливости о моих интересах и всяческому вниманию» [1, № 110].

Взятися з винятковою старанністю за виконання службових обов'язків, що їх передбачала високооплачувана посада чинов-

ника при Установчому комітеті, Куліша спонукав комплекс власної неповноцінності, пов'язаний з тим, що після арешту і дульського заслання йому перекрили шляхи до поважних викладацьких та адміністративних посад. Із Кулішевого листа від 20 березня 1864 р. до дружини видно, що письменника гнітило усвідомлення свого «ничтожного чина и испорченного гражданского положения» [2, № 28809]. Про те, що в процесі варшавської служби Куліш якоюсь мірою позбувався того комплексу, свідчать його зізнання в листі до Л. Жемчужникова від 19 червня (1 липня) 1865 р.: «Я все пишу, та й пишу, та й пишу, аж обридло, а проте на житте свое не нарікаю, бо мене радує, що я таки не зовсім нікчемна людина на світі. Спершу здавалось, що ніяк сього діла не второпаю, а тепер так насобачивсь, наче й зріс на кручкотворстві. Начальство мое дуже мене похваляет і нічим мені не допікає, як іншим, що поперед мене почали папір нівечити» [1, № 105]. Радів Куліш і в листах до Вікт. Білозерського від 2 вересня 1865 р. («Мы, слава Богу, здравствуем и к службе попривыкли. Не святые горшки лепят») і 30 листопада 1865 р. («До сих пор служба моя идет как по маслу [...]» [1, № 110]).

Беручи до уваги службову справність Куліша, йому підвищили оклад («... достоинство мое определяется размером жалованья (3600 р. в год), который получает только нас двое из состоящих (при комитете. — Е.Н.)» — лист до Вікт. Білозерського від 14(26) квітня 1865 р.; додатково ж роботою над перекладами законів Куліш «умудрився», за його висловом, довести свою платню до 5000 крб річних — лист до цього ж адресата від 2 вересня 1865 р. [1, № 110]. «По всеподданейшему докладу» міністра статс-секретаря Царства Польського М. Мілютіна «об отличной усердной службе», яку засвідчив міністр державного майна і намісник в Царстві Польському Ф. Берг, 10 червня 1865 р. «Высочайше повелено: виновность Кулиша по делу об украинно-славянском обществе, за которую он был выдержан в крепости и потом выслан на службу в Тулу с учреждением над ним строжайшего полицейского надзора, — не считать препятствием к производству его в следующие чины, равно к представлению ему всех прочих прав и преимуществ по службе, кроме ордена Св. Владимира 4 степ. за выслугу лет и знака отличия за беспорочную службу» [3, с. 377—378]. Цей царський наказ дав Кулішеві змогу просуватись по службовій драбині вгору. 8 грудня 1865 р. його призначили чиновником для особливих доручень V класу, а 28 червня 1866 р. — директором відділення духовних справ (восени цього ж року отримував заробітну платню 6562 крб 50 коп. річних, з них 5062 крб 50 коп. за директорство і 1500 крб за редагування «Сборников админи-

стративных постановлений» — лист І. Хильчевському від 28 вересня (9 жовтня) 1866 р. [10, с. 86]. Крім того, як свідчить атестат, виданий Кулішеві Департаментом загальних справ Міністерства шляхів сполучення, 1865 р. його нагородили темно-бронзовою медаллю «в пам'ять польського мятежа 1863—4 г.», а на початку 1866 р. — срібною медаллю «за труди по устрою крестьян в Царстве Польском»; невдовзі йому була видана грошова винагорода в сумі 1200 крб від В. О. Черкаського [15, с. 80].

Як директор відділення духовних справ Куліш працював під безпосереднім керівництвом головного директора урядової комісії внутрішніх і духовних справ князя В. О. Черкаського, який, власне, і покликав його на цю впливову посаду. «Время мое принадлежит кн. Черкасскому, а кн. Черкасский есть ни что иное, как буря деятельности, которая и меня увлекла в свой круг. С восторгом повинуюсь этому необыкновенному человеку. Очень трудно, тяжело, мучительно, но это — моя сфера! Або пропаду, або зроблюсь лицарем-невмиракою», — ділився Куліш своїми першими враженнями від директорської роботи в листі до І. Хильчевського від 23 липня 1866 р. [10, с. 86]. Прі своє захоплення новим керівником він розповідав і в листі до П. Чуйкевича, товариша гімназійних літ, написаному того-таки дня: «Утвержден и вступил в должность. Подавлен делами на первых порах. Дверь моя охраняется курьером от посетителей; я невидим ни для кого из прежних гостей, а новых принимаю только по делам. [...] Тяжело очень, но зато я имею дело с умнейшим человеком, какого до сих пор встречал в жизни (кн. Черкасский). Наслаждение его умом заставляет меня забывать о возне с утра до вечера и о докладах в час ночи. Все это переносится без малейшего ропота в душе. Только бы хватило физической силы, а поработаем от всего сердца во славу русского имени» [2, № 29306].

Отже, спочатку стосунки Куліша з В. Черкаським склалися добре. «Работа наша по службе идет хорошо и делается для меня с каждой неделей интереснее», — читаємо в листі до І. Хильчевського від 28 вересня (9 жовтня) 1866 р. [10, с. 86]. «Со службой я кой-как совладал и думаю, что это уже последняя для меня школа. Теперь уже других буду заставлять работать, а сам, побундючившись, стану играть роль человека, который превзошел всю административную премудрость», — такі хвальковиті заяви подибуємо в Кулішевому листі до родини Білозерських, датованому тим же числом [1, № 110].

Маючи давні антикріпосницькі переконання, Куліш із задоволенням брав участь у проведенні селянської реформи в Царстві Польському, про що дізнаємося з його листів до Остапа

Вересая. Так, 16 листопада 1865 р. він писав: «Судилось, бач, козацьким дітям порядкувати в лядському краї, так, як порядкували колись ляхи в нас на Україні. Тільки вони згорда нами орудовали і добра нам не мислили, а ми пораємось у них похристиянськи. Вони в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів, та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетській, а нахиляємо їх під закон. От на таке-то діло і мене зазвано у Варшаву, а козак до сього (горгу пішки, бо йому любо ляха гнuzдати» [8, с. 224—225]. Як справедливо відзначив Д. Мордовець, «Куліш переїхав у Польщу — послужити ділу визволення свого й польського народу із кріпацтва. І се його заслуга перед народом — ще один із лаврових вінків на його голову, і вінок, котрого ні історія, ні люде з тієї голови зняти не зможуть» [12, с. 29].

Але не можна не визнати й того факту, що під час варшавської служби Куліш займався і русифікацією Польщі, а також українців Холмщини і Підляшшя, що зашкодило його авторитетові. Одна річ, звісно, «лядську чернь» визволяти «з-під неситих панів», а інша — «ляха гнuzдати». У тому ж русифікаторському дусі витримано й іншого листа до О. Вересая — за червень 1866 р., коли Куліш, очевидно, був уже призначений директором духовних (тобто церковних) справ або, принаймні, займався цими справами як чиновник для особливих доручень: «[...] Слава Господеві, що діждали козацькі діти панувати над ляхами. [...] Ми взяли над ляхами гору і в руських землях, і в лядській землі. Оцей самий Куліш, Остапе, що до тебе листи пише, старшинує в Польщі над усім католицьким голеним попівством, і хиляться перед ним ксьондзи так, як хилились колись наші священики перед вельможними панами ляхами. Так чи не одрада ж козацькому серцю сю дивовижу справляти! Може б, інший козарлюга вернувсь із раю, аби на таке подивитись. Тільки ж ми не знущались; ми доглядаємо, щоб вони людей не обдурювали, щоб миром не колотили, та й годі. [...] Не-легке ж діло сих пройдисвітів гнuzдати; великої треба тут праці, а ще більшої обачности» [8, с. 227—228].

Олена Пчілка так прокоментувала наведені рядки: «Не симпатичні эти места своим не в меру торжествующим, злорадным тоном [...]. Как объяснить эти длинные самомнительные тирады Кулиша в письме к украинскому простолюдину? Действительно ли в Кулише заговорила, торжествуя, кровь «козацької дитини», потомка сословия, еще живо помнившего кровавые счеты, или и здесь Кулиш до некоторой степени хотел быть в своих письмах только понятнее кобзарю, певцу дум о былых «утисках» и «чварах»?» У кожному разі, зауважувала Пчіл-

ка, доповнення і роз'яснення Куліша про те, що він не бажає мститися полякам, образати їх, а прагне звільнити простолюд з-під гніту шляхти, «значительно затушевывают несимпатичные фразы его варшавских писем [...]». Но при чтении каждой фразы этих писем, — застерігала далі авторка передмови до їх публікації, — следует помнить, что Кулиш желал приравниваться к понятиям человека из народа» [8, с. 219]. Застереження варте уваги — у «Листах з хутора», у ряді українських оповідань 40—60-х років Куліш справді «желал приравниваться к понятиям человека из народа», а в своєму листуванні не раз пристосовувався до рівня стилю і навіть напряму мислення адресата.

Ю. Шевельов побачив у тих епістолярних міркуваннях Куліша «виправдовування перед самим собою своєї служби урядові імперії в спробі русифікувати Польщу, і то після героїчного повстання 1863 року, коли, заплямований українською інтелігенцією і, мабуть, гнаний власним сумлінням, Куліш намагається реабілітувати себе в листах до неписьменного й сліпого кобзаря Остапа Вересая, так замаскуючи свій внутрішній діалог із власною совістю» [16, с. 62].

Можливо, якісь докори сумління, бажання виправдати себе перед самим собою, а надто ж співвітчизниками, й справді прострумували у свідомості Куліша, проте він ніколи не шкодував, що зголосився служити урядником у Варшаві, і навіть через три десятиліття після тієї служби, в одному з листів 1893—1896 рр. до князя М. Шаховського, з незмінним задоволенням згадував: «В 1860-х годах я поработал с князем Черкасским и Милютиным над уравновешением русского элемента с польским ревностно [...]» [5, с. 346].

Небайдужу діяльність Куліша на різних посадах в Установчому комітеті диктували його політичні переконання, специфічні уявлення про українсько-російсько-польські історичні взаємини та перспективи, притаманні йому як у 60-х, так і в 90-х роках. І досі, підкреслював Куліш на схилку літ у листі до М. Шаховського, бачиться йому дороговказом «задача международного равновесия», тобто повернення до того міжнародного становища у Східній та Центральній Європі, що існувало в добу Київської Русі, — «возвращение к праву жизненного равенства, нарушенного между старою и новою Русью, то есть между Малою и Великою Россіей, вследствие татарского погрома и возвышения Литвы да Польши на степень культурных народов по милости наших старорусских предков, именно тех из них, которых обе соседние национальности ассимилировали с собою». Власне, оте відновлення історичної справедливості, втраченої історичної рівноваги між Руссю та Польщею, і було політич-

ною метою й ідеологічною основою адміністративної служби Куліша у Варшаві. Польща, констатував він у тому ж листі, «втянула в свою народність все талантливое, знатное и богатое в нашей старорусской предковщине. Когда б после ее захвата просеять неравные по крупности и достоинству зерна польской пшеницы сквозь политическое решето, то в нем осталась бы только русская часть представителей польского ума, польской знатности, польского богатства» [5, с. 349].

Показовим є факт Кулішевого обурення звісткою про те, нібито галицькі поляки збираються видавати український часопис («денничок») фонетичним правописом («кулішівкою») «на ознаку нашого розмиру з Великою Руссю», маючи намір використати цей правопис «яко знамено нашої руської розні». У відкритому листі до О. Партицького від 13 червня 1867 р. він твердив з цього приводу, що з росіянами «ми собі дома живемо, розмовляємо і пісень співаємо неоднаково, а коли до чого дійдеться, то половинити себе нікому не попустимо. Половинила нас лиха доля давно, і всилувались ми до одностійности руської кривавим робом, і вже тепер шкода лядського заходу нас розлучати!» [7, с. 72]. На підставі Кулішевих гадок, викладених у цьому листі, О. Партицький у передмові до його публікації слушно назвав письменника «патріотом російським», який, бачачи «у нас рушину полонізмом загрожену, присвоїв собі вправді політику російську щодо нашої Галичини, однако вирікатися малорущини і своєї правописи як ніколи не гадав, так і не гадає» [7, с. 72].

Під час варшавської служби Куліш силкувався — либонь, чи не найдужче у своєму житті — з'єднати у власній душі український патріотизм з патріотизмом не тільки загальнооруським (східнослов'янським), а й суто російським і притому державним, імперським, намагався керуватися цими почуттями у своїй культурно-громадській та адміністративній діяльності. Що така злука в одній особі патріота пригнобленої нації (колонії) і патріота імперії (метрополії) була сповненою суперечностей і неприродною, показали подальші події, коли царські моговладці поставили літератора-урядовця перед необхідністю вибору між Російською імперією та Україною.

У Варшаві в Кулішевих руках зосереджувалась уся інформація, що надходила від 14 комісій із селянських справ і головних директорів щодо народної освіти, монастирів, церков і ктиторства (патронату). Це дало письменникові добру нагоду безпосередньо відчувати ставлення поляків до українського населення Холмщини, Підляшшя (Сідлецької Русі) та Галичини, ближче придивитися до соціальних відносин усередині польського суспільства, зрозуміти польський національний характер і мен-

тальність, побачити «закулісну діяльність русської адміністрації, живу історію польської нації і положення тих частей Руси, котрі підверглися найбільшому впливові бывшої Речі Посполитої» (лист до Л. Жемчужникова від 27 грудня 1876 р.). «Поляки, — писав Куліш у цьому ж листі, — явилися передо мною живим і в лице своїх єпископів, і в лице своїх світських людей всіх класів. Що стосується до Руси, охопленої полонизмом, то ніякі книги не давали мені і натяку на те, що я узнав, живучи в Варшаві. Результатом цього була переробка моїх історических поглядів на наше минуле, теперішнє і майбутнє» [1, № 108].

Водночас вибраний Кулішем тенденційний кут зору — шовіністично настроєного царського чиновника й українофіла — призвів його до поспішних, упереджених висновків на зразок тих, що він висловив у листі до Вікт. Білозерського 14(26) квітня 1865 р.: «О польском вопросе скажу, что он ведется русскими как следует. Издали мне многое представлялось не так, как оно есть на деле. Поляки — народ очень неспособный к устройству своего края. Как ни досаждают они на нашу власть, но впоследствии поклонятся нам низко в ноги за наши нынешние грехи. В этом я глубоко убежден, равно как и в их административной несостоятельности, в которой удостоверяют все их дела. Их нелепая история совершенно их одурманила. Умнейшие из них несут такую ахинею, что уши вянут» [1, № 110]. Свою адміністративну діяльність у Варшаві Куліш називав не інакше, як «устройством нелепой Польши» (лист до Л. Жемчужникова 7(20) серпня 1865 р. [1, № 105]).

При цьому Куліш виступав з нарядом царської влади в справі русифікації поляків не тільки в підросійському Царстві Польському, а й у підавстрійській Галичині. Так, 11(23) лютого 1866 р. він надіслав Я. Головацькому до Львова п'ять примірників польського букваря, надрукованого слов'янською (російською) абеткою, котру царський уряд мав намір оголосити обов'язковою для польського правопису, з проханням розповсюдити їх серед галицьких поляків. Куліш запевняв, що в Царстві Польському «поляки прийняли цю книгу з несподіваним задоволенням і купують її в великій кількості екземплярів» [13, с. 252]. К. Студинський же, коментуючи ці рядки, зауважив, що та несамотивна вигадка царської влади не прийнялася між поляками: «Вони розкуповували книжки хіба на те, щоб ними топити в печі» [13, с. 248].

Про те, що Куліш дорожив своєю урядовою службою у Варшаві, був обачний при виконанні професійних обов'язків та в неофіційному спілкуванні і не мав жодних симпатій до революційно настроєних поляків, свідчить трактування ним одного з

випадків, що трапився з О. С. Щербачовим, чоловіком Надії Білозерської (сестри його дружини Олександри Білозерської), призначеного 1865 р. у Варшаву на посаду військоводільничного начальника: «А [лександ]ру Сергеевичу между тем было исхodataйствовано высшее место, но он умудрился упечь себя в отставку нелепою дружбою с безмозглыми ляками, из которых один публично во всеуслышание в присутствии множества людей выругал царя в день его тезоименитства. Щербачов не только не арестовал сумасшедшего пана, не только не донес по своей обязанности, но еще позвал к себе на пирушку. (NB зная о преступлении и почти бывши свидетелем). Жандармский офицер донес, и счастлив будет Щербачов, если не попадет под суд. Вот и распинайся за таких господ!» (Лист до родини Білозерських від 28 вересня ст. ст. 1866 р. [1, № 110]).

Через кілька місяців праці Куліша під керівництвом Черкаського вони почали розчаровуватись один в одному, про що довідуємося зі свідчень письменника, на жаль, дуже неконкретних. В автобіографічній «Жизні Куліша» читаємо, зокрема: «...Не того сподівався князь Черкаський, що знайшов, зазиваючи Куліша до себе директором духовних справ; не такого ж директорства допевнявся і Куліш від Черкаського» [4, ч. 28, с. 336]. Врешті-решт 19(31) листопада 1866 р. Куліш навіть написав Черкаському листа, в якому заявив, що не хоче далі директорувати, усвідомлюючи, що не виправдав покладених на нього надій, а тому шукатиме собі іншого місця роботи, де б не сумнівався у своїй професійній придатності [2, № 29310], але Черкаський умовив його залишитися на цій посаді, задовольнивши його прохання про відпочинок у якомусь центрі цивілізації, подалі від Польщі (невдовзі виснажений директорством Куліш виїхав у наукове відрядження до Парижа для студіювання історії єзуїтства [2, № 29310]). Хоча й були вони «так на себе не схожі», а проте, не раз згадував Куліш Черкаського і шкодував, коли той повернувся до Петербурга, бо «чарували його в сьому чоловікові великі здібності, велике трудолюб'є, сила волі і та поезія холодного розуму, що сам би жадав мати той холодний розум і, може б, віддав за те значну частину свого серця» [4, ч. 28, с. 336].

У грудні 1866 р. М. Мілютіна звів параліч, і він був змушений відмовитися від державної діяльності, а В. Черкаський, не бажаючи служити далі в Установчому комітеті без свого одноступця, виїхав до Петербурга і подав у відставку: він знав, що без підтримки Мілютіна, котрий був опорою «російської партії» в царській адміністрації у Варшаві, йому не вистояти в боротьбі з намісником Ф. Бергом, який, обійнявши цю посаду ще 1863 р. і, власне, придушивши польське повстання, надалі схи-

лявся до поміркованої політики в дусі примирення з патріотично настроєними поляками, католицьким, у тому числі уніатським, духівництвом, висловлювався проти насильницької русифікації.

Відтак уся влада в Царстві Польському зосередилася в руках графа Ф. Берга, згадуваного вже Я. Соловйова, який, за словами Куліша, «давно купил Берга самими подлыми потачками его жадности по увеличению его майоратных владений» [1, № 108], Р. Брауншвейга, що обійняв посаду директора внутрішніх і духовних справ, і якоюсь мірою Ф. Вітте, директора комісії публічної освіти, котрий походив із дрібної курляндської шляхти і своє високе становище завдячував також Ф. Бергу, вихідцеві з дрібної німецької шляхти. Ці кадрові зміни у вищих ешелонах влади Царства Польського негативним чином позначилися на службовій кар'єрі Куліша. Якщо Черкаський, за Кулішевим свідченням, убачав у ньому свою заміну [5, с. 351], то Соловйов, заздрісний суперник Куліша в Установчому комітеті, навпаки, почав утискувати його (лист до М. Павлика від 9(21) листопада 1892 р. [11, с. 240]).

Дізнавшись про нещастя, що спіткало Мілютіна, з газет у Парижі, де проводив відпустку-відрадження, відпочиваючи «от служебных трудов и противоречий», Куліш раніше терміну повернувся до Варшави [15, с. 75—76]. Не заставши вже Черкаського, заявив про своє небажання продовжувати службу і попросив видати йому грошову допомогу, обіцяну царем тим урядникам, що опиняться поза штатом. Але якраз тоді Соловйов знайшов серед паперів Мілютіна Кулішеві листи, у яких той, згідно з усною домовленістю зі статс-секретарем, описував, як Соловйов заважав йому виконувати обов'язки чиновника для особливих доручень. Побачивши, таким чином, що між Кулішем і Мілютіним він грав «роль пошлого бюрократа», Соловйов вирішив помститися Кулішеві, а тому насильно притягнув його під своє безпосереднє керівництво, вже 17 січня 1867 р. перевівши на посаду чиновника при Установчому комітеті зі зниженою платнею. Приводом для цього став знайдений між паперами Мілютіна Кулішів проект, у якому він обгрунтовував доцільність висунутої ним ідеї розпочати готувати Галичину до неминучого, на думку Куліша, переходу в близькому чи далекому майбутньому під владу російського царя (цей проект у разі його розголошення міг спричинитися до загострення міждержавних відносин між Російською та Австрійською імперіями). Потрапивши в неласку у начальства, Куліш тримався з гідністю, не запобігав. А в другій половині року сенатор Вітте, за висловом Куліша, «малый крайне ничтожный» [1, № 108], перехопив патріотичний адрес українською мовою, надісланий пись-

менникові галицькими семінарстами, і передав Соловйову. Посилаючись на усну вказівку намісника, той запропонував Кулішеві: або публічно, через пресу, зректися усіх своїх українських переконань, будь-коли висловлених у літературних творах, або залишити службу. Письменник на це відповів, що, попри його «колишне українофільство», царський уряд удостоїв його свого довір'я і задовольняється тим, що він весь свій час віддає службі, дбаючи про державні інтереси; і додав, що вимога про зречення, найімовірніше, вигадана самим Соловйовим, бо навряд чи граф Берг здатен запропонувати йому подібний вчинок, який би тільки зганьбив ім'я Куліша, не принісши жодної користі уряду, і що він тоді лишень повірить Соловйову, буцімто його вимога виходить од намісника, коли останній надішле її за своїм підписом.

Мабуть, Кулішів здогад був правильний. Із його листа до П. Чуйкевича від 14 жовтня 1867 р. дізнаємося, що з приводу свого конфлікту з Соловйовим Куліш був на прийомі в намісника — для вручення йому якогось листа, котрого підготував за його дорученням. Листом тим намісник залишився задоволеним, а коли Куліш подякував йому за захист, сказав: «Ведь я желал, чтобы Вы продолжали службу. Вы очень трудолюбивы и способны. Я ведь умею это ценить. Не знаю, как устроятся дела, но Вы понимаете, что мне такие люди нужны». Для гордого Куліша найбільше важило, за його зізнанням, те, що про Соловйова під час цієї аудієнції не було сказано жодного слова, хоча той і мав статус його начальника. «Таким образом», — утішався Куліш, — я получил полное удовлетворение за грубую выходку этого обскуранта» [2, № 29306].

Якийсь час Куліш як член комісії з перекладу польських законів займався вдома редакторською роботою. Соловйов боявся слати йому ділові папери або запрошувати у справах до себе — «потому что, — пояснював письменник П. Чуйкевичу, — вид мой для него поистине ужасен, как для оставшегося в дурнях, и при том он теперь знает, каким тоном я стал бы говорить с ним, а он самолюбив в самом пошлом чиновничьем смысле» [2, № 29306].

Усе ж Соловйов не вгамувався і допевнявся од Куліша зречення в пресі того, що він «писав і печатав про Україну»; «а я йому одвітував, — повідомляв письменник П. Чуйкевича в листі від 1 січня 1868 р., — що душі своєї не продавав і не продам нікому» [2, № 29306]. Тоді Соловйов заявив намісникові, що коли той не відставить Куліша — «ворога всьому Царству» — від служби, то він (Соловйов) сам вийде у відставку й поїде скаржитись цареві. Внаслідок цієї контраверсії 30 жовтня 1867 р. Куліша було увільнено зі служби без його прохання, на-

чебто за хворобою [1, № 108]. «Моральная смерть Милютина, — констатував він у листі до І. Хильчевського 16 березня 1872 р., — испортила мою карьеру; но если бы мне не опротивили чиновники до блевоты, то я мог бы оставаться при 4500 (а с наградами 5000) сколько угодно, впредь до лучшего времени. Нет, я должен был разорвать с ними и по состоянию моего духа, и ради спасения моей репутации, которую они хотели опоганить» [10, с. 111].

Ці слова роблять честь Кулішеві як українському патріоту-ві і просто порядній людині. Усе ж, незважаючи на гіркі уроки долі, він і в 90-х роках залишався не тільки українським, а й загальноруським (східнослов'янським) патріотом, шкодуючи (в одному з листів до князя Шаховського), що наприкінці 1866 р. в Царстві Польському на зміну прихильникам якнайширшої русифікації країни прийшли більш помірковані політики: «Старания наши об уравновешении польского элемента с русским (согласно динамике народностей) на древнерусской этнографической почве, которая в довлдимирскую старину простиралась за Краков, были остановлены внезапною смертью (точніше, хворобою або політичною смертю. — Є.Н.) Милютина и торжеством сторонников графа Берга над сторонниками князя Черкасского». Що більше, зазначав Куліш, маючи на увазі свою спробу 1882 р. перейти з російського підданства в австро-угорське, прибічники «німецької партії» «сделали едва не австрийским подданным человека, одушевленного непостижимым для них русским патриотизмом» [5, с. 346].

Після звільнення з посади чиновника при Установчому комітеті Куліш продовжував редагувати адміністративні збірники, а по завершенні роботи над ними (не пізніше вересня 1868 р.) до кінця року чекав у Варшаві грошової винагороди за них (цар затвердив її у листопаді; див. лист Куліша до О. М. Білозерського від 25 листопада 1868 р. [2, № 28923]).

Хоча Куліш у розмові зі Соловйовим і твердив, буцімто віддає адміністративній роботі весь свій час, насправді служба для нього була справою другорядною, як він відверто писав через 30 років князеві Шаховському. Головною ж письменник вважав свою тодішню історико-дослідницьку працю, результатами якої були:

— «рукопись [...] под заглавием «Русь и Польша», которую докладывал Милютин императору Александру II и сообщил официально в Варшаву о благосклонном отзыве Его Величества» (за Кулішевим твердженням, цей рукопис, «без сомнения», зберігся «в государственном архиве»);

— «импровизированный им потом «Холмский календарь» с его статьей о Польше и России» («Я не был еще тогда директо-

ром духовных дел, и князь Черкасский был поражен этой книгой, а о моей статье думал, что ее написал Костомаров [...]»);

— «и, наконец, «История воссоединения Руси», которой начало под заглавием «Колонизация Русских пустынь» напечатано в «Вестнике Европы». Зловредного заговорщика 1847 года абсорбировала история как основание русской политики относительно Польши и той России, которая по своему разрушительному влиянию на судьбы Польши и созидательному на судьбы великого Русского мира не совсем верно называется Малою» [5, с. 350].

Історія українського колабораціонізму (либонь, іще від татаро-монгольського лихоліття до 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада схвалила Акт проголошення незалежності України) ще не тільки не написана, а й не поставлена як наукова проблема. Тим часом було б вельми цікаво і повчально осмислити це явище, зосібна, з погляду його впливу на українську ментальність і національний характер. Певна річ, в угодовській позиції, у політичній, економічній, культурно-мистецькій, науковій та іншій співпраці українців з окупантами (татаро-монгольськими, польсько- та литовсько-шляхетськими, королівсько-угорськими, російсько-імперськими, цісарсько-австрійськими, російсько-більшовицькими та ін.) не все було всуціль негативним: тож несправедливо було б малювати її виключно чорною фарбою. Поряд із пристосуванством, національною мімікрією у багатьох колаборантів простежується щире бажання зберегти державну автономію України чи бодай національно-культурну самобутність рідного народу. Висвітлення багатоміркової історії українського колабораціонізму з усіма його складнощами і суперечностями, характерними тенденціями й особливостями — одне з актуальних завдань вітчизняної науки. *Пропоновану статтю можна розглядати як окремий штрих до вивчення цієї драматичної, а нерідко й трагічної історії.*

1. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 18, № 104—106, 108, 110. 2. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. 1, № 28803, 28804, 28809, 28816, 28819, 28923, 29306, 29310. 3. Киевская старина. 1899. Кн. 9. 4. [Кулиш П.] Жизнь Кулиша // Правда. 1868. Ч. 27, 28. 5. Материалы для биографии П. А. Кулиша // Киевская старина. 1897. Кн. 5. 6. Олександр К[ониський]. Цікава сторінка з минулого. Письма Ф. Г. Лебединцева к брату в Киев // Руслан. 1898. Ч. 137—140, 142. 7. Партицький О. Отвертий лист Пантелеймона Кулиша // Правда. 1867. Ч. 9. 8. Письма к Остапу Вересаю П. А. Кулиша и Л. М. Жемчужникова // Киевская старина. 1904. Кн. 2. 9. Письма Кулиша к Д. С. Каменецкому // Киевская старина. 1898. Кн. 7—8. 10. Письма Кулиша к И. Ф. Хильчевскому (1858—1875) // Киевская старина. 1898. Кн. 1. 11. П. Кулиш про свою справу з поляками. Лист до редактора «Народу» і «Хлібороба» // Народ. 1892. Ч. 22/23. 12. Сліпченко-Мордовець Д. За крашанку — писанка П. Ол. Ку-

лішеві. Пб., 1882. 13. *Студинський К.* Слідами Куліша // ЗНТШ. 1928. Т. 148.
14. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. К., 1976—1986. 15. *Шенрок В.*
П. А. Куліш (Биографический очерк) // Киевская старина. 1901. Кн. 7—8.
16. *Шерех Ю.* [Шевельов Ю.] Кулішеві листи і Куліш у листах // Його ж.
Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеологія. К., 1993. 17. Энцикло-
педический словарь / Изд. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. СПб., 1892. Т. 7.

Стаття надійшла до редколегії 14 07, 84

Ростислав ЧОПИК,
Львівське відділення Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України

ДОПОВІДІ МІРІАМА В ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНІЙ ОЦІНЦІ ІВАНА ФРАНКА

Наприкінці зими 1894 р. до Львова завітав польський літературознавець і поет Зенон Пшесмицький, знаний у мистецьких колах під псевдонімом Міріам. Він прочитав три лекції про сучасну бельгійську поезію. Серед нечисленної аудиторії, яку вони зібрали, мабуть, найуважнішим слухачем був працівник «Kurjera Lwowskiego», що забажав лишитися невідомим.

21 лютого на шпальтах цієї газети з'явився просторий допис «Доповіді Міріама», авторизований криптонімом «X.X.Z»*. Причина Франкового конспірування полягала, по-перше, в репортажному характері кореспонденції, готуючи яку мусилося більше йти «за матеріалом», аніж декларувати вивірену особисту позицію; по-друге, її зумовила, мабуть, не цілковита впевненість в остаточності власних суджень. Адже йшлося про «новий напрямок [...], у нас абсолютно невідомий, або ж [...] представлений дуже недокладно, а часто й фальшиво» [2, т. 29, с. 116]. Таким бачиться нам сумарне, так би мовити, призначення криптоніму. Невеличка поправка — і він міг би стати символом повної, неприступної таємниці. Цю поправку ненавмисно внесли упорядники 29-го тому Зібрання творів І. Франка у 50-ти томах, у примітках до якого зазначено, що стаття вийшла за підписом «X.Y.Z». Однак придивімося до властивої форми коду, розібравши поокремо його компоненти.

Три літери. Три лекції. Перші дві з них Франкові дуже спо-

© Чопик Ростислав, 1995

*Ідентифікувати статтю допоміг сам Франко, власноручно помаркувавши на схилі віку олівцем свої матеріали, вміщені без підпису на шпальтах «Kurjera Lwowskiego». Підшивка, авторизована ініціалами «I.F.», зберігається у фондах наукової бібліотеки Львівського університету ім. І. Франка.

добались. У третій, зазначає кореспондент, доповідач «зійшов дещо з того високого рівня, на якому, безумовно, були прочитані дві перші доповіді. І не дивно. Сам поет, він виявив тут більший талант у поетичному представленні і тонкій характеристиці цілих плеяд поетів, ніж в аналізі теоретичних основ і суспільних джерел їхньої поезії» [2, т. 29, с. 118]. Цей висновок позначився й на композиції Франкової статті, де першу і другу лекції розглянуто гуртово, а третій присвячено окрему, відділену полем, частину. Ясна річ, авторська тональність різниться теж. Спершу — мажор, відчуття справжньої естетичної насолоди, за яке «публіка гарячими оплесками подякувала доповідачеві». Далі — мінор, полемичність і навіть роздратування, що знаходить свій вияв у кінцевому резюме: «Перефразовуючи відомий парадокс Ібсена, хотілося б сказати отим обдарованим, нерідко геніальним бельгійським поетам: даремне, панове, ви називаєте себе символістами, декадентами, художниками й музикантами в поезії, артистами для артизму. Назвіть себе істериками, то ми вас відразу зрозуміємо» [2, т. 29, с. 121].

Отже, «Х.Х.З». «Ікс» двічі аплодував Міріамові по прослуханні першої та другої лекцій. «Зет» розчаровано полишав аудиторію, міркуючи над тим, що розпочатий допіру матеріал (він завершить у іншому ключі. То був чоловік, настроений цілком по-новому. Частини нашої статті, відповідно до цього, так само неоднорідні. З її початку — З. Пшесмицький очима «Ікса».

Франко відзначив високий рівень майстерності польського літературознавця у портретуванні поетів, «пов'язаних між собою спільною ниткою «символізму», але відмінних щодо форми». Теодор Ханнон, підлягаючи спочатку впливам золяїзму, згодом поєднав у своїй поезії риси, властиві символістам: його антипод Жорж Роденбах — «співець «напудреної музи», який, наслідуючи Коппе, перенісся думками й почуттями в Середньовіччя»; палкий фламандець, прекрасний кольорист Верхарн, «який перебуває здебільшого у монастирській тиші, серед аскетичних середньовічних ченців, надаючи своїй поезії містичного колориту» [2, т. 29, с. 117], та ще багато інших лаконічних характеристик*, за якими відчутні бездоганний смак Міріамо-

*Серед бельгійських поетів, котрих услід за Міріамом перелічує Франко, значиться Рассенфорс. Його прізвище залишилося непрокоментованим у 29-му томі Зібрання. Професор І. О. Денисюк згадує, як, розшукуючи відомостей про цю людину, він звертався до професора М. І. Рудницького, що, навчаючись у Сорбонні, свого часу слухав виступи знаменитих бельгійців. І той однозначно заперечив існування такого митця. Упорядник двотомника вибраних праць З. Пшесмицького Є. Коженювська підтвердила незрадливий квалітет ерудиції львівського характерника у примітці до загадки «Rassenfosse»: «Ані бібліографії, ані історії бельгійської літератури не називають цього прізвища» [4, с. 372].

вих доповідей та їх адекватна рецепція І. Франком. Останній шкодує, що лекторові не вистачило часу на більш докладний розгляд драм Метерлінка, бо драми ті, хоч і відомі в Галичині, дуже мало кому зрозумілі. Уся перша частина Франкової кореспонденції просякнута духом довіри до З. Пшесмицького, що можна пов'язати не лише з блискучою манерою викладів, а й з рекламою імені викладача. Адже під ту пору З. Пшесмицький був чи не головним місіонером нової європейської штуки на теренах Польщі. Якість його роботи найліпше засвідчує визнання представника самого бельгійського письменства Леона Вальнера, котрий у журналі «La Jeune Belgique» (1894) оцінив її так: «Виглядає, що критичний вступ Міріама (йдеться про статтю «Моріс Метерлінк», яка стала також передмовою до перекладених і виданих Пшесмицьким у 1894 р. творів драматурга. — Р.Ч.) є дотепер найповажнішою працею, що була опублікована за кордоном про сучасну бельгійську поезію [...] Висловлюю [...] подив від здобутку критичної та перекладної праці Міріама, а також зичу молодим і талановитим бельгійським письменникам, щоб завше були коментовані й проваджені в світ чужих літератур людьми такої виняткової вартості» [4, с. 365].

У середині 80-х років З. Пшесмицький кілька літ проживав у Парижі, де особисто зазнайомився з поетами парнаської школи та майбутніми символістами, досліджуючи, за словами Франка, прояви нового літературного руху в першоджерелі і не втрачаючи при цьому своєї оригінальної точки зору. Повернувшись до Варшави, він у 1887 р. погоджується очолити новостворений часопис «Zycie» (не плутати з однойменним краківським виданням Станіслава Пшибишевського, заснованим значно пізніше). У редакційній статті «Наші заміри» (1887, № 1) маніфестувалось: «Естетичні потреби суспільства є рівносильні потребам матеріальним та моральним і зостаються з ними у тісному зв'язку. Незважаючи на це, від певного часу у нас їх занедбано; зокрема, у найважливішій, найбільш життєво необхідній частині — царині літератури. Однак справою величезної ваги є розвинути і належно заспокоїти ті потреби: суспільство, навіть здобувши собі достатні матеріальні засоби і ресурси, стане, наче на перепутті, і в даній хвилі не вмітиме їх зужити, якщо в його серці та розумі не будуть світити, немов дороговкази, ті світочі й гасла, які під гербом краси запалюються і палають в літературі. Отож, на прапорі нашого видання сміливо ставимо той герб краси, краси, оскільки можна чистої, без домішок надто односторонніх і надто домінуючих над артистичною стороною упереджень і тенденцій» [4, с. 30].

У наступній статті «Літературна атмосфера» З. Пшесмиць-

кий порушив проблему плекання такого духовного клімату, що був би сприятливим для проростання самобутніх талантів, народження повновартісних художніх творів. Цій меті має прислужитися спеціальна фахова періодика, зокрема «Zycie». Цікаво, що у рецензії «Українська альманахова література» Франко заторкував ті ж питання, нарікаючи на незадовільний стан української літературної журналістики в Галичині. Він зазначав, що вона перебуває у альманаховій стадії, або ж проміжній між початковою для кожного письменства, що відроджується, фазою метеликів і принагідних брошур та кінцевою, до якої слід прагнути, — постійних періодичних журналів. Тільки політика у цьому відношенні зуміла піднятися на необхідну височину. «Літературні ж видання до 1880 р. усі хиріли і підтримувалися штучно», а заснована 1880 р. «Зоря», хоч і тримається на власних ногах, є надто залежною від фінансових мотивів. Це зумовило «еклектизм, внаслідок якого твори слабкі або посередні, але такі, що не виходять поза рамки рутини, постійно ставляться вище від праць хоча б трохи визначніших, ближчих до життя, але таких, що не підходять під мірила шкільної естетики» [2, т. 27, с. 95].

Як бачимо, прагнення Франка і Пшесмицького дуже схожі. Та особливу увагу привертає синхронність їхньої появи. «Українська альманахова література» вийшла на сторінки варшавської «Pravdy» 1887 р. — того самого, коли й згадувані Міріамові статті. У першій з них («Наші заміри») є ще одна думка, котра покликає продовжити наші компаративістські студії. З. Пшесмицький писав: «Не пора ділитись на горстки і взаємно віддалятися одне від одного. На нашому боці — всі, хто чесно працює, маючи за мету добро і єдність загалу: духовенство та інтелігенція, народ і громадянство, поступовці й консерватори» [4, с. 32]. Саме це місце виявилось особливо дратівливим для польської радикально-соціалістичної критики. Зацитувавши і виділивши куреивом наведені вище слова, редактор львівського «Ruch-u» (1887, № 2) Адольф Інлендер вибухає інвективою: «Браво, пане редакторе! Прекрасно, евангелійно то нам повідали. [...] І ми готові негайно єдиним стиском обійняти мільйони, але поки є ще між ними розмаїті групи, з яких кожна хотіла б вибитись на перше місце нашими хребтами, мусимо боротись і станемо під прапор нашої партії. Поки не буде «один пастир і одна отара», квієтизм пропагований через «Zycie», не може розраховувати на нашу підтримку» [4, с. 35].

На диво доречно в рамки цієї полеміки вкладаються рядки знаменитого Франкового гімну, що вперше побачив світ у збірці «З вершин і низин» того ж 1887 р. Незважаючи на те що український письменник був особисто знайомий з редактором

«Ruch-y» та ще й там друкувався, його пафос абсолютно, ба навіть дослівно, співзвучний з пафосом модерніста Пшесмицького і (sic!) категорично, місцями також дослівно, заперечує іронію соціаліста Інлендера:

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор!
Хай пощезне незгода проклята мара!
Під України єднаймося прапор!

Саме так вестиме себе автор гімну в зовсім недалекому прийдешньому. Згадаймо його виступ 1893 р. на захист уніатського духовенства від посягань крайової польської адміністрації та католицького кліру, що викликав серйозні непорозуміння з М. Павликом та певні — з М. Драгомановим. І особливо — прогресуюче упродовж 90-х років зближення з ідеологією учорашніх противників-народовців, яке завершилося повним розривом із соціалізмом марксівського зразка.

Чи свідчить оце співпадіння громадянських позицій Франка й Пшесмицького про таке ж співпадіння їхніх естетичних орієнтацій? Орієнтацій — так. Але не висновків.

Вже наведеного вище уривка редакційної статті журналу «Зусіє» достатньо, аби переконатися, що ідеал служіння краси для Міріама не передбачав розриву з інтересами суспільства. Повнокровне мистецтво розглядалося ним як нагальна і дос належно не поцінована суспільна потреба. У львівських доповідях він неспроста вділив даній проблемі якнайбільше уваги. Перейшовши в ранніх літах школу позитивізму, Міріам дуже добре прочував больові моменти, що виникали на стику цього світогляду з модерним естетичним світовідчуттям. Отож неспроста «найдовше затримався доповідач над аналізом гасла «мистецтво для мистецтва...» У потрактуванні того, в який спосіб цю теоретичну засаду слід проектувати на соціальну площину, він в основному задовольнив запит аудиторії. Франко писав: «... З доказами його ми повинні цілком погодитися. Прихильникам цього гасла, на думку п. Пшесмицького, не йдеться про якесь обмеження мистецтва, про виключення з нього певних тем, певних форм, певних комплексів почуттів і уявлень, а навпаки. Мистецтво повинно охоплювати все, бути відбиттям свого «я» і цілого світу, так, як його розуміє і бачить поет. Йдеться тільки про те, щоб в опрацюванні обраної теми автор був поетом, тобто мав на оці передусім і виключно постулати мистецтва» [2, т. 29, с. 119].

Однак Франко слушно сумнівався: «Чи так розуміють, чи в такому обсязі застосовують це гасло нові бельгійські поети — це інше питання». Звідки той сумнів? Чому доповідач «в деяких моментах справляв враження прямо протилежне до того, як

він мав намір справити?» Часткову відповідь на це запитання знаходимо вже у Франка. Виявляється, на початку третьої доповіді Міріам твердив про «ненависть до суспільства та безмежний егоїзм», «боготворіння власного «я» бельгійських поетів». Як же тоді сподівався погодити з цим своє розуміння гасла «мистецтво для мистецтва» яко явища суспільно корисного?

Безперечно, для себе Міріам дану суперечність з'ясував. Під час же лекції, вочевидь, на ній не наголосив. У всякому разі, було б дуже дивно, якби такий важливий пункт пройшов повз Франкову увагу. Цей пункт — право мистецтва на іманентний розвиток без огляду на те, сприймає чи ні його здобутки масовий реципієнт. І якщо не сприймає (а саме такої долі переважно зазнавала новочасна штука), то ставлення до нього іншим, аніж означене цитованими вище епітетами, на думку символістів, і бути не могло. Однак це ставлення вже не належить царині чистої естетики. Воно є фактом довоколітературним, голошеним у маніфестах, полеміках, приватних розмовах, наодинці, з собою, але не в художніх творах, малярських полотнах чи музиці.

Належно не пояснивши цього моменту, Міріам полишив Франка при його первісній думці щодо суспільних джерел модернізму, засвідченій у статті «З галузі науки і літератури» («Kurier Lwowski»; 1891, серпень-вересень). Згадаймо: пов'язавши виникнення нового літературного напряму лише з поразкою робітничих змагань у Парижі 1871 р., Франко дійшов висновку про його хвилевість, тобто тимчасовість, а тому, зрозуміла річ, не міг поставитися до нього серйозно. Після прослухання Міріамових лекцій, подивившись на бельгійську поезію як на «рідну сестру французької», письменник мимоволі мусив розширити межі однієї на терени іншої з усіма (в тому числі й щодо генези та слідної із неї «хвилевості») логічними наслідками (про них ще мова попереду). Цього, принаймні в такій категоричній формі, могло й не статися, якби доповідач навів деякі аргументи зі своєї капітальної праці «Моріс Метерлінк», де, серед іншого, йдеться про «зауважені вже два століття тому в старому фламандському малярстві, а також у старих французьких поетів сьгоднішньої Бельгії духово аристократичні тенденції, по-тяг до усамітнення серед шуму народного життя і замикання виключно у сфері мистецтва...» [4, с. 259]. Це спостереження Міріам розвиває коментарем-приміткою з Євгена Фроментіна, а далі — співзвучними з ним свідченнями Ван Гассельта: «Серед непорядків і спустошень, у таких тяжких для бельгійських провінцій останніх літах XV віку — серед замішань і розрухи, поети усуваються в затишок свого сепасле'у, аби там культивувати єдино справи думки і серця, аби присвятитися виключно

побожному плеканню мистецтва і поставити у такий спосіб поміж собою та світом поезію, те вічно щедre джерело відваги і самозречення» [4, с. 259].

Отже, маємо давню культурну традицію, продовжуючи яку новочасним бельгійським митцям не доводилося долати такого потужного бар'єру неприйняття, як їхнім симпатикам у слов'янських землях. Ще й поготів, коли зважити на те, що і Польща, і Україна під кінець ХІХ ст. залишалися поневоленими, а Бельгія, власними силами здобувши у 1830 р. незалежність від Голландії, продовжувала дивувати Європу виявами незвичайної життєвої енергії у різноманітних сферах духу. Численні погляди інших націй звертались до неї в надії запозичити щось і для себе. Приклади цього зацікавлення маємо й в українській Галичині. У 1—3 числах за 1890 р. львівська «Правда» під рубрикою «Короткий огляд держав європейських» містить велику розвідку «Бельгія» (підписано — Де-куж), у якій подано історію брусельської революції, розглянуто політичну та судову систему молодого держави (до речі, Метерлінк був адвокатом).

З позиції позитивістів усе те інакше, ніж парадоксом, не назвати: країна, що за короткий час досягає неабияких успіхів — і її мистецтво, яке, не беручи участі в державотворчих процесах, об'єктивно доповнює лавровий вінець Вітчизни своїм невянучим листочком.

Під кутом зору ж Міріама стає можливим розгледіти у позірно космополітичному модерному мистецтві активно присутній національний фермент. У тій же праці про Метерлінка польський літературознавець показував, що символізм з його містичним началом, якого, поминувши раціональне та емпіричне, дошуковуються бельгійські поети, не є штучним виплодом салонних вазонів, а виростає з надр давньої Фландрії, живиться соками її природи, клімату, народного менталітету: «Фламандці [...], що мешкають переважно на розлогих, низьких, вологих рівнинах, де усі шуми без відлуння завмирають у пустці простору, де в імлістій атмосфері, під сірим небом контури, лінії розпливаються, м'якнуть, зникають, а натомість барви з нечуваною рухливістю і витонченістю відтінків невтомно вражають і тренують око, — визначалися завжди, по-перше, браком експансивності, мовчазним замиканням в собі, повною нехиттю або нездібністю до слова, яке радше через спів, а не мову, добувається їм з уст; по-друге, великою вразливістю відчуттів, властиво, зору, з небуденною сприйнятливостю імпресій, особливо малярських; врешті здатністю помічати на реальному ґрунті містичні грані природи й людини, що відкривають внутрішню глибочінь» [4, с. 260].

Виступаючи перед львівською аудиторією, Пшесмицький, очевидно, на цьому не акцентував. У Франковій статті немає зга-

док про національну специфіку бельгійського символізму, висловлюється жаль, що доповідач не розкрив символізму у розумінні, власне, бельгійських поетів. Натомість — щодо загального трактування поняття символу, то «з подачі» Міріама у Франка народилися слова, що стали класичними: «Символом може бути в поезії все. Не йдеться про алегорію, про підтягання дійсності до якихось заздалегідь прийнятих ідей. Йдеться лише про те, щоб поет, зображаючи певне явище, умів при цьому порушити в нашій душі цілі акорди почуттів і уявлень, які б поривали нашу фантазію в якийсь далекий, безмежний простір, відкриваючи перед нами широкі горизонти думки і мрії, щоб, як казав Гейне, кожний вірш був неначе тісним віконцем у безкінечність» [2, т. 29, с. 119].

Якщо кінцівка цього афоризму прозоро належить Гейне, основна частина — Франкові, то початок, через посередництво Міріама, слід завдячити Метерлінкові. Останній, називаючи символ аналогією живою, органічною, внутрішньою, коріння якої гине у темряві, протиставляв його алегорії, котра, хоча й коріння її у світлі, має зі'ялу, безплідну верхівку.

Отут, на туманному фламандському безгрунті, дороги доповідача та слухача розходяться. Якщо Міріам продовжує пошук незглибної глибини у проваллі тієї темряви, то Франко лаштує понад проваллям місток «основної підстави майбуття — розуму й справедливості». «Чи справді прагнення до таємниці та таємничості є таким вже вродженим, як твердять бельгійці?» — запитує письменник. І рішуче відмежовує свою позицію: «Ми не можемо в це повірити, бо самі в собі цього потягу не відчуваємо. Зате знаємо, що потяг до таємниць і до речей таємничих відчувають часом малі діти і люди нервово збуджені, істерики і розумово не дуже розвинені. Отже, це стан хворобливий або первісний, песимістичний.

Аби панування такого стану в поезії мало означати якийсь поступ, якусь нову зірницю — у це повірити нам трудно» [2, т. 29, с. 120].

Напруга статті чимдалі зростає, і закінчує її Франко однозначним неприйняттям творчості «обдарованих, нерідко геніальних бельгійських поетів», про що вже йшлося на початку нашої статті.

Фінал явно не відповідний заспіву. Чому він вийшов таким, а не іншим, допоможе з'ясувати невеликий екскурс в минуле. Попередньо зауважимо, що 1894 р. потрапляє ще до першого періоду еволюції художнього мислення І. Франка. Невдовзі його погляди багатого в чому зазнають змін. Однак тоді, в час Міріамових виступів, Франко, незважаючи на активне накопичування необхідного для якісного стрибка матеріалу, продов-

жував перебувати у силовому полі натуралістичної естетики. Акцентуємо не на тому, яким на початку 90-х років Франко бачив явище, означене терміном «натуралізм» (для прикладу див. полеміку з норвезьким критиком Олою Ганссоном у рецензії «Der Kunstwart» [2, т. 28, с. 48]), а на перших Франкових кроках по цьому полю, коли формувалось його уявлення про те, що таке поступ в літературі, а що — консерватизм і застій.

На своїх початках Франко відштовхувався від натуралістичної тези про літературу, оперту на скопійованні дійсності. Дійсність же, згідно з теоріями Дарвіна і Спенсера, під впливом яких перебував юнак, підпорядковується законові еволюції. Звідси: загальний вектор поступу людства стає обов'язковим і для літератури. Куди він прямує? Звернімось до великої Франкової праці «Мислі о еволюції в історії людскості», яку побачили читачі журналу «Світ» у 1881 р.: «... Чим на нижчій щаблі розвитку стоять люди, тим упертіше думка їх преться в позаприродний, позасмисловий світ. Живучи під найтяжчим гнітом матеріальних умовин, вони творять тисячі казок про душі і духів, про почвар і богів. Ціле життя їх земне починає бути залежне від істот неземних, т.е. прямо від витворів їх власної фантазії. Увільнення людськості від тої самими людьми створеної власті... — се й є боротьба правдивого знання, науки з мнимим знанням, з вірою, релігією» [2, т. 45, с. 124].

Отже, напрям загального поступу — в прямуванні від ірраціонального до раціонального. Філогенетичну схему розвитку людства, що рухається від містичності до науковості, прозорості і зрозумілості відбиває онтогенез європейського літературного процесу середини XIX ст., а також індивідуальний — представників наукового реалізму. І. Е. Золя, і І. Франко починалися в лоні романтичного. Однак нова естетика, що приходила до них з новочасними науковими відкриттями, економічно-політичними процесами, була абсолютним контрастом до атмосфери пізнього романтизму, який, за словами Георга Брандеса, відзначався «своїми образами, позбавленими будь-якої дотикальної визначеності, зловживанням виразів, що передають дивовижне, туманне, таємниче, формами і зворотами мови давноминулих часів, стремлінням залишитись незрозумілими людям, які не підносяться понад загальним рівнем освіти...» [1, с. 329]. «У царині поезії романтизм переходить в істеричну набожність і блакитну пару, в соціальній сфері він заторкував лиш саме питання приватного життя, стосунки поміж статтями, і частіше всього поборював вітряки. Романтизм закінчується справжнім відьомським шабашем, у якому філософи грають роль старих відьом, а теологія і теософія кидаються на науки і душать їх своїми пестощами» [1, с. 313—314].

Зрозуміла річ, письменник, що з'ясував для себе напрям поступу цивілізації і який ставиться до літератури як до відображення життя цієї цивілізації, не може не порвати з літературним керунком, котрий тягне естетичну свідомість у первісні, давно перейдені людством форми.

Антитезою еволюційній теорії з її прямуванням від містики до науки, яко від гіршого до кращого, є теорія дегенераційна, згідно з якою «перші родичі в раю мали знання о Бозі і о світі далеко досконаліше, ніж ми тепер» [1, т. 45, с. 80], а відтак здеградували. Прихильників цієї теорії Франко бачить перш за все в середовищі соціальних станів, що втрачають колишні позиції на арені суспільного життя. Свою статтю «З галузі науки і літератури» він починає критичним розглядом брошурки графа Тарновського, у якій писалося про те, що «людство не йде вперед, воно занепадає. Середні віки були раєм, бо там була «єдність сумління» і «єдність влади». Відродження, гуманізм, реформація були жахливим занепадом, вигнанням з того раю, бо вони виборили для індивідууму людське право: мати власну думку в справах держави і справах віри. І відтоді, на жаль, стає щораз гірше і гірше!» [2, т. 28, с. 149]. Продуктом аналогічних умонастроїв, на думку Франка, є і французьке декадентство, що про нього далі йдеться в статті.

Національний та психічний стан декадентів позитивістська критика іменувала титулом популярної в ті часи книги М. Нордау «Entartung» (виродження — нім.). Між представниками обох напрямів (умовно «хворі—здорові») точилася запекла полеміка, у якій, однак, апологети «хворих», зокрема Міріам, не вважали декадентів дегенератами. Цілком навпаки. З-поміж великої маси грубого «тлуму» вони виособлювали малу жменьку внутрішньо високоорганізованих митців, саме їх іменуючи вінцем еволюційного розвитку. У Львові 1895 р. вийшов друком колективний збірник польських критиків модерністської орієнтації «Форпости», назва котрого показує, яке місце в поступі людства відводили декадентам його автори. У Берліні 1892 р. з'явилася праця С. Шибишевського «До психології індивідууму», де непересічну особистість протиставлено юрбі, що керується стадними інстинктами.

Франко не міг би дозволити собі подібних пасажів. Кількома роками раніше у статті «З галузі науки і літератури» проблему взаємин митця з народом він вирішував не у спосіб протиставлення, але — піднесення мас до рівня високообдарованих одиниць. Тільки там, де особистісний та суспільний первні гармонійно поєднані, стверджував письменник, можна розраховувати на появу полотен дійсної тривкості й вартості. Таким буде його архитвір «Мойсей» — чи не найпоказовіша практична реа-

лізація даної засади. Керуючись цією засадою, письменник зумів утриматися від зневіри у собі й своїй справі кількома роками пізніше. Колізії довкола «Nie Kocham rusinów» у передмові до «Галицьких образків», поразка на виборах, втрата роботи в газеті «Kurjer Lwowski» через конфлікт з поляками, загострення хвороби... Все це моделювало воістину «декадентську» ситуацію відчуження й безнадії, яка, розрядившись чудовими поезіями «Зів'ялого листя» й «Мого Ізмарагду», все ж стала лише моментом на шляху еволюції естетичного світогляду Франка. Магістральним же напрямом для письменника буде перспектива неоромантизму з його альтернативною щодо декадентської концепцією індивідуалізму в літературі. Генезу цієї альтернативи, що відбирала у символістів право на монополію у поборюванні натуралістичної інерції, засвідчує здійснений І. Франком критичний розбір доповідей Міріама.

1. Брандес Г. Собрание сочинений / Пер. с дат. Лучицкой М. В.: В 20 т. СПб., 1896. Т. 7. 2. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. К., 1976—1986.

3. Programy i dyskusje literackie okresu «Młodej Polski» Opr. Podraza-Kwiatkowska M. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977. 4. Przesmycki Z: (Miriam). Wybór pism krytycznych: W 2t. (Opr. Korzeniewska E. Kraków, 1967. Т. 1.

Стаття надійшла до редакції 10. 07. 94

Даріуш СТАНЬЧИК,
Люблінський університет (Польща)

ОБРАЗ ПОЛЬЩІ І ПОЛЯКІВ У ДАВНЬОРУСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ XII—XIV СТ.

Польсько-руські політичні відносини розглядуваного періоду широко висвітлені в літературі, але інтерес до них досі продовжує зростати. Менше уваги привертала культурні контакти, хоч і вони були предметом дослідження [4; 12; 22; 23; 25].

Праця є спробою накреслити образ Польщі і поляків на підставі давньоруських нарративних джерел вказаного періоду. Підставою вивчення були «Повість минулих літ», «Київський літопис», які збереглись в Іпатському списку з початку XIV ст., що також має назву «Літопис руський». Їх автори були зв'язані з князями, тому залишені ними записи містять описи діяльності князів, інформацію про їхні недружні зв'язки і міжособні війни. Як «Повість минулих літ», так і «Київський літопис» за

© Станьчик Даріуш, 1995

змістом і формою є загальноруськими, але вміщують чимало даних з теренів Галицько-Волинської Русі та відомостей про польсько-руські стосунки. «Галицько-Волинський літопис» на противагу від попередніх написаний без річних дат. Він складається з двох частин: першої — приблизно до 1258 р., де на чільному місці стоять галицькі справи, і другої, яка змальовує волинські події. Автори (їх було декілька) чудово орієнтувались у зовнішніх відносинах Польщі, були добре поінформовані про подружні зв'язки між польськими і руськими князями [6].

У праці використано видання «Іпатського літопису» [10], а також видання цього ж літопису українською мовою [7]. Корисним було видання «Повісті минулих літ» польською мовою, яке здійснив Ф. Селіцький [24], а також видання частини «Київського літопису» (1159—1198), котре підготував Е. Гораніні [7]. У пригоді стали кілька творів з Києво-Печерського патерика» [5], а саме: «Видіння святого старця Матвія» («Слово про Матвія Прозорливого») — літописна розповідь, котра пізніше була включена до патерика, а також твір «Про віру християнську і латинську» («Вопрос благоверного князя Изяслава о Латынех»), що є одним з найдавніших руських релігійно-полемічних творів. Допоміжну роль відіграв також твір «Житіє Мойсея Угриня» («О преподобном Моисии Угрине»), вміщений у патерику, і його видання польською мовою [19, с. 797—817].

Накреслення образу Польщі і поляків на підставі літописів є справою складною, оскільки їх автори згідно з тогочасним канonom писання не залишили жодних безпосередніх оцінок. Ми мусимо виходити із залишених стислих інформацій, які свідчать про ставлення православних русів до католиків-поляків, до мішаних шлюбів, та зі згадок про польсько-руські політичні відносини, не завжди мирні.

У літописах є мало інформації про терени, на яких мешкали поляки. Літописці писали про якусь частку польських земель тільки у випадку присутності там руських військ, руських князів або коли описували боротьбу між поляками і русами за спірні пограничні території. Автори літописів подають назву місцевості чи землі, котра була предметом суперечки, а також інформацію про те, якому князю належала земля, на якій перебували руські війська. Для прикладу: Володимир Мономах у своєму «Поученні» подає, що був в Польщі аж за Глоговом в Чеському Лісі [7, с. 458]. У свою чергу, при описі походу князя Данила 1229 р. проти Владислава Тонкононого, що відбувся на заклик Конрада Мазовецького, йдеться про облогу Каліша і посилку руських військ ще далі, які, на думку літописця, дійшли аж до Сілезії [10, с. 757].

Польсько-руські династичні зв'язки розпочались дуже рано;

через польських князівен і їхнє оточення польські впливи і відомості про Польщу могли легко проникати на Русь, подібно як і через руських князівен інформація про Русь надходила до Польщі. Болеслав Хоробрий видав свою дочку за князя Святополка, Казімеж Відновитель оженився з Добронегою, а його сестра Гертруда вийшла заміж за князя Ізяслава Ярославовича; Болеслав Сміливий мав дружину-русинку, ім'я якої не дійшло до нас; русинкою була також дружина Мешка — сина Болеслава Сміливого. Усе це приклади з XI ст. Але щоб відбувся шлюб Болеслава Кривоустого зі Збиславою, дочкою великого київського князя, був вже потрібний дозвіл Риму [13, с. 94—95]. Діти Кривоустого також одружувались із русинками. Про ці династичні зв'язки писали С. М. Кучинський [16, с. 19—28], Б. Влодарський [27; 28, с. 5—7], а останнім часом А. Головка [1, с. 44—45, 64—69].

Ані «Київський літопис», ані «Галицько-Волинський літопис» не зафіксували жодних подразнець, які б виникали з релігійної відмінності польських князівен на Русі; це вказує на їхню швидку релігійну асиміляцію.

З русинками чи польками одружувались можновладці обох сторін. Тих шлюбів літописи не зареєстрували; тільки польські хроніки відзначили один такий випадок — одруження Петра Влостовіца з руською князівною Марією. Про мішані шлюби свідчать, однак, імена синів, котрі народилися з таких зв'язків. У «Київському літописі» згадуються руський воевода Станіслав Добриня Тудкович і боярин Збігнев Івачевич [10, с. 298, 447—449], а в «Галицько-Волинському літописі» — дорадник князя Данила — Станіслав Мікулич і воевода князя Мстислава Даниловича — Владислав Ломоносов [10, с. 757, 870]. На нашу думку, імена цих людей вказують на польське походження їхніх матерів.

Мішаним шлюбом сприяли часті посольства, зв'язки купців і ремісників обох народів, служба при чужих дворах. Зокрема, про те, що з різних причин деякі знатні люди мусили залишати рідну країну для служби при чужих дворах, свідчать згадки «Київського літопису» про «ляха» Владислава Вратиславича, який очолював руські війська у внутрішніх війнах і служив декільком князям [10, с. 526, 532—533, 562—563, 570], а також вказівка «Галицько-Волинського літопису» та інформації польських джерел про перебування воеводи Пакослава у Данила після його вигнання Конрадом Мазовецьким [10, с. 731; 15]. Тільки більше ніж через рік за протекцією Данила він зміг повернутись.

Значна кількість польсько-руських шлюбних зв'язків доводить, що релігійні розбіжності між православними русами і ка-

толиками-поляками не були перешкодою при укладанні шлюбу, духовенство ставилося до цього досить толерантно. Є докази, що польські та руські князі вважали себе прибічниками однієї християнської віри, про що свідчить повідомлення щодо листа Болеслава Кучерявого, який писав від себе, від свого брата Генрика й угорського короля Гези II до князя Юрія Долгорукого та його брата Вячеслава Володимировича, яке збереглося в «Київському літописі». У листі він вжив звороту «... а ми з волі Бога всі християни, твої брати». У «Галицько-Волинському літописі» є також згадка про таке саме ставлення руських князів, коли князь Данило закликає поляків: «Яко время есть христианом [йти] на поганья» [10, с. 387—388, 815].

У «Київському літописі» є згадка, що свідчить ніби про релігійні тертя, Оповідуючи про весілля у 1145 р. князя Святослава, сина великого князя Всеволода Олеговича, літописець назвав серед гостей «безбожних ляхів» [10, с. 313]. На тому весіллі були напевно зять великого князя Болеслав Високий і його батько Владислав II. Не відомо, чому вони отримали такий епітет. Автор літопису декілька разів в інших місцях згадував про обох польських князів без неприязні, підкреслюючи їхні родинні зв'язки з Всеволодом Олеговичем. Ф. Селіцький зробив припущення про те, що цей епітет, можливо, був пізнішою вставкою [23, с. 57].

Ще більш раннім прикладом неприязні до поляків є видіння святого старця Матвія з печерського монастиря, якому з'явився диявол у постаті «ляха» і спокушав печерських ченців залишити заутреню у церкві [5, с. 96].

У пам'ятці XIII ст. під назвою «Полікарпа ченця київських печер Житіє Мойсея Угриня», що описує реалії XI ст., змальовано перипетії юнака, який потрапив до Польщі як полонений Болеслава Хороброго; останній віддав його на службу до вдови одного зі своїх воїнів. Господині сподобався пристойний юнак, і вона побажала, щоб він став її чоловіком. Але той відмовився, і «ляшка» зненавиділа його і переслідувала. Польщу він залишив лише після смерті Болеслава Хороброго. Однак ми не знаходимо в цьому творі якоїсь загальної неприязні до Польщі і поляків [19, с. 797—817].

Саме церковні ієрархи грецького походження вже з другої половини XI ст. проводили на Русі антикатолицьку пропаганду, намагались перешкодити укладанню мішаних щодо віросповідання шлюбів. Зберігся антилатинський релігійно-полемічний твір «Про віру християнську і латинську» (у патерику — «Вопрос благовернаго князя Изяслава о Латынех»), написаний Феоодосієм Греком. Однак викликає суперечки час його створення. На думку Ф. Селіцького, твір написаний у середині XII ст. у

формі листа до князя Ізяслава Мстиславовича, в якому автор перелічив відхилення латинського костелу від християнських догм і вихваляв православну церкву, застерігаючи від шлюбів і загалом будь-яких контактів з католиками*. Ф. Селіцький вважав, що лист був не випадково адресований київському великому князю Ізяславу Мстиславовичу, спорідненому з польськими князями й угорськими монархами. Наведені в листі заклики лишилися без відповіді, а питання династичних шлюбів і політичних контактів розв'язували княжі двори. Їхнім виразником був автор збереженого у «Київському літописі» повідомлення про німецький хрестовий похід 1190 р., зміст якого суперечить позиції Феодосія Грека і свідчить про значну толерантність русів. У повідомленні стверджується: «Сии же Немци яко мученицы святии проляша кровь за Христа...» [10, с. 667].

Руські князі підтримували зв'язки не тільки з католицькими дворами Європи, а й іноді з папством [11; 14, с. 11—126]. Галицький князь Данило Романович при посередництві польських князів навіть прийняв з рук папського легата королівську корону в Дорогичині [9, с. 52—76; 10, с. 827—828; 21, с. 184—208, 372]. Ці політичні зачини князя Данила мали на меті створення коаліції проти татар, а тому йшлося про толерантне ставлення до католиків і, зрозуміло, до поляків. Однак пізніше князь Данило розірвав унію двох церков з огляду на тих же татар.

Певний проміжок часу діяли в Києві домініканці під проводом Яцека Одровонжа, користуючись, мабуть, підтримкою чисельної там латинської колонії [29, с. 102—110]. Після їх вигнання з Києва під час боротьби за київський престол князь Данило оселив їх в Галичі та Володимирі. Доручення польським домініканцям місії на Русі, можливо, свідчить про присутність значної кількості поляків на південно-західних руських теренах.

У «Повісті минулих літ» і «Київському літописі» збереглися перекази галицького походження, як, наприклад, «Повість про осліплення Василька Теребовлянського» [10, с. 231—244]. Її автор згадував у цій повісті про неприязні стосунки князів Західної Русі з польськими. Князь Василько вже багато зла заподіяв «ляхам» і збирався заподіяти ще більше. Знаємо, що він влаштовував набіги половців на Польщу. Свої плани Василько пояснював бажанням помститись за «землю руську»; під цим окресленням слід розуміти не територію, а населення (під час нападів населення забирали в неволю) [8, с. 27]. При цьому зви-

*Авторство Феодосія Грека відстоює Ф. Селіцький [23, с. 43—44], а також А. Поппе [20, с. 209]. Проти цього висловився І. П. Єрьомін, який приписував твір Феодосію Печерському, авторові XI ст. [3, с. 170].

нувачувалися поляки, -котрі, взявши з князя Давида Ігоревича плату за допомогу, не надали її. Водночас поляки взяли гроші від великого князя Святополка [10, с. 244—250].

Пізніше польсько-руські відносини складались по-різному, але загалом треба ствердити, що польські дружини відгукувались на заклик руських князів під час їхніх внутрішніх суперечок і, навпаки, руські війська часто вибирались до Польщі [10, с. 286—288, 315, 319, 564, 571, 662, 666, 686—688]. Знаходимо численні приклади «братання» польських і руських військ, наприклад, під Луцьком у 1149 р., коли Болеслав Кучерявий посвячував у лицарі боярських синів; слід зазначити, що цей звичай не був відомий на Русі, але не викликав опору русинів [10, с. 386]. Польські князі виступали також посередниками — «ротниками» — у внутрішніх руських суперечках, заслуговуючи у руських князів довір'я і авторитет [10, с. 533].

Зрозуміло, траплялись випадки, коли війська польських або руських князів грабували сусідні землі, як-от: 1163 р. поляки спустошили околиці Червеня. Можна згадати також захоплення відомого своїм ворожим ставленням до Польщі князя перемишльського Володаря Петром Влостовіцем [10, с. 283, 319, 522]. Реакція літописця на ці події є спокійною, а його запис має характер стислої інформації.

У XIII ст. ситуація змінилась. Князі стають більш експансивними і прагнуть до загарбання сусідніх земель. Тон руських літописів також зазнає змін у зв'язку з боротьбою за Галич і експансивною політикою князя Лешка Білого. Нам відомо, що під час боротьби доходило до «купівлі» земель, які належали супротивним князям, але автор «Галицько-Волинського літопису» сприймав це як цілком звичайні речі у ті часи [10, с. 736, 757]. Не зауважуємо жодних образливих епітетів на адресу поляків та їхнього князя. З цієї боротьби переможцями вийшли Романовичі — Данило і Василько, з якими добрі відносини мав Конрад Мазовецький. Він відмовився від активної підтримки політики свого брата Лешка щодо Русі, а після його смерті користувався допомогою Романовичів у боротьбі за краківський трон. Він мав у русів великий авторитет, а його смерть викликала співчуття у Данила і Василька, про що інформує нас літописець [10, с. 810].

«Галицько-Волинський літопис» вмістив некролог Болеслава Сидливого, який спочатку був противником князя Данила, але після утвердження на краківському престолі уклав з ним і його братом Васильком угоду. Некролог написаний у дуже приязному тоні: «Того ж лета (1279) преставися великий князь Краковский Болеслав, добрый, тихий, кроткий, смиренный, незлобивый, пожив же лета много и тако во старости добре отиде

ко Г[оспод]у, тело же его спрятавшє, положиша е во ц[е]ркву с[вя]т[о]го Францишка в городе Кракове» [10, с. 880]. Авторів некролога були відомі подробиці поховання, котрі дають підстави припускати, що він брав участь у делегації, що прибула до Кракова, або отримав інформацію від її учасника. Приїзд такої делегації не можна виключати, враховуючи той факт, що Болеслав і Лев Данилович були шваграми.

Цікавий запис залишив автор «Галицько-Волинського літопису», характеризуючи ставлення князя Лева Даниловича до Польщі. Можна зауважити приязне ставлення літописця до Польщі і засудження Лева за його союз з «проклятим» Ногаєм і спільний похід русько-татарських військ на Польщу після смерті Болеслава Стидливого [10, с. 881—882]. Той же літописець у зовсім іншому приязному тоні писав про Лева, коли той у 1289 р. підтримав Болеслава II Мазовецького у боротьбі за Краків [10, с. 935]. Негативно оцінив автор літопису діяння сина князя Данила Шварна, закидаючи йому зрадливість щодо Болеслава Стидливого, з яким він до цього уклав угоду, приєднавши на хресті [10, с. 864].

Незважаючи на часті у XII і XIII ст. польсько-руські конфлікти, не знаходимо в джерелах того часу, поза кількома випадками, згаданими вище, неприхильних щодо Польщі та її князів оцінок. Автори літописів загалом були прихильні до поляків і польських князівств.

Для повнішого враження розглянемо характеристику Польщі та поляків на тлі ставлення літописців до інших сусідів Русі, з якими руські князі підтримували контакти і провадили війни. Тут слід звернути увагу на описи тривалої боротьби русів з угорцями за Галич. Поза затьятістю цієї боротьби знаходимо тільки декілька неприхильних угорцям згадок, наприклад, коли угорці 1151 р. впилися перед битвою і хвалилися, що легко собі порадять з супротивником [7, с. 249], а також коли 1208 р. угорський палатин Бенедикт та його люди допустили чимало негідних вчинків у Галичі і його прозвали «антихристом» [7, с. 371]. Отже, немає якоїсь узагальненої неприязні до угорців. З повідомлення щодо згаданого вище німецького хрестового походу впливає толерантне ставлення до латинників, тому можемо визнати: автори літописів, маючи зв'язки з князівськими дворами, виражали в своїх творах позиції князів і визнавали боротьбу з поляками і угорцями за прояв типових сусідських конфліктів, мали почуття спільної з католиками приналежності до однієї християнської віри.

Цілком інакше виглядає справа у випадку конфліктів з половцями, литовцями і татарами. Щодо них літописці часто вживають негативних окреслень. Наприклад, половці — це «поган-

ці», «дикі», «безбожні ізмаїльтяни» і «нечисті виродки диявола», а їхні набіги — кара Бога за гріхи русів [7, с. 100, 240, 304, 321, 326, 332]; татари — також «безбожні ізмаїльтяни», а їхні провідники — «прокляті», «невірні», «негідні», «жорстокі» [7, с. 393, 421, 430, 432, 434]. Подібним чином літописець оцінив литовців та їхнього князя Тройдена — «проклятого», «немилосердного», «невірного» [7, с. 427]. Щоправда, це не перешкоджало руським князям укладати з ними угоди і союзи.

Про польсько-руські відносини в XIV ст. (до 1340 р.) можна сказати небагато. «Галицько-Волинський літопис» уривається на подіях початку 90-х років XIII ст. Пізніші руські джерела є фрагментарними, а для відтворення історії Галицько-Володимирської Русі того періоду користуються значною мірою іншими джерелами. Обширна література з даної проблеми охарактеризована в працях М. Грушевського [2], Б. Влодарського [27], Г. Пашкевича [18]. Відомо, що останні Романовичі тяжіли до західної культури і підтримували торгівлю із Заходом. Їхній наступник Болеслаф Тройденович запроваджений на галицько-володимирський престол Владиславом Локетком і угорцями. Збережені документи останніх владців Галицько-Володимирської Русі писані латиною, а печатки князя Болеслава Юрія мають прикмети мазовецьких впливів.

Підсумовуючи ці розважання, затримаємось ще на питанні тогочасної мови. Літописи XI—XIII ст. свідчать про те, що «комунікація» між «русами» і «ляхами» не становила великої проблеми, ніде немає згадки про перекладачів при взаємних контактах. Деякі руські князі, мабуть, добре знали польську мову, оскільки протягом тривалого часу перебували в Польщі (наприклад, Роман, Данило, Василько), а це полегшувало контакти і подолання взаємних упереджень.

У «Галицько-Волинському літописі» помітні полонізми: «место», «біскуп» (єпископ), «пробош», «Франтішка» [10, с. 784, 842, 868, 880], а також «Керляш» [10, с. 807], що вважається полонізмом, який походить від слів «Киріє Елеісон» з «Богородиці» [26, с. 122]. Ці полонізми вказують на добру обізнаність автора з польською культурою і мовою.

Автори літописів були добре обізнані з внутрішньою ситуацією в Польщі, можливо, самі були свідками багатьох подій. Вони були знайомі з польською культурою і зберігали повну толерантність щодо польського католицизму і мішаних у релігійному відношенні шлюбів. У літописах відсутні релігійні упередження. Спроби руських ієрархів грецького походження підважити таку толерантність, а також формувати негативний образ поляка — «ляха» — ченцями, особливо печерськими, повинні були поступитись реаліям політичного життя в часи, коли ди-

настичні шлюби були тотожними укладанню політичних союзів. Високі ієрархічні позиції боярських синів, котрі походили з мішаних шлюбів, ще більше підкреслюють тогочасну толерантність.

Переклад з польської мови Л. Зашкільняка.

1. Головка А. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. К., 1988. 2. Грушевский М. История -Украины-Руси. Львів, 1905, Т. 3. 3. Еремин И. П. Литературное наследие Феодосия Печерского // Тр. отд. древнерус. литературы, М., 1947. Т. 5. 4. Исавевич Я. Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII—XIV вв. // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв. М., 1974. 5. Киево-Печерский патерик / Изд. Абрамовича Д. СПб., 1911. 6. Котляр М. Ф. Галицко-Волинський літопис XIII ст. К., 1993. 7. Літопис руський / За Іпатським списком, пер. Махновець Л. К., 1989. 8. Ловмянський Г. Взаимные отношения Польши и Руси в средние века // Сов. славяноведение. 1967. № 1. 9. Пащуго В. О политике папской курии на Руси (XIII в.) // Вопр. истории. 1949. № 5. 10. Полное собрание русских летописей: Изд. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1908. Т. 2. 11. Рамм Б. Я. Папство и Русь в X—XV веках. М.; Л., 1959. 12. Rogov A. I. Культурные связи восточных и западных славян в раннефеодальный период // Становление раннефеодальных славянских государств. К., 1972. 13. Gall. Kronika polska // Biblioteka Narodowa. Warszawa, 1965. № 59. 14. Kania J. Ruś a Stolica Apostolska w XII wieku // Chrześcijaństwo w świetle. 1988. № 179. 15. Kodeks Dyplomatyczny Małopolski (Wyd. Piekosiński F. Kraków, 1886. Т. 11. 16. Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej. Warszawa, 1965. 17. Latopis Kijowski 1159—1198 (Przel i opr. Goranin E. Wrocław, 1980. 18. Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. Warszawa, 1925. 19. Polikarpa mnicha kijowskich pieczar Zywot Mojżesza Węgrzyna / Wyd. Kałużnicki E. // Monumenta Poloniae Historica. Lwów, 1884. Т. 4. 20. Poppe A. Państwo i Kościół na Rusi w XI w. Warszawa, 1968. 21. Prochaska A. Dwie koronacji // Przegląd Historyczny. 1905. Т. 1. 22. Sielicki F. Kontakty polsko-ruskie w świetle źródeł XIII w. // Studia Polono-Slawica-Orientalica. Akta Literaria. Wrocław, 1974. Т. 1. 23. Sielicki F. Najdawniejsze polsko-ukraińskie stosunki kulturalne w świetle Latopisu Kijowskiego i Kroniki Kadłubka // Z Dziejów Stosunków literackich polsko-ukraińskich / Pod red. Kozaka S. i Jakobca M. Wrocław, 1974. 24. Sielicki F. Powieść minionych lat: Charakterystyka historyczno-literacka, przekład, komentarz. Wrocław, 1968. 25. Stökl G. Das Bild des abendlandes in den altrussischen Chroniken // Становление раннефеодальных славянских государств. К., 1972. 26. Sułowski Z. Początki Kościoła polskiego // Kościół w Polsce. Kraków, 1966. Т. 1. 27. Włodarski B. Polska i Ruś 1194—1340. Warszawa, 1966. 28. Włodarski B. Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego // Kwartalnik Historyczny. 1969. Т. 76. 29. Woroniecki J. Sw. Jacek Odrowąż i wprowadzenie zakonu Kaznodziejskiego do Polski. Katowice, 1947.

Стаття надійшла до редколегії 15. 05. 94.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Олександра МАТЮХІНА,
державний університет
«Львівська політехніка»

СИСТЕМА «ЛЮДИНА—ПРИРОДА» У ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МІФОЛОГІЇ

Народна культура спрямована на збереження реальної етнічної цілісності, на думку Л. Гумільова, є «динамічною системою, що охоплює не тільки людей, а й елементи ландшафту, культурні традиції, взаємозв'язки з сусідами» [2, с. 126]. Йдеться про комплекс звичаїв, традицій, спрямованих на збереження світу природи, ландшафту, з яким пов'язане існування даного етносу. Екологічний, природоохоронний потенціал народної культури посилюється її світоглядною основою — міфологією. На рівні міфологічного світогляду людина не виділяє себе з природного світу, інтуїтивно сприймає і переживає свою спорідненість з усією природою.

Під кутом зору міфологічних уявлень, людина походженням, сутністю своєю пов'язана зі Всесвітом, це «мікрокосм», частка Космосу. Відсуття єдності людини і природи особливо яскраво виявляється у тотемічних міфах, котрі ґрунтуються на уявленнях про надприродну спорідненість племені, роду, людини з певними видами рослин і тварин. Ряд дослідників вважають тотемізм однією з найстародавніших форм релігійних вірувань. Виразні сліди давніх тотемічних міфів простежуються і в слов'янській міфології, у казках слов'янських народів. Результати археологічних розкопок давньослов'янських поселень на території Центральної та Східної Європи свідчать про поширення культів коня, бика, птахів, змії, ведмедя, оленя. Зокрема, Б. Гедіга звертає увагу на велику кількість фігурок птахів, посуду у формі різних тварин у похованнях племен лужицької культури [7, с. 98—101]. У с. Буша на Поділлі зберігся рельєф із зображеннями дерева, птаха, оленя і людини, що молиться. В Ополе, Воліне (Польща) знайдені дерев'яні та бронзові зображення коней, а на г. Снежка — кам'яна скульптура ведмедя. У чарівних казках як західних, так і східних слов'ян популярні

мотиви походження героя від ведмедиці або допомоги ведмедя героєві.

Поширеним серед слов'ян був і культ рослин. Його сліди простежуються у фольклорі слов'янських народів і в пізніші часи, до ХХ ст. включно. Зі стародавнім культом рослин пов'язані численні легенди про перетворення людей у рослини, пошана до тої чи іншої рослини, квітки як символу своєї країни (червона калина — символ України, біла береза — Росії). І. Нечуй-Левицький наводить, зокрема, давній український переказ: «Люди повстали з пеньків і можна ждати, що з пенька стало тіло чоловіка, бо ми знаходимо слід давньої віри, що людська душа є вогонь» [6, с. 80]. Людина перебуває з природою у складній взаємозалежності, сама її сутність вимагає жити у гармонії та злагоді зі світом в ім'я самозбереження та існування самого роду людського.

В екстремальних обставинах світ природи дає людині порятунк, захист, сприяє відновленню втраченої або порушеної гармонії шляхом перетворення, заміни людської подоби рослинною або тваринною. Фольклор слов'янських народів повен переказами про метаморфози — перетворення людей у тварин, рослини, каміння і т.д. Так, в одній з українських пісень розповідається, як матір отруїла невістку, а разом з нею і сина, і на їхніх могилах виростають явір і береза:

Сховаю сина під віконцями,
А невісточку під ворітцями,
А на синові два явороньки,
А невісточці дві берізки [4, с. 40].

У фіалку перетворилась донька Чорнобога, з попелу сиріток, яких звела зі світу зла мачуха, повстають барвінок і м'ята. Серед горян Карпат поширена поетична легенда про едельвейс. Квітка виросла зі сліз, які пролила дівчина за загибим нареченим. А в деяких місцях вважають, що на квітку перетворилась сама скорботна дівчина. Більшість легенд про метаморфози об'єднує одна спільна цікава деталь: людина перетворюється на рослину чи тварину внаслідок страшної кривди, горя, несправедливості. Вона покидає світ людей, переходить у світ природи і знаходить втрачену гармонію. Водночас людина дарує цю гармонію у новій подобі іншим людям. Барвінок сприймається як рослина-оберіг від зла, запорука вічного кохання. Фіалка лагодить смуток по померлих, шовкова косиця дарує глибину і тривалість почуття, приносить закоханим щастя. Світ природи в міфологічній свідомості сприймається як вищий, досконаліший від світу людського, як джерело гармонії, справедливості. У звертанні до нього людина віднаходить втрачені сили, щастя. Сили природи не лише грізні, незбагненні, фатальні,

які панують над світом людей, а й осередок вищої досконалості й краси. Тільки людина, котра живе в злагоді з природою, шанує і розуміє її, здатна принести злагоду в світ людей. Ця ідея виразно простежується у багатьох казках, герої яких з дбайливістю, увагою ставляться до живої та неживої природи, з її допомогою долають труднощі, стають мудрими володарями або дбайливими господарями. Як приклад можна згадати чеську казку у «Златовласка», болгарську «Про хлопчика, собачку, котика і жабеня», польську «П'ять овечок» та ін. Міфологічні уявлення вводять людину в цілісний, гармонійний у своїх протилежностях світ, допомагають їй усвідомити себе — складову частину Всесвіту, частину необхідну і розумну, наділену певною самостійністю дій.

Обряди, звичаї, що виникли в стародавні часи і збереглися у народній культурі слов'янських народів, є дороговказом для сучасної людини — до нормативного способу буття, у гармонії і злагоді з усім світом, у дотриманні його законів і ритмів. Тільки идучи цим шляхом, людина реалізує свою сутність, забезпечує своє існування і, передусім, життєдіяльність громади. Через календарну обрядовість етнос включається в світовий кругообіг, космічні ритми. Необхідно зазначити, що для міфологічної свідомості спільність має пріоритет над індивідуальністю. Тому гармонія забезпечується підкореністю частки цілому, тобто людському суспільству, даному етносу, природному світу загалом. Календарна землеробська, пастуша магія спрямовані на узгодження людської спільноти з Космосом, встановлення ієрархії цінностей. Космос — цінність абсолютна, громада повинна враховувати це і відповідно будувати свою господарську діяльність. Згадаємо деякі календарні свята. В Україні, Росії, Білорусі на Різдво щедро годували худобу. У лісових районах від Різдва до Хрещення заборонялось полювати на тварин і птахів. Це вважалось великим гріхом [3]. У всіх слов'янських народів у свят-вечір прийнято всією обстановкою, словом, ділом створювати у своєму домі образ спокою, щастя, багатства. У народній уяві обійстя сприймається як зменшений образ світу, і господарі в своєму мікросвіті магічними діями сприяли посиленню добрих і світлих сил. Весняними обрядами господарі включалися в процес пробудження природи. У повісті Б. Немцової «Бабушка» описується давній звичай зустрічати світанок у Страсну п'ятницю молитвою на горі або пагорбі. Людина в молитві ніби зливалася з природою, яка пробуджувалась до життя і радощів [5, с. 146]. У Москві на Благовіщення довго побутував звичай відпускати на волю птахів:

Синички сестрички,
Тетки чечетки,

Краснозобые снегирюшки,
Щеглята-молодцы,
Воры воробы!
Вы по воле полетайте,
Вы на вольной поживите,
К нам весну скорей ведите! [3, с. 60].

У народному календарі чітко встановлювався і час польових робіт. Вчасним початком оранки, вигоном худоби на випаси господарі не порушували природної рівноваги, а сприяли їй. Не тривожили землю завчасу, але й не лишали її без праці, без посіву. Осінь — це час збору врожаю, поступового засинання, спокою природи. Календарні свята, обряди, що чітко регламентували господарчу діяльність етносу, вводили його в природні ритми, сприяли збереженню гармонійних відносин між людиною і природою.

Якщо календарні свята та звичаї вимагали колективних дій, регламентували норми відносин у системі «етнос—природа», то система «природа—людина» регламентувалась через сімейні, побутові звичаї та обряди. Наприклад, до них відносяться обряди, які виконував господар при підготовці худоби до першого випасу, при роботі на полі, в саду, на городі. Необхідно в цьому плані звернути увагу на народну педагогіку, зокрема на ті норми, звичаї, які вводили дитину в світ природи. З перших днів життя дитина сприймається як частина світу. Вона отримує від нього силу, здоров'я, талант. Дитині клали в колыску різні трави, купали в травах, обсушували перед вогнем. Таким чином нового члена родини представляли різним силам природи. У багатьох місцевостях при народженні дитини саджали дерево [1, с. 116]. На все життя дитина зберігала почуття спорідненості зі «своїм» деревом. І вже ця людина без потреби дерева не нищила. Це ж чийсь життя, чийсь талант буде загублено. Змалку через ігри, казки дитину привчали шанобливо ставитися до всього живого (а живим у народній уяві є все, що оточує людину), турбуватися про слабших, рахуватися не лише з власними потребами, бажаннями, а й з потребами світу природи. Суворо карались такі вчинки, як руйнування гнізд, знищення птахів, жаб, змій. Через ігри, казки, звичаї дитина засвоювала норми екологічної поведінки як на свідомому, так і на підсвідомому рівні.

Для традиційної народної культури характерна гармонійність, злагодженість у відносинах людини, етносу з природою. Людина має ставитися до природи як до матері — мудрої, часом лагідної, часом суворої, але завжди справедливої. Панування над природою, її силами, навіть прагнення до цього однозначно засуджувалось, вважалось породженням сил зла. У лі-

карській, землеробській, пастушій магії силам природи не наказували, їх просили про допомогу. Знахарі, ворожки, коли зривали лікарські рослини, перепрошували їх, просили допомоги від хвороби. Зілля зривали лише за потребою, у встановлений час, дбаючи, щоб воно могло рости й далі, не збирали все без залишку. Дбайливо вибирали годину, пору року, коли трави мають найбільшу силу [3, с. 254]. Такі звичаї привчали до уважного, спостережливого ставлення до природи, погляду на світ, вводили людину в його ритм, порядок і врешті-решт зберігали здоров'я.

Натомість відьми, чарівники, котрі, згідно з народними віруваннями, підкорювали собі сили природи, ставили їх на службу власним потребам, вважались силою безумовно злою, на відміну від знахарів, ворожок, які діяли у згоді зі стихійними силами. За фольклорними уявленнями чарівники і відьми жорстоко карались у загробному житті, бо вони порушували світову гармонію. Виняток становили «градівники», знавці лікарської магії, бо вони захищали громаду від свавілля стихійних сил. Споживацьке, технократичне ставлення до природи у народній культурі всіх слов'янських народів засуджувалось і засуджується. Однозначно вважалось, що людина не має права приносити природу в жертву своїм егоїстичним потребам.

Таким чином, давньослов'янська міфологія, засновані на ній народні культури сучасних слов'янських народів несуть у собі значний екологічний потенціал. У формі усталених звичаїв та обрядів від покоління до покоління передавався певний стереотип ставлення до природи, норм існування у світі. Природним, нормативно закріпленим було життя (як етносу загалом, так і окремої людини) у злагоді з природою.

У сучасних умовах, коли над людством нависла загроза екологічної катастрофи, важливим є врахування досвіду, накопиченого протягом віків. Звичайно, йдеться не про механічне відтворення старовинних обрядів та звичаїв, а про відродження норм взаємовідносин людини з природою, однак не за їх архаїчною формою, а за змістом, з урахуванням досягнень сучасної науки.

1. Белов В. Лад: Очерки о народной эстетике. М., 1982. 2. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Л., 1989. 3. Круглый год: Русский земледельческий календарь. М., 1989. 4. Народні пісні в записах Осипа Маковея. К., 1981. 5. Немцова Б. Бабушка. М., 1982. 6. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. К., 1992. 7. Gediga Bogusław. Śladami religii prastłowian. Wrocław; Warszawa, 1976.

Стаття надійшла до редакції 10. 02. 94

Михайло КРІЛЬ.
Львівський університет

СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІГНАЦІЯ ЯНА ГАНУША

У галереї визначних постатей епохи чеського національного відродження помітне місце посідає ім'я майже забутого вченого, славіста, мовознавця і філософа, бібліографа і редактора, педагога Ігнація Яна Гануша (28.11.1812—19.04.1869).

Початкову і гімназійну освіту майбутній вчений здобув у Празі, у Староміській гімназії його вчителями були такі визначні вчені, як філолог Й. Юнгман та історик Ф. Свобода. Обидва вони були серед тих перших чеських викладачів, які за власною ініціативою напівлегально вели заняття чеською мовою. Звичайно, це не могло не вплинути на національні почуття окремих гімназистів, до яких належав і І. Я. Гануш. Після року навчання в монастирі, де після закінчення гімназії він вивчав філософію, грецьку і старосврейську мови, І. Я. Гануш певний час практикував домашнім вчителем у Празі. Водночас він вивчав право та історію філософії у професора Екснера в університеті, у 1836 р., провчившись один рік у Віденському університеті, І. Я. Гануш повернувся до Праги, де здобув диплом доктора філософії. Очевидно, в ці роки він познайомився з філософією Г. В. Ф. Гегеля і Ф. В. Й. Шеллінга, ідеї яких популяризував у своїй педагогічній і науковій діяльності. Це не залишилося непоміченим австрійськими властями, і у 1844 р. його справа зі звинуваченням у гегельянстві розглядалась у Галицькому намісництві.

Значний відтинок свого життя І. Я. Гануш провів у Львові, де з 1838 р. обіймав посаду професора філософії в університеті. Його лекції користувалися такою популярністю, що їх відвідували навіть студенти, у нього не записані. Водночас він викладав історію Австрії замість професора Й. Маусса, певний час був деканом філософського факультету. Цікаво також зазначити, що вже професор і декан філософського факультету І. Я. Гануш за дозволом місцевих властей студіював право на юридичному факультеті (закінчив студії у 1841 р.).

Протягом 1847—1848 рр. І. Я. Гануш працював професором Оломоуцького університету, в якому був ректором. З 1849 р. його педагогічно-наукова діяльність тісно пов'язана з Празьким університетом, де протягом 11 років працював професором. У зв'язку з хворобою П. Й. Шафарика І. Я. Гануш 1860 р. обій-

няв посаду бібліотекаря університетської бібліотеки, де працював до останніх років свого життя.

Науковий доробок І. Я. Гануша містить понад 30 праць з питань філософії, історії світової культури та слов'янознавства. В історію чеського національного відродження він увійшов як вчений, якому належать перші опубліковані праці з філософії чеською мовою [9; 10].

Залишаючи осторонь цю сферу наукової діяльності І. Я. Гануша та питання історії світової культури, коротко охарактеризуємо лише його дослідження в сфері слов'янознавства. У цих наукових розвідках чеського вченого переважають питання давньої історії слов'ян, якими він захопився, будучи професором Львівського університету. Не останню роль у цій сфері наукових зацікавлень І. Я. Гануша відіграла бібліотека львівського «Оссолінеуму» з її багатими книжковими фондами, постійним читачем якої він був. Заняття в бібліотеці дали йому змогу широко вивчити літературні та джерельні матеріали до історії слов'ян. Це засвідчують його наукові розвідки, кожна з яких містить глибокий огляд джерел і літератури, котрі прямо чи дотично стосуються розглядуваних ним питань. У числі перших слов'янознавчих проблем, які зацікавили І. Я. Гануша, був етногенез слов'ян. Перша його праця, присвячена цьому питанню, вийшла одночасно у Відні і Львові [6]. У цьому ґрунтовному дослідженні І. Я. Гануш подав велику бібліографічну довідку про історію слов'ян (близько 500 позицій). Серед них згадуються також 11 видань «Слова о полку Ігоревім», «Русалка Дністрова» М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького, дослідження І. Вагилевича про гуцулів та ін. Чеський славіст велику увагу приділив розгляду питання про місце і роль слов'янських народів у загальній історії культури. Він також детально проаналізував джерела походження і суть слов'янських міфів (русалки, водяники, топленики тощо), а також зробив спробу провести градацію пантеону богів, порівнявши їх, у міру можливості, з римськими (Перун — Юпітер, Діва — Венера, Радогост — Меркурій і т.д.). Віденське видання привернуло увагу галицького дослідника слов'янської старовини А. Петрушевича, особисто знайомого з чеським ученим. На сторінках цієї праці І. Я. Гануша А. Петрушевич залишив власноручні помітки, зроблені шляхом механічних згинів сторінок, підкреслень і записів як на полях книги, так і на окремих аркушах. Останні були вкладені між сторінками книги. У цьому дослідженні А. Петрушевича цікавили, зокрема, ті місця, де чеський вчений зробив розвідки в галузі порівняльного мовознавства.

Своєрідним доповненням до цієї праці є дослідження І. Я. Гануша про побут і звичаї давніх слов'ян [16].

Певну зацікавленість викликає також його невеличке дослідження мовознавчого характеру, де аналізуються терміни, які стосуються заняття слов'ян, їхніх суспільних відносин і вірувань крізь призму порівняння старослов'янської з перською, грецькою, латинською, литовською і готською мовами [13].

Центральне місце в дослідженнях І. Я. Гануша про давні слов'ян посідає проблема походження слов'янської писемності [4; 12].

У праці про давнє слов'янське письмо чеський дослідник виявив себе як палеограф. Він зробив спробу дати огляд літератури про існування письма у слов'ян. Серед інших досліджень він згадав твір І. Вагилевича про давні слов'янські наскельні написи, опублікований в «Московском наблюдателе» (1836). Дослідження І. Я. Гануша супроводжується кількома таблицями, де подаються назви букв обох слов'янських азбук — у грецькому звучанні та в тлумаченнях Є. Копітара, Ф. Міклошича і П. Шафарика, а також інші додаткові елементи до характеристики азбук. Але чи не найголовнішу частину праці І. Я. Гануша становлять дві таблиці зі зображеннями невідомих письмових знаків у вигляді рисочок довільної форми і такого ж положення. Питання походження цих знаків не в'яже не й досі.

У дослідженні про монаха Храбра [4] чеський славіст подає ґрунтовну характеристику всіх відомих йому праць з цієї проблематики. При цьому він зазначив, що найраніша наукова розвідка про монаха Храбра, за твердженням засновника світової славістики Й. Добровського, надрукована у Вільні 1585 р. І. Я. Гануш детально зупинився на аргументах, котрі доводять давнішність як глаголиці, так і кирилиці. Водночас він проаналізував особливості глаголических і кирилических букв. Важливого значення для сучасних досліджень про походження писемності у слов'ян має третя частина його дослідження. У ньому І. Я. Гануш вперше спробував охарактеризувати постать монаха Храбра як реальної історичної особи. Тут же подана бібліографія всіх праць про нього, як рукописних, так і друкованих. На завершення дослідження чеський вчений подає текст праці монаха Храбра про слов'янські писмена, супроводивши його палеографічним аналізом.

27 квітня 1857 р. І. Я. Гануш на засіданні філологічної секції Чеської академії наук виголосив доповідь про те, що слов'янський просвітник Кирило створив глаголическі писмена. Чеський славіст навів ряд аргументів на користь давнішності глаголиці. Зокрема, порівнюючи графічне зображення грецьких кирилических і глаголических письмових знаків, він стверджував, що глаголическі букви просто скопійовані з грецьких. Проте най

головнішим його аргументом були свідчення монаха Храбра. У своїй праці про слов'янські письмена болгарський книжник писав, що Кирило створив 38 письмових знаків. При цьому І. Я. Гануш стверджував, що у всіх відомих на той час глаголичних текстах налічується найбільше 38 букв, в той же час як Остромирово Євангеліє, писане кириличною азбукою, мало їх 44. Наприкінці свого дослідження чеський вчений, слідом за Й. Добровським (1826), спробував дати пояснення назвам букв перших слов'янських азбук.

У травні 1857 р. матеріали доповіді І. Я. Гануша були опубліковані у Празі, викликавши сенсацію у науковому світі. Ця публікація започаткувала велику дискусію про те, яку ж азбуку створив Кирило — кирилицю чи глаголицю. На цю працю чеського славіста відгукнувся спеціальною статтею П. Я. Шафарик, котрий зазначив, що дослідження І. Я. Гануша проклало новий шлях у галузі вивчення проблеми походження слов'янського письма.

Загальну картину історії слов'янського письма і його поширення в чеських землях І. Я. Гануш подав у одній зі своїх останніх праць [11]. Вчений розглянув питання існування слов'янського письма до часів просвітницької діяльності Кирила і Мефодія, детально зупинився на проблемах співіснування латинської, кириличної та глаголичної письмових систем у Великоморавській державі та у південних слов'ян.

Більше десяти праць І. Я. Гануша присвячені питанням історії слов'янських літератур, зокрема чеської. На цю ниву наукової діяльності він подався під впливом праць чеського будителя, письменника Ф. Л. Челаковського, з яким приятелював. Плануючи опублікувати п'ятитомну працю з історії слов'янських літератур, чеський славіст вже з початку 1850-х років почав роботу над збором бібліографії про слов'янський фольклор.

Результатом цих досліджень було видання бібліографії про слов'янські прислів'я [8]. У цій книзі автор подає коротку анотацію опублікованих збірок слов'янських прислів'їв (всього 82 назви). Серед них він виділяє чеські (23), моравські, сілезькі та словацькі (4), полабські і лужицькі (3), польські (14), російські (9), українські (6), білоруські (2), болгарські (2), сербські (2), іллірійські (7) і слов'янські загалом (7). Цікавою є українська сторінка цього дослідження. Огляду збірок українських прислів'їв передують зауваження, що українська література відрізняється від російської, а українські прислів'я зібрані значно краще, ніж російські. Далі автор згадує праці В. Снегірьова, Є. Гребінки, Г. Ількевича, Я. П. Коубека, Й. Піхлера, Ф. Міклошича та ін. [1; 2; 17; 18; 19]. Чеський славіст найвище оці-

нював працю Г. Ількевича, яка містить 2700 прислів'їв і 60 загадок, «списаних з уст народу».

І. Я. Ганушу належить перше спеціальне дослідження життя і діяльності Ф. Л. Челаковського [15]. Вінцем наукових розвідок чеського славіста з історії слов'янських літератур були праці про дві знамениті літературні пам'ятки — Краледвірський і Зеленогірський рукописи [5]. У своїх дослідженнях він стверджував, що ці пам'ятки підроблені В. Ганкою і А. Лінде. Цікаво підкреслити, що в ряді поетичних перекладів з цих творів І. Я. Гануш згадував літературні праці М. Шашкевича, І. Вагилевича та О. Бодянського. Правда, останнього він називав «росіянином».

Однією з останніх робіт І. Я. Гануша була велика бібліографія до історії слов'янських літератур [7]. У ній зафіксовані праці Я. Головацького і О. Бодянського на чеську тематику, чеського історика Б. Дудіка про архіви і бібліотеки в Галичині та ін.

І. Я. Гануш відомий також як редактор, під наглядом якого виходили «Holomoucké noviny» (1848) і «Kritische Blätter» (1860)

Чеський вчений виявив себе як славіст з широким колом зацікавлень. Зроблені ним висновки у працях про історію давнього слов'янського письма залишаються актуальними і в наш час. Певне зацікавлення у дослідників викличе бібліографічний бік його наукової діяльності. У розвідках І. Я. Гануша згадується багато праць з історії давніх слов'ян, які сьогодні з різних причин вилучені з наукового обігу.

1. Гребінка Є. Ластівка. СПб., 1841. 2. Ількевич Г. Галицькі приповідки і загадки. Відень, 1841. 3. Снегирев В. Малороссийские пословицы. Харьков, 1834. 4. Hanuš I. Der bulgarische «Mönch Chrabru». Wien, 1857. 5. Hanuš I. Die gefälschten böhmischen Gedichte aus den Jahren 1816—1849 Prag, 1866. 6. Hanuš I. Die Wissenschaft des slawische Mythos. Wien, 1842; Lemberg, 1842. 7. Hanuš I. Quellenkunde und Bibliographie der böhmisch-slovenischen Literaturgeschichte vom Jahre 1348—1868. Prag, 1868. 8. Hanuš I. Literatura prislovnictvi slovanskeho a nemskeho. Praha, 1853. 9. Hanuš I. Nastin dusevedy. Brno, 1849. 10. Hanuš I. Nastin Logiky. Olomouc, 1850. 11. Hanuš I. Schriftwesen und Schrifttum der böhmisch slovenischen Völker-stämme Prag, 1867. 12. Hanuš I. Sv. Kyril nepsal kyrilsky nez hlaholsky. Praha, 1857. 13. Hanuš I. Prochazky po obore mluvozpytu a starožitnosti slovanskych. Praha, 1856. 14. Hanuš I. Zur slawische Runen-Frage. Wien, 1857. 15. Hanuš I. Zivot a pusobeni Fr. Lad. Celakovskeho. Praha, 1855. 16. Hanuš I. Heber die altertümliche Sitte der Angebinde bei Deutschen, Slaven und Litauern. Prag, 1855. 17. Koubek J. Vybor prislovi halických. Praha, 1842. 18. Miklosich F. Slavische-Bibliotek. Wien, 1851. 19. Pichler J. Kurzgefasste russinische Grammatik. Lemberg, 1849.

Стаття надійшла до редколегії 22. 05. 94

Ольга КРАВЕЦЬ,
Львівський університет

ПИТАННЯ ЛІТЕРАТУРИ ТА ФОЛЬКЛОРУ ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ ПРЕСИ 60-Х РОКІВ ХІХ СТ.

Якщо на початковому етапі (40—50-ті роки ХІХ ст.) зацікавлення літературним і культурним життям Сербії та Хорватії на сторінках галицької преси має переважно просвітницький характер*, то матеріали наступного десятиріччя стають змістовнішими і глибшими. Це пояснюється як і першими кроками формування української літературознавчої науки з певними елементами майбутніх компаративістичних досліджень, так і діяльністю у досліджуваних нами часописах авторитетних вчених літературознавців Якова Головацького, Богдана Дідицького, Олександра Барвінського та ін.

З 1861 р. в Галичині виходить перша політична газета «Слово» за редакцією Б. Дідицького. З перших своїх номерів газета публікує звістки про життя Слов'янщини: майже кожне її число містить політичні новини з Боснії, Сербії, Хорватії. Особливо цікавими публікаціями, що мали неабияке значення для пізнання літератури і культури сербських і хорватських земель, рясніє річник «Слово» за 1862 р. Цікаво ознайомитися з деякими з них.

Одне із перших чисел «Слова» за 1862 р. містить інформацію з Чорногорії. Постійна законодавча комісія, яка складається з найбільш достойних і досвідчених чорногорців, буде виробляти закони в дусі європейського просвітництва, не уникаючи при цьому звичаїв народу і духу слов'янського. У майбутньому закладеться нова друкарня і почне виходити політичний вісник (ч. 9). Передруком із віденської газети «Prese» «Слово» у числі 11 повідомляє про входження професора Ф. Міклошича до палати панів Державної Думи. Новим членом палати має стати також жупан Кукулевич. Число 19-те розповідає про домагання сербського письменника Петра Йовановича видавати в Новому Саді розважальний журнал «Јавог» (відмова влади у виданні була обгрунтована виходом шести сербських журналів).

Сербська читальня Нового Саду дістала дозвіл на будів-

© Кравець Ольга, 1995

*Про це див. нашу статтю «Деякі відомості про сербів та хорватів на сторінках галицької преси 40—50-х років ХІХ ст. (на матеріалі часописів «Зоря Галицька», «Пчола», «Галичо-руський вісник», «Вечерниці») у збірнику: Проблеми слов'янознавства. 1994. № 45.

ництво сербського народного театру (ч. 41). Число 44-те розповідає про стан періодики в «южній Слов'янщині». Всього там виходить 22 журнали; п'ять — літературного, два — наукового, 15 — політичного змісту. З них 13 друкуються кирилицею, а латинським шрифтом — дев'ять.

Загально визнаний ідеолог хорватського відродження Людевіт Гай оголосив, що «*Naodne Novine*» з липня перестануть бути урядовим щоденником, а будуть мати програму, яку пропагували давніше (ч. 48). У 54-му числі знаходимо досить загадкову інформацію про прибуття до Львова з Києва двох молодих академіків. Один з них серб, який шість років навчався у Київській духовній академії.

З метою збирання народних пісень славний сербський письменник Вук Стефанович приїхав у Задар. Ведуться також розмови про його політичну місію (ч. 58). Про відкриття Матиці Далматинської розповідає число 60-те. Святкування з цієї нагоди були розпочаті промовою Богдана Петрановича. Матиця ставить перед собою завдання забезпечити народ добрими вчителями і книжками. Остання інформація з цього річника (ч. 91) стосується спорудження пам'ятника бану Єлачичу. Головує в комісії Людевіт Вукотинович, літератор, видавець, політик.

«Слово» за 1863 р. подає лише одне повідомлення з нашої теми — про професора слов'янських мов Ф. Міклошича, який має бути названий головою Ради освіти. На сторінках наступного річника (1864 р.) активно продовжується сербська та хорватська тематика. Переважно вона міститься в розділі «Новини». У наступних числах друкуються сумна звістка «про смерть славного мужа Сербії, що прислужився своїми справами цілій Слов'янщині» (ч. 10, 11). Патріарх слов'янської науки Вук Караджич зробив великий внесок у популяризацію слов'янства у Європі. Число 34-те повертається до інформації, яку містив попередній річник — йдеться про спорудження народного театру в Новому Саді та збирання коштів на будівництво. Про переїзд Матиці Сербської, найдавнішої у слов'янському світі, з Пешту в сербську землю Новий Сад повідомило галицьких читачів число 39-те. Головою Матиці Сербської обрано владика австрійської Сербії Платона Атанацковича, сербського поета-класициста, що писав оди на прославлення Вука Караджича.

Надзвичайно цікаву і цінну з наукового погляду розвідку «О сербах і слов'янах» подає число 53-те. Про сербів писали ще в I і II ст. давньогрецькі вчені Пліній і Птолемей. У статті подається версія щодо походження назви племені сербів (*Zerivani*), а саме: шляхом трансформації плавних приголосних «l» і «r» (*Zerivani* > *Zlivani* > *Zlovene*, *Zlovenin*). Отже, назви *Zerivani* і *Zloveni* — синоніми.

У числі 62-му йдеться про вченого, чие ім'я часто зустрічається у тогочасній галицькій пресі. Всеслов'янський вчений Міклошич читатиме цього року у Віденській академії наук курс про русалок, яких він вважає не богинями води, а уособленням свят (русалі). Про Матицю Сербську та загальні збори, що відбулися в Новому Саді 31 серпня 1864 р., повідомляють числа 65 і 70-те

На засіданні Галичо-руської Матиці зачитаний привітальний лист від її посестри — Матиці Сербської з Нового Саду. Так зав'язалися дружні стосунки і листування, яке було доручене Я. Головацькому (ч. 67). В останніх числах річника знаходимо повідомлення про театр у Загребі та присудження трьох премій за найкращі твори (ч. 90).

Про вихід у Празі «Слов'янської читанки» інформує число 92-ге. «Читанка» містить статті на чотирьох головних наріччях слов'янських. Крім російського, польського, сербського і чеського згадується також наріччя малоруське.

Майже всі повідомлення, що містить річник за 1865 р., стосуються налагодження зв'язків між тогочасними слов'янськими культурно-просвітницькими організаціями — Матицями.

На одному із засідань управи Галичо-руської Матиці професор Я. Головацький зачитав два повідомлення хорватською мовою (ч. 28). Матиця Далматинська дякує за надісланий їй «Науковий збірник». Секретар Матиці Загребської В. Ягич від імені всіх південних слов'ян вітає Галичо-руську Матицю і просить налагодити літературні зв'язки з хорватами. Число 50-те інформує про надіслану до Львова літературу з Нового Саду від Матиці Сербської. Остання замітка, присвячена справам Матиць (ч. 68), розповідає про загальне засідання Матиці Сербської. Про намір заснування у Загребі південнослов'янського університету і відкриття у цьому місті Академії наук і мистецтв згадується у числах 47 і 68-му. Видатний слов'янський лінгвіст Ф. Міклошич, що здобув європейську славу, приїде до Львова і пробуде тут цілий вересень, щоб краще познайомитись з нашим краєм. Такою є одна з останніх тогорічних заміток про слов'ян (ч. 65). «Слово» за 1866 р. лише раз (ч. 68) торкається слов'янського світу, згадуючи на засіданні Галичо-руської Матиці книжки, котрі надіслала Матиця Загребська і Далматинська. Річники «Слова» за 1867 і 1868 рр. наслідують традицію інформування про життя слов'янських народів. Інформація уже більше стосується політичного життя і надходить до «Слова» з хорватського журналу «Розог».

Число 36-те розповідає про етнографічну виставку в Москві, на яку були запрошені серби і хорвати. Із Загреба на неї прибув Людевіт Гай. Наступний випуск продовжує тему виставки

(ч. 37). Підкреслюється, що хорватська група одна з найбільш вишуканих щодо народного костюму. Біля хорватської експозиції стоять серби, вдало розміщені навколо сліпого співця, а завершують її чорногорці. На закінчення повідомляється про «Альбом славних мужів всієї Слов'янщини», виданий Абелем Лукшичем (ч. 101). Подаємо ще декілька повідомлень з річника за 1868 р. У числі 2-му сербська газета «Vidovdan» помістила статтю «Чого ж хочуть слов'яни», у якій простежується прагнення до морального об'єднання усього слов'янства. Розділ «Новини» (ч. 36) інформує про слов'янські торжества з нагоди закладання театру в Празі. Серед гостей був Й. Суботич, сербський драматург, публіцист Чакра з Нового Саду, доктори Мразович і Копач із Загреба, Б. Дідицький з Галичини. Наступні два номери містять спогади про події у Празі (ч. 38, 39). Йован Суботич, посланець Матиці Сербської, у своїй промові звернув увагу на освіченість чехів, яка дуже ціниться у слов'янському світі.

У трьох наступних випусках друкується праця «Славянські племена в Австрії» (ч. 66, 68). Сербі і хорвати згадуються як найсильніші слов'янські племена. Русини з Верхньої Угорщини та Галичини повинні йти поруч зі сербами у своєму розвитку.

На рік пізніше від «Слова» виходив у Львові літературний і науковий збірник «Галичанин», який редагували Яків Головацький та Богдан Дідицький. Публікувались у ньому нові твори письменників Галичини, Буковини, Закарпаття, наукові розвідки і статті з питань літератури, мови, фольклору, переклади з європейських літератур. За два роки вийшло лише чотири випуски збірника. «Галичанин» наслідував напрям міжслов'янського літературного взаємообміну, вивчення культури та мов слов'янських народів. Випуск «Галичанина» з 1862 р. містить «Огляд южнослов'янської журналістики». Хорвати мали два великі політичні часописи, що виходили щоденно у Загребі — «Narodne Novine» і «Pozor». У Карловці друкувалась «Glasnosa». Згадувалась також політична газета «Glasnik Dalmatinski». Сербі в Австрії видавали щоденно «Srpski Dnevnik», а також «Srbobran» (тричі на тиждень). Белетристичним характером відзначались «Javog» і «Danica». У сербському князівстві друкувались два політичні часописи — «Srpska narodnost» і «Vidovdan».

Дума хорватського ліричного поета Петра Прерадовича «Смерть» у перекладі М. Устияновича відкривала збірник за 1863 р. Викликає інтерес історичний нарис мовознавця і педагога Омеляна Партицького «Червона Русь в часах передісторичних». Ще грецький цар Костянтин Багрянородний згадував, що на північ від Карпат знаходяться два великі краї: Біла Хорватія і Біла Сербія (VII ст.). Хорвати вийшли з Великої або

Білої Хорватії, а серби — з Білої Сербії. Сербів називають також сервлянами. Латинські письменники називали сербів *Zerivani* (ця назва є правильнішою). Саме таке своєрідне трактування походження сербських і хорватських народів зустрічаємо на сторінках «Галичанина».

З 1865 по 1868 р. Галичо-руська Матиця видавала «Науковий збірник» (щорічно виходило по 4 випуски). «Науковий збірник» відображав різнобічну освітню діяльність Матиці, зверталась увага на обмін, який регулярно провадила Матиця з іншими слов'янськими Матицями, особливо з сербською та хорватською. Подано листування Галичо-руської Матиці із Матицею Сербською, привітання Йована Хаджича, першого голови Матиці Сербської, у якому висловлюється ідея слов'янської взаємності. Із Задара прийшло привітання від голови Матиці Далматинської Божидара Петрановича. Він був вдячний Галичо-руській Матиці за надісланий примірник «Наукового збірника». Листування зі слов'янськими Матицями вів Яків Головацький, знавець слов'янських мов. «Науковий збірник» подавав листи в оригіналі та в перекладі (с. 201—209, 213—219). Зокрема, у листі секретаря Матиці Іллірської з Загреба йдеться про бажану спілку Галичо-руської Матиці з Матицею Іллірською. В. Ягич наголосив на можливому обміні книжками і просив надіслати йому який-небудь випуск «Наукового збірника». Налагодженню зв'язків сприяло особисте знайомство В. Ягича з Я. Головацьким. Ягич читав його працю «Бібліографія руська в Галіції, складена Яковом Головацьким» і додав до неї відомості про хорватську бібліографію І. Кукулевича-Сакцинського. «Науковий збірник» опублікував працю Я. Головацького, яку вже згадували. Бібліографія південних слов'ян є менш опрацьованою, оскільки вони не мали єдиного літературного зосередження. У своїй праці Головацький подав історію друкованої справи у південних слов'ян (ще 1483 р. у Чорногорії була надрукована перша церковнослов'янська книга глаголичним письмом). Згадуються також кириличні стародруки «Осмогласник» і «Псалтир», видані у Цетені 1494 р. У Часописі чеського Музею знаходиться хорватська бібліографія, а також тогочасна періодика — «Danica», «Kolo», «Narodne Novine», «Neven» (найповнішою є бібліографія Далмації та Чорногорії, складена і видана директором венеціанської бібліотеки Валентинеллі у Загребі 1855 р.).

«Науковий збірник» за 1866 р. пропонував читачам лише етнографічний нарис Анатолія Крамицького «Сербія» (с. 23—35), статтю «Швидкий розвиток сербського народу» (с. 336—347) невідомого автора-серба З.

Отже, переглянуто всі випуски «Наукового збірника» за

1865—1868 рр. Цінність для нашої теми мають лише два, попередньо описані. Епізодично переглянуто літературний часопис «Русалка», що виходив у Львові з 1866 р. У розділі «Бібліографія» згадувалась оригінальна драма на три дії «Црний ястреб» (Београд, 1865), автор прихований за криптонімом Ф. Р. (ч.2). У наступному числі в цьому ж розділі маємо інформацію про п'яту книгу В. Караджича «Сербські народні пісні», що вийшла у Відні 1865 р. і містить юнацькі пісні нових часів. У числі 6-му згадується книга Стефана Поповича «Miloš Obrenović, ili Oslobođenje Srbije» (1865). Про менталітет чорногорців розповідається у нарисі «Чорногорці», що публікувався у числі 2-му за 1868 р.

Більшу цінність, ніж попередній часопис, становить «письмо наукове і літературне «Правда», яке видавав з 1867 р. у Львові Наталь Вахнянин*. Газета була добре відомою у слов'янському світі, вела літературний обмін зі сербською газетою «Vila», яку редагував Стоян Новакович. Число 4-те за 1869 р. розповідає про успіхи просвіти у Сербії. Вчений-хорват Велемір Гай видав уже четвертий випуск своєї цінної книги «Književna zabava Hrvatsko-Serbska». Також у цьому числі поміщений вірш І. Яковенка «З сербського». Це переспів сербської пісні Іваном Рудченком. Наступне число інформувало про засідання Сербського вченого товариства, яке назвало М. Костомарова і П. Куліша своїми кореспондентами.

Згуртувавши навколо себе молодих і старших письменників-хорватів, Матиця Іллірська почала видавати літературно-наукове письмо «Vjepas» замість «Dragoljuba». У 1869 р. цей журнал публікував переклади оповідань Марка Вовчка «Два сини» і «Чари». Перекладач St. додав до перекладу коротку примітку про українські оповідання загалом і особливо наголосив на цінності творчості Марка Вовчка для сербської та хорватської літератур (ч. 11). Переклад зробив Стоян Новакович, видатний сербський вчений. Він листувався з Олександром Барвінським, котрий працював у журналі «Правда». Барвінський надіслав Новаковичу оповідання Марка Вовчка та інші українські твори, опубліковані пізніше у «Vieci» в перекладі Новаковича. Саме він простежив спільні риси у розвитку української та сербської літератур. Число 16-те повертається до перекладів українських оповідань Марка Вовчка. У хорватсько-сербському письмі «Vjepas» побачив світ добрий переклад оповідання «Чари» (ч. 13). Перекладач Новакович додав від себе коротку примітку про це

*Вахнянин Наталь (1841—1908) — український композитор, громадський діяч. Як письменник виступав у 60-х роках. Друкувався у журналах «Вечерниці», «Мета» та ін.

оп видання. Матеріали, що стосуються перекладу оповідань Марка Вовчка, на відміну від інших, згадуються не вперше. Ці дані використав Михайло Драгоманов у праці «Гильфердинг о малоруссах в Славянстве и сербо-хорваты в малорусской поэзии». Хорватський журнал «Vjepas» виділив серед молоді малоруської літератури творчість Марка Вовчка, оскільки її оповідання об'єднують батьківщину сербів, хорватів і малоросів; бо «колись Прикарпатська Русь — стара Хорватія — була батьківщиною сербів і хорватів» (с. 488).

На сторінках двох чисел «Правди» (20 і 21) надрукований переклад вступу з книги Мілана Куянджича «Філософія у сербів» — «Про існування і самостійний розвій поодиноких літератур». У вступі йдеться про погляди сербів на слов'янську взаємність. У наступному випуску розповідається про смерть 22 квітня 1869 р. Йована Хаджича, котрого називали Нестором сербської літератури (ч. 22). У 1826 р. Хаджич заснував Матицю Сербську, з 1831 по 1839 р. видавав у Белграді «Golubicu», був значним філологом, однак найвидатніша його праця — історичне дослідження «Duh srpskog naroda».

«Правда» за 1870 р. містить на своїх шпальтах досить скупу інформацію про сербів і хорватів. Але навіть ті поодинокі відомості не лишилися поза нашою увагою. Число 5-те повідомляє про твори, надіслані зі Сербії у бібліотеку товариства «Просвіта». У перекладі Гетьманця (Михайла Старицького) публікувалася сербська народна дума «Будування Скадра» (ч. 6). Мотив про будівництво і витівки Віли дуже поширений у сербській народній поезії. Віла руйнує все, збудоване вдень. Припиненням руйнації для Віли може стати лише викуп — замурування у стіну жінки. У цьому ж числі маємо інформацію про слов'янські Матиці та вчені товариства. Згадується перша слов'янська Матиця, заснована сербами у Будимі (1826 р.), а також Матиця Далматинська (1862), Матиця Іллірська, ініціатором створення якої став граф Янко Драшкович; згадується «Юго-Слов'янська Академія» (1866), котра самостійно досліджувала науки та мистецтво, піклуючись про «розвиття юго-слов'янського язика і літератури».

Отже, як і попередній поданий нами фактичний матеріал про сербські та хорватські зацікавлення на сторінках галицької преси 40—50-х років XIX ст., так і ці факти, що датуються 60-ми роками того ж століття, показують різнобічність інтересів українських літераторів, громадських діячів і науковців до духовного життя двох слов'янських народів. Окремі факти, події, пов'язані з культурним життям Сербії та Хорватії, спроектовані на аналогічні чи подібні явища в житті українського народу, творять цілісну картину пізнання тогочасного життя сер-

бів і хорватів українцями Галичини. Це зацікавлення дає змогу дійти певних висновків. Можна переконливо стверджувати, що такий інтерес хронологічно збігався із зацікавленнями, які діячі української культури виявляли до культурної спадщини і сучасності інших слов'янських народів — чехів, болгар, словаків, лужичан. Дане вивчення було взаємне, інтенсивне і всебічне. Близькість фольклору, властивостей розвитку української, сербської та хорватської літератур і культур сприяла взаємному пропагуванню й ознайомленню з цінностями епохи слов'янського відродження. Безперечний інтерес щодо цього могло б становити більш ґрунтовне вивчення в майбутньому обширнішої періодики зазначеного періоду — як галицької, так і зарубіжної, а також дослідження історичних і наукових творів, есе, розвідок, художніх перекладів, що друкувалися на сторінках цих видань. Таке дослідження дало б змогу досить повно уявити українсько-сербсько-хорватські літературні взаємини, починаючи з 30-х років XIX ст. і закінчуючи сучасністю.

Стаття надійшла до редколегії 19.06 94.

Петро ШКРАБ'ЮК,
Інститут українознавства НАН України

ПОШУКИ ПОРОЗУМІННЯ УКРАЇНСЬКИХ РАДИКАЛІВ З ПОЛЬСЬКИМИ ПОСТУПОВЦЯМИ У 80—90- х РОКАХ XIX ст.

Наприкінці XIX ст. у Львові сталися дві події, які мали широкий розголос. На грудневій сесії галицького крайового сейму 1894 р. припинила існування угода групи народоців зі шляхтою та урядом під назвою «нова ера». А через три роки остаточно обірвалися дружні взаємини українських радикалів з польськими поступовцями. Соціальна диференціація поляків на шляхту та людовців (чи соціалістів, демократів і т.п.) у політичному аспекті мала синкретичний характер. І перші, і другі однаково негативно були наставлені до українського руху, в якій би формі — національній чи інтернаціональній — він не виявлявся. Спочатку цього до кінця не усвідомлювали ні народоці, ні радикали.

Русько-українська радикальна партія (РУРП) постала у жовтні 1890 р. як протест проти політики москвофілів та наро-

© Шкраб'юк Петро, 1995

довців, котрі, ставлячи на чільне місце національно-культурні проблеми, не цікавились або цікавились недостатньо питаннями соціально-економічними. Ці питання тоді були особливо гострими. Вони і стали домінантними в діяльності РУРП. Водночас РУРП була «фанатично протишляхетською партією», як писав у своїх споминах один із її фундаторів Вячеслав Будзинівський [2, с. 220]. Якраз шляхта, насамперед магнати й поміщики, була тим суспільним класом, котрий призвів селянство до нечуваного визиску та зубожіння.

Частина народовців уклала угоду саме з цією шляхтою. А через неї — і з урядом, котрий фактично узаконював колоніальне становище української Галичини. Зрозуміло, це вкрай обурило радикалів, і вони повели проти «нової ери» рішучий наступ. Цікаво зазначити: до угоди контроверсійно спричинилися самі радикали. Адже виступ лівого крила народовства як окремої радикальної партії, за словами Михайла Павлика, «очистив народовців в очах правительства від закидів за «анархізм» і т.ін. Як наслідок, «тепер, продовжував Павлик, — ведуться між правительством) і народовцями переговори через намісництво» [5, с. 256].

Пертрактації стосувались угоди. Всіма силами поборюючи її, радикали водночас шукали порозуміння з поляками, але з поляками-людовцями, поляками-соціалістами, поляками-демократами. Початок тих пошуків датований 1877 р., коли Остап Терлецький, Михайло Павлик, Іван Франко та їхні товарищі були студентами. Судовий процес 1878 р. зблизив їх з лідером польських соціалістів Болеславом Лімановським, іншими поляками-поступовцями. Вийшовши з арешту дещо раніше, Лімановський відвідував Франка й Павлика у в'язниці, потім частував їх у кондиторській тістечками і какао [7, с. 68—69]. Обмін візитами тривав і пізніше. Сам процес був маніфестацією дружби. Безпосередній призвідця цих гучних арештів М. Котурницький (він же Е. Кобилянський, С. Барабаш), згадував Лімановський, «закінчив свою промову подачею руки поляка русинам, переконаний, що між соціалістами зникне національна неприязнь, бо ж вони є ворогами всякого гніту, а отже, і пригнічення одного народу іншим» [7, с. 69].

Невдовзі після цього Франко писав: «Нашого коханого приятеля Лімановського виганяють з Австрії. Се чисте свинство...» [10, с. 101]. Вигнанець осів у Женеві, де працював Михайло Драгоманов і куди через чотири місяці, рятуючись від чергового ув'язнення, прибув Павлик. Тут — кінець ідилії. Восени 1881 р. Іван Франко, Болеслав Червенський, Людвік Інлендер склали «Програму польських і руських соціалістів Галичини». Відправили Лімановському. Той викреслив «русських». Франко

запротестував. Лімановський прибрав і «польських» аби лиц, як писав Франко, «не друкувати ненависного «Ruskich» [9, с. 295].

За цим начебто дрібним епізодом проглядала тенденція. Вона виявлялась і в тому, що польські соціалісти в Женеві, в унісон російським, виступали проти заснування соціалістичних організацій за національною ознакою, тільки за державною, хоч самі держави теж не мали, зате права створювати свої автономні політичні осередки не позбавлялися. Політично-національна дискримінація вразила Павлика, він припинив із соціалістами-емігрантами, головню російськими, всякі контакти [4].

Подібні інциденти, однак, не притлумили наміру до консолідації. 1882 р. Павлик повернувся зі Швейцарії додому; взимку 1883 р. він співпрацював з Осипом Данилюком — редактором газети «Ргаса». Разом вони уклали і додатком до часопису надрукували (зразу ж сконфісковану) «Виборчу відозву до галицьких селян русинів і мазурів», у якій закликали до федерації народів, себто до творення спільної партії. Вслід за тим нове розчарування. «І зачинай тут федерацію! — жалівся Павлик Драгоманову. — Взагалі тут, у Львові, польська історія виробила й таких людей між льв (івськими) робітниками, що просто ні на що спуститись не можна: годиться з тобою, а тут дивись урве з твоєї бесіди й праці і зробить з тебе дурака» [5, т. 4, с. 160]. Закінчилось тим, що українські радикали заснували свою осібну партію.

Зразу ж після уконституювання РУРП Ігнацій Дашинський зав'язав польську, або Галицьку соціал-демократичну партію (ГСДП). Своєї програми вона не прийняла, а пристала до австрійської. Радикали побачили в ГСДП союзників, привітали її як найбільш близьку за духом і прагненнями, тим паче, що нова партія виникла не без інспірації радикальної [6]. А в липні 1895 р. в Ряшеві була заснована селянська партія «Строніцтво людове». До її створення причетний і Франко.

Іван Франко, Михайло Павлик, Микола Ганкевич та інші радикали брали участь у польських виданнях, різних товариствах (наприклад, у соціал-демократичній «Науковій читальні»), виступали на робітничих вічах з надією на компроміс та спільний виступ проти шляхти і будь-якої реакції в краї, — скажімо, вшехполяків. Задля цього вони навіть відмовились від ідеї поділу Галичини на українську і польську. Коли на установчому з'їзді РУРП Вячеслав Будзиновський домагався ввести цей пункт до мінімальної частини програми, то проти нього виступили всі старші радикали, а найгостріше — Франко [4]. Через п'ять років цю саму позицію підтвердив і Павлик — в останньому числі «Народу» [3]. Заразом — та й раніше — радикали

протестували і проти домагань шляхти ще більшої (порівняно з періодом від 1867 р.) автономії Галичини, що могло би геть зденаціоналізувати і сполонізувати українське населення. І знову ж таки противага цьому, радив Франко 1886 р., «се утворення і зорганізування сильної людової партії русько-польської...» [8, с. 461].

Всі ті щирі наміри галицьких українців, пропонування сусідам своєї дружби, солідарності і т.п. раз у раз натикались на опір, явну чи приховану зневагу. Це зрозумів і Драгоманов. Він зізнавався Павликові, що теж потратив чимало нервів і чорнила заради всіляких федерацій, фрaternізацій, «поки не прийшов до виводу, що треба майже виключно зайнятись тим, щоб упорядкувати свій куток, а тоді «брати» самі прийдуть до нас стискувати нам руки, — а інакше вийде так, мовби то ми набиваємось на брацтво і всякі дурні нас же й одпихати будуть» [5, т. 6, с. 180—181].

Однак не просто відмовитися від одностайного поступування з «інтернаціональними» демократами чи, тим більше, зі «Стронніцтвом людовим». І не лише Франко, як висловився Василь Стефаник, «залюбився в польських людовцях», а й Павлик. Він теж вважав, що через «Стронніцтво людове» легше порозумітися з поляками, ніж через шляхту (як це роблять «новоерівці») або й через загаль польської соціал-демократії. Свої сентенції він перекидав і на дальші терени: «Згода між русинами й поляками в Галичині на ґрунті селянських інтересів і загальної волі мала би рішучий вплив і на встановлення кращих взаємин між російськими поляками та російськими українцями, бо вона і в російській Польщі висунула би наперед польських селян, а польські селяни взагалі ніколи не підуть забирати руським селянам землі» [5, т. 1, с. 45]. Павлик дійшов висновку: перевага селян в польському русі спаралізувала б його заходи навколо «історичної» Польщі; довелось би обмежитись Польщею етнографічною.

Ефемерні, романтичні міркування! Соціальне питання для поляків було актуальним, оскільки про нього говорили й писали. Попутниками могли стати й українці. Та головне — питання національне, державницьке. І тут їхні шляхи розходились. Державницькі ідеали еднали панівні верстви з людовцями, селянами. Це показало те ж «Стронніцтво людове» (воно незабаром «помирилось» зі шляхтою), а ще більше — поведінка соціал-демократії. Домовившись з радикалами про підтримку на виборах до австрійського парламенту Франка (1897 р.), вони тривалий час агітували за нього, а потім раптово виставили іншого — свого — кандидата, причому всіляко принижуючи пое-

та. Вислід цього — вражаюче Франкове «прозріння», його сенсаційна публікація про Міцкевича «Поет зради», розрив з «Кур'єром Львовским», якому віддав десять років, а через два роки відхід від активної політичної діяльності.

Невдачі з порозумінням були закономірними. Якщо окинути зором українсько-польські стосунки в історичній ретроспективі, то маємо не лише кривавий ланцюг воєн і повстань, а й безліч спроб порозуміння, низку угод. І все намарно. Згадаймо Сагайдачного, Хмельницького (Зборівський трактат) і т.д. Шляхта завжди була віроломною. Як і її «поступові» спадкоємці. Бо не може бути рівноправною будь-яка угода між нерівноправними партнерами, між сильнішим і слабшим.

Отож, «брати», як іронічно висловився Драгоманов, «стискувати руки» радикалам не прийшли. Навпаки, після 1897 р. вони всякими способами намагалися прилучити РУРП до ГСДП, а отже, позбавити галицьких селян їх надійного захисника та репрезентанта, що було б на руку і шляхті. Це їм не вдалося. РУРП збереглася, спричинившись до витворення 1899 р. ще двох українських партій — соціально-демократичної та національно-демократичної. Вони органічно охопили ті сфери життя, куди РУРП свою діяльність не поширювала.

Тим часом конфронтація між українцями та поляками не послаблювалася, а 1918 р. переросла у збройну боротьбу, що завершилась окупацією всієї Галичини. Почалися нові утиски, жорстока пацифікація. І УНДО — спадкоємець народоців та національно-демократичної партії — прагне нової угоди, так званої «нормалізації» стосунків. Це, зрозуміло, ні до чого доброго не призвело. Хіба що до численних погромів і тотальної полонізації. І вкотре переконаємось: історія є вчителькою зовсім нікудишньою.

1. Будзиновський В. Ішли діди на муки: Введення в історію України // Укр. слово. 1925. Ч. 9. 3 трав. 2. Будзиновський В. Смішне в поважнім // Нові шляхи. 1930. Т. 7. 3. Павлик М. З поводу думки про поділ Галичини // Народ. 1895. 20 серп. 4. Павлик М. Соціалізм і теперішні держави // Новий громадський голос. 1904. 8 верес. 5. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895): У 8 т. Львів, 1901; Чернівці, 1910—1912; Т. 4. 6. Робітницька партія в Галичині // Народ. 1890. 1 груд. 7. Спогади про Івана Франка. К., 1981. 8. Франко І. Відрубність Галичини // Збір. творів: У 50 т. К., 1985. Т. 46. Кн. 1. 9. Франко І. До М. П. Драгоманова, поч. листоп. 1881 р. // Збір. творів: У 50 т. К., 1986. Т. 48. 10. Франко І. До О. М. Рошкевич, 14 серпня 1878 р. // Збір. творів. У 50 т. К., 1986. Т. 48.

МАТЕРІАЛИ СЛАВІСТИЧНИХ НАУКОВИХ ЧИТАНЬ 1994 РОКУ

Анатолій КРУГЛАШОВ,
Чернівецький університет

ВІДЕНСЬКА «СІЧ» І СЛОВ'ЯНСТВО: ЗВ'ЯЗКИ ТА ОРІЄНТАЦІЇ (1860-ті роки — початок ХХ ст.)

Академічне товариство «Січ» з 1866 р. об'єднувало українських студентів, які навчалися у Відні. Спершу організація діяла головним чином для влаштування дозвілля і взаємодопомоги «академічної молоді». Під впливом М. Драгоманова та О. Терлецького товариство стало літературно-науковим. В останній третині ХІХ ст. віденська «Січ», як ніяке інше об'єднання молоді української інтелігенції, мало значні зв'язки з представниками слов'янських народів, вижувала не одне покоління науковців і громадсько-політичних діячів України.

У 1860-х роках у Відні діяло багато об'єднань слов'янської молоді, зокрема чеські, словацькі, хорватські, словенські, сербські та болгарські студентські товариства. Їх організованість, бажання служити інтересам власних народів стали надихаючим прикладом і для галицько-буковинської української молоді у Відні. Деякі з українських студентів, які стали засновниками віденської «Січі», пройшли добру школу громадської роботи в інших, передусім чеських, студентських товариствах. За їхнім прикладом і на подібних статутних засадах гуртком народовської молоді з Галичини й Буковини було засноване академічне товариство «Січ».

Перші роки своєї діяльності воно, головним чином, намагалося засвоїти та відтворити у власній національній формі методи та напрями громадської діяльності, що були на той час вироблені іншими слов'янськими товариствами у Відні. Водночас «січовики» виступали в ролі не тільки учасників найважливіших загальнослов'янських заходів, а й ініціаторів окремих із них. «Січ» вперше у Відні провела урочисте відзначення п'ятих роковин смерті Т. Шевченка, яке започаткувало традицію спільних з іншими слов'янами шевченківських ювілеїв.

Протягом 70-х років проводиться активна пропагандистська діяльність «Січі» серед слов'янських товариств, у яких «січовики» справедливо вбачали сприятливе середовище для поширення знань про українців, їхні запити та сподівання. Така пропаганда мала досить вагомий результат і викликала почуття солідарності з боротьбою українців Галичини й Буковини за власні національні права. Так, під час протестів «Січі» проти антиукраїнської політики в Галичині намісника Голуховського більшість слов'янських товариств підтримали саме «січовиків», а не їхніх опонентів з польського «Огніска». Тоді ж іншим важливим завданням своєї діяльності серед західних і східних слов'янських студентських товариств «Січ» ставить подолання наслідків російської та польської агітації, яка заперечувала існування українців як окремого народу. Взаємини «Січі» з польськими та москвофільськими товариствами були досить напруженими. Попри окремі періоди компромісів і спроб «замирення» остаточний розрив між ними та «січовиками» відбувся наприкінці XIX ст.

У 70—80-х роках «Січ» розвивалася й під впливом старої київської «Громади», але більшою мірою на погляди учасників товариства впливали М. Драгоманов, С. Подолинський й О. Терлецький. С. Подолинський мріяв навіть про створення за допомогою «січовиків» у Відні всеукраїнського та всеслов'янського соціалістичного центру. М. Драгоманов, заохочуючи слов'янські зв'язки товариства, наполягав на потребі роботи і серед неслов'янської інтелігенції Австрії, насамперед серед німців. Політизація діяльності «Січі» неоднозначно сприймалася серед членів товариства і вартувала йому переслідувань і заборон діяльності австрійською поліцією.

Під час різноманітних загальнослов'янських заходів (відзначення ювілею професора Міклошича, святкування закладин чеського національного театру в Празі, ювілею Коллара тощо) «січовики» відстоювали й свій політичний ідеал слов'янської взаємності. Він мав чітко окреслений демократичний зміст, був спрямований проти спроб царату нав'язати слов'янам російську гегемонію. Показовий виступ Н. Вахнянина перед студентами-слов'янами у присутності Раєвського. Вахнянин обстоював ідею всеслов'янської федерації на засадах повної рівноправності та національної автономії кожного з народів.

У 80-х роках «січовики» намагалися надати слов'янським взаємозв'язкам широкого і різнобічного значення, включно до політичної солідарності щодо перебудови Австро-Угорщини на багатонаціональну федерацію. У 1885 р. мав з'явитися «Слов'янський альманах», конфіскований поліцією через присутність у збірці розвідки М. Драгоманова. Як свідчать мемуари, актив-

на діяльність «Січі» сприяла її визнанню серед інших слов'янських товариств, зросла популярність «Січі» серед слов'янської молоді у Відні. Симпатії до «Січі» та її авторитет дали змогу товариству користуватися підтримкою слов'ян у пропаганді української справи. Зі свого боку товариство допомагало іншим слов'янським студентам, зокрема надало притулок сербській «Зорі» та «Кружку студентів из России». Рушійною силою все-слов'янських зусиль «січовиків» була їхня надія на кінцеву перемогу слов'янської солідарності над несприятливими для слов'ян політичними умовами Австро-Угорщини. «Січ» сподівалася, що майбутні провідники слов'янських народів, пройшовши школу громадського життя у Відні, разом з українцями підтримують українську національну справу, коли це буде потрібно.

Однак у 90-х роках почався період значного занепаду прослов'янських настроїв у товаристві. Участь «Січі» у спільних зі слов'янськими товариствами акціях різко скорочується (окрім співчуття жертвам землетрусу 1895 р. у Люблянні, відзначення роковин Коллара) і стає формальною та епізодичною. «Баденовські вибори» 1897 р. стали переломним моментом у взаєминах «січовиків» зі слов'янськими студентами. Почуття образи поширилися на поляків, чехів та інших «братів-слов'ян», котрі залишилися байдужими, а то й ворожими до інтересів українців.

Розчарування у дієздатності слов'янської солідарності зумовило нехіть «січовиків» до розвитку зв'язків зі слов'янськими товариствами (з 1897 р. майже до передвоєнного часу). «Січ» відмовилася підтримати чеських студентів у їхній боротьбі з німецькими студентськими товариствами у Празі в 1898 р., тоді ж вийшла зі всеслов'янського комітету щодо відзначення ювілею О. Пушкіна. Останній крок товариство мотивувало тим, що «репрезентована всеслов'янська ідея, яка голосить загибель слабших слов'янських народів, є діаметрально протилежною нашій слов'янській ідеї, що віщує кращу будучність усім, навіть найменшим народам...».

Проте нова орієнтація «Січі» на неслов'янські народи не принесла виразних результатів. Німці — пануюча нація в Австрії — були байдужими до запитів українців Галичини і Буковини. У самому ж товаристві залишалося чимало прихильників відновлення традиційних слов'янських зв'язків. Поступово деліпшилися взаємини зі слов'янськими товариствами, особливо під час «сецесії» у Львівському університеті, яка викликала співчуття більшості студентів-слов'ян. Серед нових слов'янських спроб важливою була організація Р. Сембратовичем разом із Т. Масариком товариства «Національна автономія», яке мало на меті перебудову Австрії на засадах національної автономії. У 1912 р. «січовики» увійшли до слов'янського комітету

у Відні. Та попередньої розгалуженості та ширості зв'язки зі слов'янами вже не досягли.

Напередодні світової війни серед «січовиків» знову зросли надії на слов'янську солідарність. Попередні розчарування збільшили кількість і тих, хто не очікував задоволення потреб українців ні від німців, ні від слов'ян.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що віденська «Січ» відіграла важливу позитивну роль у налагодженні українсько-слов'янських зв'язків. Культурна, наукова і політична діяльність «січовиків» сприяла правильному розумінню представниками слов'янських народів Австро-Угорщини змісту й ваги українського питання. Дружні взаємини, зокрема з чехами, мали своїм наслідком і реальну політичну допомогу діячам українського національно-визвольного руху. Деякі колишні «січовики» знайшли притулок у Празі після поразки визвольних змагань саме завдяки цим попереднім дружнім стосункам. Водночас слов'янські орієнтири діяльності «Січі» відбивали процес ідейної еволюції української інтелігенції в період, що розглядається. Панівне слов'янофільство, яке наповнювалося «січовиками» демократичним змістом, змінюється спробами зробити українську національну справу питанням загальноєвропейським за допомогою неслов'янських народів. Врешті-решт, внаслідок зневіри в слов'янській та європейській солідарності, з'являються настрої опори тільки на власні сили, настрої самоізоляції українського національно-визвольного руху. Позитивне й негативне в цих змінах орієнтації добре простежується на конкретних прикладах студентського товариства «Січ» у Відні.

Сергій ТРОЯН,
Чернівецький університет

СТАВЛЕННЯ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ДО ПОЛІТИКИ ТА ІДЕОЛОГІЇ ЕКСПАНСІОНІЗМУ

Творча спадщина відомого українського публіциста, історика, етнографа, фольклориста, ліберально-демократичного громадського діяча Михайла Драгоманова (1841—1895) багата і різнопланова. Дослідникам ще належить сказати вагоме слово про її значення і місце в розвитку української та світової

© Троян Сергій, 1995

суспільної думки. Повз увагу Драгоманова не проходило жодне з актуальних злободенних питань сучасності. Недаремно його називали «апостолом правди і науки». Багато ідей і думок Драгоманова не лише витримали іспит часу, а й прислужилися пізніше і, безумовно, будуть корисні наступним поколінням. Вчений відзначив дві основні історичні тенденції капіталізму: з одного боку, розвиток національних рухів, а з другого — інтернаціоналізація капіталу, науки і культури. Наполегливо відстоюючи права людини, він не абсолютизував політичну свободу і вважав, що вона має підкріплюватися «економічною забезпеченістю», тобто значною мірою самостійністю. Ці думки Драгоманова надзвичайно актуальні сьогодні, коли утверджується державний суверенітет і економічна самостійність України.

Український демократ піклувався не тільки про свій, а й про інші народи, що входили до складу Російської імперії. Він був послідовним противником тиранії і диктатури, будь-яких форм насилля, політики та ідеології експансіонізму. У цьому плані особливо слід виділити опубліковану в російському ліберальному журналі «Вестник Европы» (лютий — травень 1872 р.) обширну статтю «Східна політика Німеччини і обрусіння». Пізніше вона ввійшла до першого тому «Політичних творів» М. П. Драгоманова (М., 1908).

Чільне місце у статті посідає аналіз Драгомановим джерел і проявів ідеології та політики прусько-німецького експансіонізму, його зв'язків з планами «Дранг нах Остен». Автор звертає увагу на те, що найінтенсивніше зовнішньополітичні експансіоністські ідеї пропагувались у Німеччині в період завершення боротьби за об'єднання країни «залізом і кров'ю» навколо Пруссії. Так, напередодні й під час франко-пруської війни 1870—1871 рр. у Німеччині з'явився ряд книжок, брошур і статей антиросійського й антислов'янського характеру. Серед них Драгоманов вирізняв опубліковану в Бранденбурзі анонімну брошуру «Європа у світлі минулого, теперішнього і майбутнього». З позицій захисту інтересів пруських консерваторів у ній був сформульований заклик до відторгнення від Російської імперії прибалтійських областей.

У 1869 р. вийшла у світ фундаментальна праця відомого спеціаліста зі статистики (пізніше директора статистичного управління Берліна і професора статистики населення при Берлінському університеті) Ріхарда Бека «Німецьке народонаселення і область поширення німецької мови у європейських країнах». Драгоманов назвав цю працю, наповнену германізаторськими ідеями у найгрубішій формі, «статистичним посібником для політика, адміністратора і солдата, який покликаний по-

ширювати германізм за рахунок усіх сусідніх народів». Водночас український демократ зауважив, що прусько-німецький експансіонізм нашоухувався тут на опір Росії, яка мала у прибалтійських землях свої інтереси. При цьому кожна зі сторін — Росія і Німеччина — прагнули у своїх цілях використати місцевий литовський і латиський націоналізм. Драгоманов писав, що «в міру зміцнення латиського націоналізму тактика буде виставлятися ще різкіше, причому, з одного боку, німці будуть прагнути оволодіти з вигодою для себе латиським рухом, і в той же час лякати нас латиським сепаратизмом». Розвиваючи цю думку, Драгоманов тут же у першій примітці зазначив: «Відомо, як скаржаться ризькі та інші остзейські кореспонденти німецьких видань на те, що росіяни (то демократи, то адміністрація, то тепер створене в їхніх головах чудовище староруська соціал-демократична молодомосковська партія) награвляють на німців латишів. А між тим Бек у його чудовій книзі говорить: «Німецький народ, який байдуже дивився на придушення поляків у Литві, бачить тепер, як справді послідовно поширюється обрусіння на сам литовський народ і разом з тим на проживаючих серед литвинів (литовців. — С. Т.) німців. Будучи дуже мало поширеним у всій області литовської і латиської мов, щоб вважати ці землі німецькими і бажати з'єднання їх з Німеччиною, німецький народ міг би, однак, служити захистом тих народів, які були довго огорожені німецькою культурою у Курляндії і Ліфляндії. Замість того, щоб без діла забавлятися і носитися з литовським іменем «Пруссії», краще б німцям звернути погляди на ще здатні до життя братні народи... цього племені і саме надати допомогу німецького народу, який до цих пір залишає без уваги прагнення молодолатиської партії до збереження і розвитку латиської народності, яка повністю рівноправна зі слов'янськими». Тут же Драгоманов дуже влучно зазначив, що для Росії такий розвиток подій був би небажаним.

Через рік один з послідовників Р. Бека в опублікованій у Бреславлі роботі «Майбутнє Польщі. Історико-політичне дослідження» писав, що «найближча боротьба на Сході відбудеться не між поляками і росіянами, а між Німеччиною і Росією». Сутички між ними автор називав зіткненням пронизаних взаємною ненавистю німецької цивілізації та російського варварства. Моральним обов'язком Німеччини він вважав сприяння перетворенню «Рутенії (Малоросії і Білорусії) у самостійну державу», яка у майбутньому стала б складовою частиною «Серединної Європи» під главенством Німеччини.

Розглядаючи природу і прояви німецького експансіонізму другої половини ХІХ ст., Драгоманов зупинився на аналізі ряду

праць німецьких авторів. «Сучасними римлянами, що повинні створити світову державу», назвав пруссаків Альберт Шуман у брошурі «Майбутнє Німеччини», опублікованій у Лейпцигу 1870 р. Місце інших народів у його експансіоністських планах не викликало сумнівів: романські раси А. Шуман вважав дозрілими для загибелі, а слов'ян — нижчою расою. У своїй відомій праці про природу держави німецький політичний діяч і публіцист Костянтин Франц пропонував «відтіснити Росію за Двіну і Дністер». Він вважав величезною помилкою те, що західноєвропейські держави допустили у своє середовище Росію, яку «в інтересах цивілізації слід було б швидше зруйнувати, чи в крайньому випадку, відкинути на Схід, ніж приймати в сім'ю європейських народів». В останніх своїх працях Франц знову настоював на небезпеці для основ європейського ладу з боку Росії і вказував на утворення європейської федерації проти неї як на історичну і політичну необхідність.

Таким чином, німецька експансіоністська ідеологія, плани «Дранг нах Остен» стали предметом серйозного дослідження українським науковцем і публіцистом М. Драгомановим. З приводу загарбницьких закликів пруссько-німецької буржуазії та юнкерства він писав: «...В Австрії і Німеччині є люди, цілі партії, які вважають необхідною війну з Росією». Щодо обіцянок Пруссії дати відірваним від Росії областям «незалежність», то Драгоманов зазначив, що їх «Пруссія не утруднилась би привабити обіцянками національної свободи», з якими б «вона не дуже церемонилася пізніше». Драгоманов також звернув увагу на боротьбу проти германізації, колонізації та русифікації у західних російських, малоросійських і білоруських землях, у Галичині й на Буковині. Разом з антиполонізаторськими і антинімецькими там з'являються і починають поширюватися статті, ворожі «Москві» (а точніше, російським шовіністам Каткову, Ламанському, Аксакову, Говорському, генералу Муравйову), російському експансіонізму на українські землі. Наприклад, єдина тоді політична газета в руській Галичині «Слово» у № 66 за 1864 р. помістила статтю «Цивілізація Заходу і Москви по відношенню до слов'ян взагалі і Малої Русі зокрема». У ній підкреслювалось: «Москва йде тією дорогою, якою йшла Польща. Польща замикала руські школи, Москва не дає їх заводити. Польща заводила школи польські, Москва заводила на Малорусі московські. Польща Русь латинізувала, Москва її русифікувала...»

Отже, у ряді праць М. Драгоманов аргументовано розвінчував експансіоністські войовничі претензії прусського юнкерства і німецької буржуазії, колоніальну політику російського самодержавства, водночас засуджував негативне ставлення велико-

руських і польських шовіністів до національного відродження поневолених народів. Драгоманов вважав, що на противагу ідеології та політиці експансіонізму треба зміцнювати державу. Це можна зробити лише за допомогою політики децентралізації та самоврядування, піднесення корінних народностей, економічної й культурної інтеграції у європейському масштабі.

Ірина КАЧУР,
Львівська наукова бібліотека
ім. В. Стефаника НАН України

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОГЛЯДИ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА НА ПАНСЛАВІЗМ

Український народ, вважав Михайло Драгоманов, має всі підстави, щоб претендувати на рівне з іншими націями становище в культурному світі, на роль чинного складника в загальноєвропейському процесі. Українське національне відродження тісно пов'язане з національними рухами недержавних пригноблених націй Європи, характерними для ХІХ ст. Драгоманов намагався вивести українство з вузьких провінційних рамок і зорієнтувати на перспективи загального політичного і соціального визволення, привернути увагу світових політичних, літературних і громадських діячів до українського питання. З цією метою він співпрацював у європейських періодичних виданнях, виступав на міжнародних з'їздах і конгресах, зав'язував тісні контакти з вченими інших країн. У липні 1878 р. Драгоманов взяв участь у зібранні, організованому в Парижі товариством провансальських патріотів «La Lausette», що стало на засади федерального вселатинства. Виступ Драгоманова на захист українського і всеслов'янського рухів справив прихильне враження на панлатиністів, про що повідомлялось у звіті про зібрання у французькому журналі «Alliance Latine», який був органом провансальського руху, та в № 4 збірника «Громада», де Драгоманов надрукував розвідку «Федералізм і соціалізм в Окцітанії». Ознайомлюючи українських читачів з особливостями провансальського руху, Драгоманов зазначив, «...Нове товариство, котре це без страху дивиться на німецьке царство і панславізм московський, бачучи в них небезпечність для «латинської породи»... щиро привітало слова наші об тім, що вільна спілка слов'янська буде братом, а не ворогом спілки

© Качур Ірина, 1995

латинської» [2, с. 345]. Це зібрання було нагодою для публікації статті «Федеральний панславізм», яку Драгоманов приготував у формі відкритого листа до президента асамблеї і редактора «Alliance Latine» Ксав'є де Рікара. Французькі читачі мали змогу її прочитати у другому номері цього журналу під шапкою «Федералістському панлатинізму Рікара відповідає федералістський панславізм Драгоманова».

Ця стаття дотепер залишається маловідомою українському читачеві, хоча вона заслуговує на увагу, по-перше, з огляду на вміщений в ній порівняльний аналіз провансальського і українського рухів, а, по-друге, характеристику панславізму московського і протиставлення йому федерального. Перша проблема поряд із дослідженням інших праць Драгоманова, що стосуються національних рухів у Франції, знайшла своє висвітлення у статті сучасного французького історика Мішеля Кошуля [3, с. 175]. Об'єктом нашої уваги стали викладені в статті Драгоманова його погляди на історію зародження, розвиток та перспективи ідеї панславізму. Передусім Драгоманов застерігав від хибної, з його точки зору, думки, що панславізм є плодом загарбницьких мрій царського уряду та візантійсько-московського православ'я. Інша справа, що вони значно скористалися з цієї ідеї і дискредитували прагнення слов'янських народів до єдності. На думку Драгоманова, ідея панславізму — це скоріше оборонна доктрина, присвячена ідеї свободи і незалежності, концепція якої зародилась у XVI—XVII ст. серед західних і південних слов'ян, коли тиск Туреччини та німецької аристократії, котра ставала все більш впливовою, змусив їх «повернути очі до півночі і сходу, спочатку до Польщі, потім до Москви, залежно від центру слов'янської політичної спілки». Показовим також є те, як підкреслив Драгоманов, що перший теоретик панславізму в XVII ст. Юрій Крижанич був за походженням сербом, представником недержавної нації. Союз України з царською імперією, завдяки якому Московська держава простяглася до Чорного моря і повела антитурецьку політику, привів до тісніших зв'язків зі слов'янами на півдні та заході Європи, що стало ґрунтом для народження ідей панславізму. У XIX ст., коли ці ідеї набули вже більш визначеної форми, знову ж таки головну роль в їхньому розвитку відігравали представники пригноблених національностей: Коллар і Шафарик — словаки, Палацький та Гавлічек — чехи, Гуца-Венелін і Бодяньський — українці; всі вони були попередниками і вчителями Хом'якова, Аксакова, Гільфердінга та інших відомих московських слов'янофілів. Викриваючи основні причини непопулярності панслов'янської доктрини навіть серед прогресивних кіл Росії, Драгоманов вказував на шкідливий внесок, який

зробила ця пізніша школа московських слов'янофілів, дух вузько-національної пихи, візантійської релігійної нетерпимості та політичної догідливості.

Якщо ідея слов'янської єдності має майбутнє, підкреслив Драгоманов, то найбільше шансів стати основним чинником в її розвитку має Україна, котра завдяки географічному положенню, етнографічному характеру, минулому та історичній долі має більше спільного і пов'язаного з південними та західними слов'янами, ніж Московія. На доказ цієї думки Драгоманов нагадав про тісні взаємозв'язки українців із сусідніми слов'янськими народами до XVIII ст. Навіть після XVIII ст., коли Україна була майже повністю поглинута московським централізмом і відокремлена від південних і західних сусідів, вона все ж дала Росії перших славістів (Гуца-Венелін, Бодянський, Срезневський, Григорович та ін.). Ідея українського національного відродження тільки зародилася, як вже була пов'язана з ідеєю слов'янської спілки. Але існує глибока прірва, наголосив Драгоманов, між українською ідеєю і московським слов'янофільством. Засноване у Києві 1846 р. Миколою Костомаровим і Тарасом Шевченком Кирило-Мефодіївське братство вже мало чіткі тенденції до демократичного і федералістичного панславізму. «З цього часу, — писав Драгоманов, — кожен крок в напрямку до відродження України був також кроком в пропаганді панславізму».

Автор статті звернув увагу також на слов'янські симпатії, виявлені українцями під час минулої сербської революції. Це були і кошти, відправлені з Києва та Одеси повсталим селянам, і навіть той факт, що першими до Герцеговини прибули українські добровольці задовго до Чернаєва та інших емісарів із московських слов'янських комітетів, які через рік «зуміли спотворити популярний антитурецький рух у Сербії та Росії, накладаючи на нього своє тавро та вносячи свій специфічний дух», — писав Драгоманов, різко критикуючи російську імперську політику в цій війні. Навіть кореспонденти російських газет визнавали, що українцям легше зрозуміти сербів і болгар, ніж великоросам; а південнослов'янська преса, передусім сербська, відзначала відданість українців справі незалежності слов'ян не тільки від турецького ярма, а й від московського тоталітаризму. Після війни, підсумовував Драгоманов, стало очевидним, що централістичний панславізм царя та московських слов'янофілів втратив свою популярність, а ідеї свободи та федерації отримали всі шанси на успіх у Росії. Крім того, війна зблизила найбільш віддалених представників московського народу з південними слов'янами і показала важливість слов'янських інтересів для них самих.

Українці — народ, котрий найбільше постраждав від політичного та національного централізму — завжди спрямовуватимуть свої зусилля в інтересах лібералізації та ідей автономії і федеральної спілки. Цілком природно, що найбільш зацікавлені в ідеї федерації в межах своєї держави українці пропагуватимуть її у зовнішньополітичній діяльності. Таким чином, узагальнив Драгоманов, національні меншості можуть зробити величезний внесок в цю велику справу політичного визволення та єднання слов'ян, справу, яка була не під силу державним націям, зокрема Росії.

Панславізм, який М. Драгоманов пропагував у статті «Федеральний панславізм», має зміст, принципово відмінний від того, котрий вкладали в нього представники московського слов'янофільства, що, за словами Драгоманова, «переробили стару формулу Миколи Павловича «православ'я, самодержавство і народність» в дещо гірше: «православ'я, самодержавство і обрусіння» і захопили собі «монополію панславізму в Росії» [1, с. 96]. Драгоманов закликав представників усіх слов'янських націй до постійного примноження своїх сил через обмін думками, прагненнями, а також моральне єднання і постійну взаємодопомогу.

1. Внутреннее рабство и война за освобождение // Собр. политич. соч. М. П. Драгоманова. Париж, 1906. Т. 2. 2. Громада. 1879. № 4. 3. Кошціль Мішель. Від України до Оксітанії: Михайло Драгоманов і французький регіоналізм // Всесвіт. 1991. № 7.

Володимир ФІСАНОВ,
Чернівецький університет

**СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ФАКТОР
У КОНТЕКСТІ АМЕРИКАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ
У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЄВРОПІ
(1917—1918)**

Зовнішньополітична активність США у європейських справах далася взнаки у роки першої світової війни, коли у двобой центральних держав та Антанти вирішувалася майбутня доля цивілізації. Зважаючи на фінансову міць та віддаленість країни від театру військових дій, у Вашингтоні намагалися, принаймні у перші воєнні роки, відіграти роль арбітра та

© Фісанов Володимир, 1995

примирити ворогуючі табори. Проте мирні кроки президента США В. Вільсона були сприйняті, зокрема у Німеччині, як спроби послабити австро-німецький блок, нав'язавши Берліну невигідні умови миру. За таких обставин політики Антанти зосередили зусилля на укладанні сепаратного миру з Австро-Угорською імперією. Політику угоди з Габсбургами поступово підтримали американці. У Вашингтоні враховували поліетнічний характер Дунайської монархії, зростання міжнаціональних протиріч. Слов'янський характер Австро-Угорщини при цьому також привертав увагу. Як відомо, пронімецька орієнтація Відня та Будапешта спричинила відчуження частини слов'янських політиків від влади. Саме тому слов'янський фактор, як вважали на Заході, мав би стати серйозним важелем тиску на Австро-Угорщину.

Не випадково експерти, розробляючи програму військових цілей США, радили президенту використати для послаблення Австрії національні рухи чехів та югослов'ян. Обмежена підтримка слов'янства не повинна була призвести до розпаду Австро-Угорщини та створення слов'янських держав. Навпаки, Вільсон, коли йшлося про Дунайську монархію, використовував формулу, яка передбачала «найширшу автономію» для її народів після війни. Створений наприкінці 1917 р. комітет «Інкуайри» також рекомендував президенту звернути виняткову увагу на слов'янський фактор на терені Східної Європи. У меморандумі експертів С. Мезеса та У. Ліппмана зазначалося, що центральні держави зіткнулися з трьома лекучими політичними проблемами — польською, чеською та югослов'янською. Зростання національного невдоволення серед чехів і можливість такого у Польщі, на думку авторів, призведе до нестабільності в усій Австро-Угорщині. «Тому наша політика повинна орієнтуватися на роздмухування націоналістичного невдоволення. Разом з тим, — застерігали експерти, — необхідно відмовитися від підтримки крайньої логіки такого невдоволення. Адже це може викликати розпад Австро-Угорщини». Більше того, аналітики запропонували включити до тексту промови Вільсона з приводу військових цілей такий пассаж щодо Дунайської імперії: «Ми з надією стежимо за дискусіями, що відбуваються зараз між австро-угорським урядом і народами монархії. Проте залежність Австро-Угорщини від правителів Німеччини, що прив'язана до неї боргами... потрібно знищити з тим, щоб Австро-Угорщина могла посісти належне місце поміж іншими державами». Зрозуміло, що за таких умов реальна політична допомога слов'янським політикам в еміграції не була надана. Єдиним важливим кроком тоді, мабуть, було прийняття спеціальної резолюції Конгресу, де «чехи, морави, сло-

ваки, румуни, поляки, русини, серби, хорвати, словенці та італійці» вилучалися з числа ворожих іноземців, під час війни інтернованих на терені Сполучених Штатів.

Отже, офіційний Вашингтон не виходив за рамки поміркованої тактики в австро-угорському питанні. Про це свідчить, зокрема, зміст присвяченого Австро-Угорщині X пункту з відомих «Чотирнадцяти пунктів» Вільсона. Зауважимо: донедавна його неточний переклад з англійської на російську призводив до неадекватного тлумачення тексту документа спеціалістами. Пропонуємо власний варіант перекладу: «Народам Австро-Угорщини, чие місце поміж іншими державами сподіваємось бачити захищеним і гарантованим, слід надати найвільнішу можливість автономного розвитку». Зміст написаного англійською мовою можна було тлумачити двояко, роблячи акцент, скажімо, на Австро-Угорщині, а згодом, з огляду на нові політичні обставини, змінити орієнтацію. Однак у січні 1918 р. намагання Вільсона перетворити архаїчну, напівфеодальну Австро-Угорщину на ліберальну імперію, реформовану на федеративних засадах, не викликало сумнівів. Державний секретар Р. Лансінг писав: «Я не наважувався включати (до мирної американської програми. — В. Ф.) питання про незалежність для австро-угорських національностей, а саме: чехів, русинів, південних слов'ян, бо президент, виключаючи випадок з Польщею... мав на меті будь-що зберегти дуалістичну монархію. Я не вважав це мудрим рішенням».

Зауважимо, що наприкінці 1917 р. ініціативу у Центрально-європейському регіоні, здавалося, перехопили держави Антанти і США. Росія поступово, з огляду на внутрішні проблеми, відійшла від активної участі у вирішенні долі слов'янських народів. Як зауважив у розмові з британським агентом С. Моемом 18 жовтня 1917 р. Голова Тимчасового уряду О. Керенський, російські солдати не бажають захищати чужі інтереси. «Вони битимуться з ворогом, захищаючи власну країну, але вони не робитимуть цього заради того, щоб, скажімо, передати Ельзас і Лотарінгію Франції». Ось чому наприкінці війни реальністю стала думка, висловлена кимось з британських політиків: «Ми повинні бути не меншими, а більшими слов'янами, аніж росіяни у питаннях південних слов'ян, поляків і Богемії». Проте не всі на Заході ставилися прихильно до ідеї незалежної Богемії або Югославії. Втім, як підкреслювалося на сторінках ліберального тижневика «Нова Європа», центр тяжіння у війні слід шукати у Центральній Європі — зоні малих народів: «Саме тут робляться ставки».

Перебравши функції будівничих Нової Європи, країни Заходу вважали за необхідне підкреслити прихильність до планів

створення у Дунайському басейні міцної Слов'янської федерації або ж конфедерації. В офіційному коментарі до «Чотирнадцяти пунктів», зокрема, зазначалося: «Сполучені Штати підтримають також програму, що має на меті створення конфедерації Південно-Східної Європи». Проте саме ці плани видалися тоді передчасними. Адже потрібно було зібрати до купи «рештки» Австро-Угорщини в рамках малих (до речі, теж політичних) держав, які виникали у регіоні після її розпаду. Маємо на увазі передусім Чехо-Словацьку Республіку та Королівство сербів, хорватів, словенців (назва Югославії до 1929 р.). На думку знаного англійського публіциста Р. Сітон-Уотсона, виникнення лише югославської державності після революції 1918 р. покликала до життя численні проблеми. Центральною з них була проблема поєднання «в одно державне ціле країв, які століттями існували відокремленими; до того ж, їхній духовний розвій та психологічний стан надмірно різнилися».

Американські плани повоєнного устрою Східноєвропейського регіону багато в чому пов'язувалися з новими, інколи нездійсненними, надіями державотворення і національного самовизначення. Один з румунських політиків в еміграції навіть назвав світову війну «великим актом національної педагогіки». Проте, оглядаючи трагічні воєнні роки, зауважимо, що у більшості країн регіону, за винятком, мабуть, Чехо-Словаччини, очолюваної президентом-філософом Т. Масариком, націоналізм переміг потяг до особистої свободи та створення основ громадянського суспільства і перетворився в різновиди шовіністичної ідеології на тлі авторитарних режимів. Федеративні проєкти, що їх активно пропонували президент Вільсон і деякі політики ліберального напрямку, залишились, як свідчив розвій подій, нездійсненими побажаннями на майбутнє. Загалом вивчення зовнішньополітичної активності Вашингтона на європейському ґрунті у роки першої світової війни набуває значення у контексті розв'язання балканських проблем та врегулювання Боснійської кризи.

Роман СИРОТА,
Львівський університет

**ПЕРШІ СЛАВІСТИЧНІ ЦЕНТРИ
У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ
(середина ХІХ — початок ХХ ст.)**

Англійська славістика пройшла у своєму розвитку кілька етапів, які становили собою сходження від найпростіших форм організації досліджень до створення загальнонаціонального славістичного центру. Важко переоцінити значення наукових закладів для формування сучасного розуміння славістики [3, с. 138]. У зв'язку з цим винятковий інтерес становить питання появи перших славістичних центрів у Великобританії як необхідна умова становлення слов'янознавства в цій країні.

Британське слов'янознавство ХІХ—початку ХХ ст. залишається маловивченою сторінкою в історії розвитку світової славістики. Професор Кембріджського університету Е. Хілл, справедливо звертаючи увагу дослідників на цю прогалину, називала введення в науковий обіг відповідних матеріалів «плідною галуззю для майбутніх розвідок» [5, с. 429]. Її заклик підтримав лише Дж. Сіммонз. Професор Оксфорду в ряді публікацій вичерпно розглянув розвиток славістики в своєму рідному університеті протягом другої половини ХІХ ст. [11; 12]. Цікаву спробу аналізу історії британської полоністики зробив російський вчений Л. Е. Горизонтов [1]. Не знайшло належного наукового висвітлення створення Школи російських студій при Ліверпульському університеті. Окремі, розрізнені відомості про появу викладацьких посад зі слов'янських предметів у ряді інших навчальних закладів Великобританії можна знайти у працях Дж. Д. Морісона і Х. Сітон-Уотсона [6], Д. Стоуна [13] та польського дослідника Т. Врублевського [14], хоча вони й мають оглядовий характер.

До середини ХІХ ст. англійська славістика вже мала за собою значні досягнення і міцні традиції. За період майже у 300 років, починаючи з ХVІ ст., нагромаджено чимало матеріалів по слов'янським країнам: переважно реляції дипломатів, мандрівників, купців, політиків, опублікованих і неопублікованих наукових оглядів, які зосереджувались у британських архівах [14, с. 129]. У другій половині ХІХ ст. єдиною бібліотекою в країні, котра колекціонувала матеріали у галузі славістики та історії країн Східної Європи, була бібліотека Британського музею. З існуючих на той час університетів лише Оксфорд і

Кембрідж мали в своїх бібліотеках незначні колекції з даної тематики. Фонди поповнювались переважно завдяки матеріалам, одержаним від іноземних академій та університетів, з якими бібліотека підтримувала наукові зв'язки [2, с. 309—310].

Зацікавленість у слов'янознавчих студіях у Великобританії значною мірою визначалась політичними мотивами. Перша спроба ввести славістику до числа предметів, котрі викладались в англійських університетах, була зроблена в Оксфорді в 40-х роках минулого століття. Її ініціатором виступила польська політична еміграція, яка розгорнула бурхливу діяльність в Англії в епоху так званого британського полонофільства [1, с. 40]. У 1844 р. В. Красінський зробив спробу розпочати викладання польської історії та культури в Оксфорді, мотивуючи це таким чином: «Користь для нашої справи від призначення поляка... на кафедрі надто очевидна, щоб її пояснювати. Наскільки відмінні шанси на успіх у історії Польщі, виданої професором Оксфорду і простим емігрантом!» [11, с. 140]: Незважаючи на певні невдачі Красінського, вже 1849 р. починається вивчення славістики в Оксфорді завдяки діяльності Ф. Трітена, у чиїх наукових інтересах слов'янська філологія посідала чільне місце [4, с. 330—331].

Проте реального змісту оксфордське слов'янознавство набуло лише 1865 р., коли згідно з останньою волею У. Фокс-Стренгуейса, графа Ілчестера, який раніше докладав чимало зусиль для створення в Оксфорді слов'янської кафедри, університет отримав 1000 фунтів стерлінгів на заохочення лекційної та наукової діяльності в галузі мов, літератур та історії слов'янських народів. Першим ілчестерським лектором став молодий англійський славіст У. Р. Морфіл (1834—1909), який 1870 р. виступив з курсом «Етнографія, рання історія і народні традиції слов'янських народів» [12, с. 15, 22]. З іменем Морфіла, пізніше першого англійського професора славістики, пов'язаний тривалий період становлення і розвитку слов'янознавства у Великобританії.

Зменшення ваги польського питання у міжнародних відносинах кінця XIX ст. і англо-російське зближення на початку XX ст. привернули увагу британських славістів передусім до русистики. Ресурси фонду, створеного після смерті графа Ілчестера, пішли на запровадження університетської посади для спеціаліста у галузі русистики. Після смерті У. Р. Морфіла цю посаду обійняв Невілл Форбз [7, с. 60]. У Кембріджі перші спроби розпочати викладання російської мови були зроблені 1899 р., а вже через рік курс слов'янських мов тут читав А. П. Гауді [14, с. 129]. Водночас виникають центри слов'янських студій у Лідсі та Манчестері [7, с. 60]. Незважаючи на назву, російська

мова та проблематика домінувала в кожному з цих університетів [5; с. 429—430].

В період блискучого зростання Ліверпульського університету тут 1907 р. було засновано Школу російських студій (School of Russian Studies) [10, с. 287]. Її очолив Бернард Пейрз, який став 1908 р. професором російської історії, мови та літератури. Активним співробітником Школи був П. Віноградов, визначний представник російського лібералізму. «...Якщо Пейрз був батьком російських вивчень у Великобританії, то Віноградов, — за визначенням Крістофера Паркера, — хрещеним батьком» [9, с. 52]. На думку Пейрза, найважливіша функціональна особливість новоствореного закладу — це те, що «він був і вищою школою, і водночас відділенням звичайного університету. Школа могла сприяти задоволенню потреб інших відділень та одержувати від них студентів для себе. З іншого боку, як вища школа з визначеним колом завдань, вона могла диференціювати різні славістичні дисципліни і забезпечувати навчання в кожній з них» [7, с. 60]. Головним принципом навчального процесу в Школі була підпорядкованість процесу опанування мовою дослідженню культури в широкому розумінні; йшлося про історію, економіку, державні інститути і право [10, с. 287; 8, с. 58—59]. Пізніше ці принципи були покладені в основу діяльності Лондонської школи слов'янських студій.

Бернард Пейрз став піонером країнознавчих (nation studies) і регіональних (area studies) студій у Великобританії в нашому сучасному розумінні. У різний час (1907—1914) в Школі існували посади викладачів російської мови, літератури, історії, права та державних інститутів, а також літератури і історії західних слов'ян [7, с. 60]. У 1912 р. при Школі починає виходити журнал «Російський огляд» (The Russian Review) [14, с. 129]. Редакторам вдалося залучити до його видання більшість російських вчених, котрі перебували у Великобританії [7, с. 60]. З 1913 р. журнал почав висвітлювати поряд з російською і польську проблематику. «Незважаючи на російську назву, ми залучили до співробітництва багатьох відомих людей в Польщі», — підкреслив Б. Пейрз [8, с. 60].

Отже, і програма Школи, і тематика її друкованого органу почали виходити за межі початкового задуму. Ставало немінучим її перетворення у науковий заклад комплексного вивчення слов'янознавчої проблематики. Англійська славістика на початку ХХ ст. впритул підійшла до створення єдиного центру вивчення слов'янських народів. З наукової точки зору такий заклад найдоцільніше було відкрити на базі Оксфордського або Ліверпульського університету, де, як зазначалося, існували певні традиції. Однак початок першої світової війни зробив

політичний чинник розвитку англійської славістики це лише переважачим, а й визначальним. Завдяки його втручанню центром слов'янознавчих студій у Великобританії стали Лондонський університет і Школа слов'янських студій при ньому.

1. Горизонтов Л. Е. Изучение истории Польши в Великобритании: организация исследований и научные кадры // Славяноведение и балканистика в странах зарубежной Европы и США. М., 1989. 2. Сычева В. П. Материалы по славяноведению, СССР и странам Восточной Европы в библиотеках Великобритании // Зарубежная историография славяноведения и балканистики. М., 1986. 3. Хамм Й. О специфике развития славистики в неславянских странах // Методологические проблемы истории славистики. М., 1978. 4. Хеллмский Е. А. Славяноведение в Оксфорде, 1844—1909 гг. // Славяноведение и балканистика в зарубежных странах. М., 1983. 5. Hill E. The Development of Slavic Studies in Britain during the last Decade // Beogradski Medunarodni Slavisticki Sastanak. Beograd, 1957. 6. Morison J. D., Seton-Watson G. H. N. Osteuropaforschung in Grossbritannien // Osteuropa. 1982. № 5-7. 7. Pares V. The Objectives of Russian Study in Britain // The Slavonic Review. 1922. № 1. 8. Pares V. Forty Years On // The Slavonic and East European Review. 1939. № 52. 9. Parker Ch. Paul Vinogradoff, the Delusions of Russian Liberalism, and the Development of Russian Studies in England // The Slavonic and East European Review. 1991. № 1. 10. Pearton M. The History of SSEES: The political Dimension // The Slavonic and East European Review. 1993. № 2. 11. Simmons J. S. G. Slavonic Studies at Oxford: The Proposed Slavonic Chair at the Taylor Institution in 1844 // Oxford Slavonic Papers. 1952. 12. Simmons J.S.G. Slavonic Studies at Oxford, 1844—1909 // Oxford Slavonic Papers. 1980. 13. Stone G. The History of Slavonic Studies in Great Britain (until the Second World War) // Beiträge zur Geschichte der Slawistik in Nichtslawischen Ländern. Wien, 1985. 14. Wroblewski T. S. Badania nad słowianszczyzną i Europa Wschodnia w Wielkiej Brytanii // Przegląd Zachodni. 1988. № 2.

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ,
Інститут історії України
НАН України

УКРАЇНЦІ В МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ: З ДОСВІДУ ІНТЕГРАЦІЇ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

В історії взаємин українського, чеського та словацького народів, які об'єднує не лише приналежність до одного й того ж слов'янського світу, близькість мови та культури, а й певною мірою спільність історичної долі, чільне місце посідає міжвоєнний період. Розпад Російської та Австро-Угорської імперій внаслідок першої світової війни створив реальні передумови

© Віднянський Степан, 1995

для досягнення споконвічної мети поневолених слов'янських народів — здобуття національної та державної незалежності. Національно-визвольна боротьба слов'янських народів ступила у найвідповідальніший етап свого розвитку, причому шляхи чеського та українського самостійництва, попри всі відмінності, багато в чому співпали, а то й і пересіклися.

Історичні паралелі між українським і чехо-словацьким національно-визвольними рухами, аналіз поразок першого і успіхів другого заслуговують, звичайно, на окреме дослідження. Лише зазначимо, що незважаючи на різну долю боротьби за державність, українсько-чесько-словацькі зв'язки продовжували розвиватися й після утворення незалежної Чехо-Словацької республіки і поразки українських державницьких змагань. Більше того, внаслідок саме цих історичних обставин в межах кордонів ЧСР у 1918—1939 рр. опинилося понад 500 тис. українців, які зробили вагомий внесок у розвиток українсько-чесько-словацьких суспільних зв'язків. Йдеться про близько 500 тис. русинів-українців Закарпаття, яке під назвою «Підкарпатська Русь» було приєднане у 1919 р. рішеннями Паризької мирної конференції до Чехо-Словащини, і про 20—25 тис. емігрантів з інших українських земель, які покинули батьківщину після поразки самостійницьких, національно-визвольних змагань в Україні у 1917—1921 рр. і дістали притулок у ЧСР.

Об'єктивна історія приєднання Закарпаття до ЧСР і шляхи еміграції українців з інших земель до республіки, політика чехо-словацького уряду щодо українців у ЧСР у міжвоєнні роки, їх соціально-економічне становище, громадсько-політична, культурно-просвітня, наукова діяльність та національно-культурне життя ще не стали предметом спеціального наукового дослідження, і висвітлення цих питань дасть змогу розкрити мало відому, але дуже важливу і цікаву сторінку з історії українсько-чехо-словацьких відносин. Водночас дослідження цих питань відтворить не менш важливу сторінку з історії українського народу, зокрема розкриє значення перебування у складі ЧСР закарпатських українців і емігрантів з інших українських земель для консолідації й розвитку української нації, зростання її національної свідомості, а також внесок українців у ЧСР в розвиток народного господарства, культури і науки цієї країни, в інтеграцію культурного життя слов'янських народів.

Насамперед, йдеться про включення до складу ЧСР Закарпаття і його соціально-політичний та національно-культурний розвиток у 1919—1939 рр., тобто про дуже важливий, на наш погляд, етап в історії одного з крихітних уламків українського народу, історична доля якого значно відрізнялася від долі співвітчизників по другий бік Карпат, але динамічні процеси його

культурно-політичного життя та формування національної свідомості саме в міжвоєнний період мали неабиякий вплив на розвиток і консолідацію української нації загалом. При цьому два принципових питання не дістали ще належного висвітлення в історичній науці. По-перше, наскільки правомірним, історично зумовленим було рішення про приєднання Закарпаття до Чехо-Словацької республіки, чи відповідало воно справжнім інтересам, національно-державницьким прагненням корінного населення краю — закарпатських русинів-українців і, по-друге, яким є значення в історії Закарпаття і українського народу загалом майже 20-річного періоду перебування краю у складі першої Чехо-Словацької республіки — однієї з найдемократичніших в той час держав Європи.

Всебічне вивчення цієї проблеми дає нам підставу для важливих висновків, що будуть розкриті в доповіді. Лише відзначимо, що хоча взаємини між центральним урядом в Празі, а також чехами в Закарпатті (в середині 30-х років їх налічувалося в краї понад 30 тис., тобто 4,5% населення, причому вони майже на 80% становили адміністративно-управлінський апарат) і місцевим населенням були далеко не безконфліктними, співжиття закарпатських русинів-українців з чехами й словаками в одній демократичній державі загалом позитивно позначилося на розвитку демократичної культури в Закарпатті, сприяло інтеграції культурного життя слов'янських народів, зокрема поглибленню взаємовпливів у галузі науки, літератури, поезії, театрального, образотворчого і хорового мистецтва, виникненню саме в 20—30-ті роки відомого феномена особливого місця Закарпаття у чеській культурі.

Друга група проблем досліджуваної теми стосується становища, культурно-освітньої, національно-політичної та наукової діяльності української еміграції у міжвоєнній ЧСР, основних мотивів, форм і наслідків проведення її урядом так званої російської допомогової акції у 20-ті роки, причин зміни його прихильного ставлення до українських емігрантів у 30-ті роки.

Насамперед у доповіді відзначається, що уряд і громадськість ЧСР сприйняли досить чисельну еміграцію з Росії, зокрема з українських земель, серед якої переважали представники національно свідомої української інтелігенції, як важливий політичний і культурний фактор розвитку зв'язків з демократичними в майбутньому Росією і Україною. При цьому враховуємо традиційні русофільські настрої чехо-словацького суспільства. Однак висунуті та пропаговані офіційними колами ЧСР причини всебічної допомоги біженцям з Росії — ідеї гуманізму, слов'янської єдності та вдячності тисячам російських героїв, що полягли в боях першої світової війни за спільну справу — не вичерпують

всіх мотивів, насамперед політичних і економічних, якими керувався уряд ЧСР у своєму ставленні до емігрантів. Але те, як саме розв'язувалось емігрантське питання в ЧСР у 20—30-х роках і яку головну мету переслідували ініціатори нового підходу до емігрантів з Росії (Т. Масарик, К. Крамарж, Е. Бенеш, В. Гірса), надали ЧСР в очах цілої Європи великого авторитету, а особливе ставлення до потреб українських емігрантів (ЧСР була однією з небагатьох країн, що відрізняла українських емігрантів від власне російських) сприяло перетворенню Праги в міжвоєнні роки в один з центрів (поряд з Харковом, Києвом і Львовом) українського культурного, наукового і навіть громадсько-політичного життя.

Завдяки створенню в ЧСР за ініціативою визначних представників української еміграції при підтримці чехо-словацьких урядових і громадських кіл і активній участі президента Т. Масарика українських наукових установ, різних організацій, спілок й видавництв (УВУ, УГА, УВПІ тощо) та їх плідній діяльності був збережений значний науковий і культурний потенціал, збагачена скарбниця духовних цінностей українського народу і зроблений помітний український внесок у чехо-словацьку і світову науку й культуру. Досить назвати такі імена, як І. Горбачевський, О. Колесса, С. Смаль-Стоцький, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, Д. Антонович, Л. Білецький, А. Яковлів, С. Русова, О. Олесь, Д. Левицький, С. Черкасенко та багато інших¹ відомих представників української науки і культури, що плідно працювали в міжвоєнний період у ЧСР, зокрема на ниві українсько-чехо-словацького зближення. Діяльність українських емігрантських установ, об'єднань і товариств, безпосередні особисті контакти чехів з емігрантами були, крім усього іншого, фактором, що впливав на суспільну думку в ЧСР, важливим ідейним засобом антирадянської пропаганди серед чехо-словацької інтелігенції, і водночас фактором, що впливав на посилення симпатій в чехо-словацькому суспільстві до українського народу, його культури та національно-визвольних змагань.

Значною мірою завдяки активній культурно-просвітницькій і національно-політичній праці українських емігрантів серед населення Підкарпатської Русі — Закарпаття (участь у розвитку українського шкільництва, театрального, хорового й музичного мистецтв, літератури і журналістики, діяльності численних осередків товариства «Просвіта» тощо) «настало, — за словами одного з активних діячів української еміграції в ЧСР С. Наріжного, — національне відродження Срібної Землі й було підготовлене чудодійне перетворення Підкарпатської Русі в Карпатську Україну... підкарпатські русини оставили свій «глибокий сон» і приобшилися до загальної української революції».

Зміцнення при активній участі українських емігрантів українського національно-культурного руху, самостійницької орієнтації у суспільно-політичному житті Закарпаття, які привели врешті-решт до розбудови української державності на території краю наприкінці 1938 — на початку 1939 рр., стало, зокрема, однією з причин зміни прихильної політики уряду ЧСР щодо української еміграції в 30-х роках. Її діяльність у Закарпатті розглядалася Прагою як ірредента, що загрожувала державній і територіальній цілісності ЧСР. Насправді розпад і ліквідація ЧСР стали наслідком, як відомо, інших подій. А перебування українців у ЧСР в міжвоєнний період — важлива і яскрава сторінка в історії зближення двох слов'янських народів.

Зоя БАРАН,
Львівський університет

**СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГАЛИЧИНИ
ДО ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІТИКИ
У СФЕРІ ОСВІТИ
(1919—1923)**

Перша світова війна і породжені нею революційні процеси привели до утворення ряду незалежних національних держав на сході Європи. Серед них — проголошені в листопаді 1918 р. Польська Республіка і Західно-Українська Народна Республіка з центром у Львові. Незважаючи на те що поляки становили етнічну меншість у Східній Галичині порівняно з українцями, а історично ця земля належала до колишньої руської (української) Галицько-Волинської держави, польські політичні сили Східної Галичини розпочали боротьбу за приєднання цієї території до Польщі. Величезна військова перевага поляків, сприятлива зовнішньополітична ситуація дали їм змогу окупувати Східну Галичину в липні 1919 р. А 21 листопада Верховна Рада (головний орган коаліції держав-переможниць у першій світовій війні) затвердила статут для Східної Галичини. Згідно з ним, Польща отримала лише мандат на управління цією територією протягом 25 років під наглядом Ліги Націй. Східна Галичина повинна була стати самостійним краєм з власним сеймом [5, с. 378—380, 384]. Однак польський уряд не погоджувався на таке розв'язання питання і вимагав визнати Східну Галичину за Польщею «як невід'ємну і автономну її частину» [8, с. 175]. Своїх намірів щодо майбутньої долі даної території польські політики не приховували. Так, у виступі Ю. Жултов-

ського (одного з прихильників політики інкорпораційного принципу побудови держави) на Паризькій мирній конференції (березень 1919 р.) прозвучало наступне твердження: «Східні креси — це наша колонія, які завжди були нею певною мірою і повинні нею залишитись» [5, с. 100].

Не чекаючи на остаточне рішення Верховної Ради, польська влада діяла так, начебто Східна Галичина була визнана цілком польським краєм, підпорядковуючи собі політичне, культурне та економічне життя краю. Передусім постраждала освітня сфера. Так, якщо у 1911/12 навч. р. у трьох воєводствах Східної Галичини (Львівському, Станіславському та Тернопільському) налічувалося 2612 українських шкіл, то в 1920/21 навч. р. — лише 682. При цьому кількість польських шкіл постійно зростала [4, арк. 4—6]. Здобувати освіту у вищих навчальних закладах українська молодь теж не мала змоги, оскільки доступ до Львівського університету їй був закритий.

Українська громадськість Львова намагалася власними зусиллями організувати викладання рідною мовою для молоді. Так, Наукове товариство ім. Т. Шевченка запровадило українські курси, однак місцева влада розпорядженням від 27 вересня 1919 р. заборонила їх. Товариство українських наукових викладів ім. П. Могили у Львові оголосило 13 жовтня 1919 р. про початок таких систематичних курсів у Галичині, однак і вони були заборонені польською адміністрацією. На жоден з протестів цих наукових закладів до Міністерства внутрішніх справ у Варшаві відповідь не надійшла [4, арк. 17].

До названих наукових закладів, котрі легальними методами чинили опір польській колонізаційній політиці, приєднався і Ставропігійський інститут. Виявлені в архіві документальні матеріали свідчать про те, що сприяння розвитку української культури стало одним із головних завдань інституту в період з 1916 по 1922 рр., протягом яких цей заклад перебував під ідейним впливом і керівництвом українських патріотичних сил. Правління і члени інституту москвофільської орієнтації разом з російськими частинами, котрі в ході першої світової війни на короткий час окупували територію Східної Галичини, змушені були в червні 1915 р. емігрувати в Росію. Австрійська влада в краю була відновлена. Представницький орган українців — Загальна Українська Рада (ЗУР), утворена 1915 р. у Відні на чолі з К. Левицьким, звернулася 24 листопада 1915 р. з Меморандумом до австрійського уряду, вимагаючи передачі українцям галицько-руських культурно-освітніх закладів, захоплених свого часу «москвофілами», серед них і Ставропігійського інституту [7, с. 1—14]. Австрійський уряд прихильно поставився до заяви ЗУР, і через три тижні, 14 грудня, за його розпоряджен-

ням у газетах «Діло», «Українське слово» були опубліковані відповідні оголошення [3]. 119 українців виявили бажання працювати в науковому закладі. На зборах 2 лютого 1916 р. було обране нове правління на чолі з Г. Кузьмою. До керівництва новим інститутом входили також І. Кивелюк, В. Щурат [1, с. 57—58]. У 1917—1920 рр. Ставропігійський інститут очолював С. Федак. У 1922 р. кількість українців — членів інституту становила 212 осіб [1, с. 58]. Правління цього наукового закладу брало участь у всіх українських національних виступах і маніфестаціях, намагалося влаштувати викладання вільних наук (*artium liberarum*), оскільки «польські власті виключили українську молодіж від науки у вищих закладах наукових» [4, арк. 18]. На засіданні 3 березня 1920 р. на пропозицію О. Барвінського було вирішено розпочати такі виклади 9 березня в залі Ставропігійського музею — «на основі історичних традицій вищої школи Успенського братства» [1, с. 49]. Однак поліція заборонила їх проведення, а тих, хто зібрався, силою розігнала [4, арк. 18]. На засіданні, яке відбулося 10 березня, О. Барвінський повідомив, що був з цього приводу на прийомі у митрополита А. Шептицького. Однак митрополит порадив не протиставитися розпорядженню місцевих органів польської влади [2, с. 50]. Правління Ставропігійського інституту підготувало лист-протест до Ю. Пілсудського (12 березня 1920 р.). У ньому, зокрема, зазначалося, що український народ «у своєму почутті справедливості часто шукав у Варшаві права і охорони проти дикої сваволі, гніту і переслідування польських урядів. Щоправда, шукав її в шляхоцькій Польщі з німецьким королем на чолі — безуспішно». І тепер у ХХ ст., користуючись старовинним правом «звертатися з жалобою до короля», українці змушені «тою традиційною дорогою звернутися проти традиційних методів і поступовання польської адміністрації в Галичині». Автори звернення не виступали «з жалобою за цілу мартирологію, що її переходить український нарід на своїй рідній землі, а за постійне, консеквентне, серед цивілізованих народів непрактиковане, а так безправне, у формі грубе, — а український нарід високо кривдяче спинюванне наукової і просвітної праці та взагалі української культури» [4, арк. 17]. Йшлося також про скасування обмежень діяльності інституту, притягнення львівських властей за «їх протизаконний поступок» до суворой відповідальності [4, арк. 18].

Якою була реакція Ю. Пілсудського на лист, невідомо. Однак для нас важливим є те, що українська інтелігенція Східної Галичини, незважаючи на жорстоке політичне та національне гноблення, намагалася використати всі шляхи, щоб вибороти права для української молоді, рівні з польськими.

1. Временник Ставропигийского Института с месяцесловом на 1923 г. Львов, 1922. 2. Временник Ставропигийского Института с месяцесловом на 1925 г. Львов, 1924. 3. Діло. 1915. 31 груд. 4. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 29. 5. Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu. 1918—1919. Paryż, 1926. 6. Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego. Wrocław, 1974. T. 2. 7. Denkschrift dess allgemeinen ukrainischen Nationalrates, Betreffend die Massnahmen zur Reform der vonden Russophillen beherrschten ukrainischen Institute in Lemberg // Годы великой войны в жизни русского Прикарпатья: Материалы по истории. Львов, 1919. Вып. 1. 8. Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej: Najważniejsze dokumenty. 1912— styczen 1924. Warszawa; Kraków, 1924.

Ірина РОМАНЮК,
*Львівська наукова бібліотека
ім. В. Стефаника НАН України*

ДО БІБЛІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КИРИЛО-МЕФОДІАНИ

Життя та просвітницька діяльність святих Кирила і Мефодія, а також їхніх учнів і послідовників уже понад два століття привертають увагу істориків, філологів, богословів. Справа Кирила і Мефодія — це спільнослов'янська спадщина, тому, зрозуміло, праці, присвячені діяльності солунських братів, ми знаходимо у вчених Болгарії, Чехії, Сербії, Македонії, Хорватії, Росії. Це і ґрунтовні монографії, і скрупульозні бібліографічні праці. На жаль, досліджень українських вчених такого характеру немає.

Звичайно, щоб скласти ґрунтовний, з анотаціями і допоміжними матеріалами, покажчик літератури з кирило-мефодіани, потрібно принаймні декілька років пошукової роботи. Поки що обмежимося оглядом бібліографії другого ступеня, тобто бібліографії джерел. Лише згодом, проаналізувавши подану літературу, можна буде дійти необхідних для подальшої роботи висновків.

Почнемо з огляду бібліографічних праць, присвячених кирило-мефодіївській проблематиці, де представлені роботи українських вчених (подаємо їх за хронологічним принципом). Це допоможе окреслити структуру майбутнього покажчика.

Не зупиняємось на бібліографічних покажчиках I. Токмако-

ва і М. Лісовського*, оскільки вони не лише неповні, а й хаотичні щодо розміщення матеріалу. Досить слушно оцінює працю І. Токмакова І. Огієнко: «Дуже злий, неповний і невірний покажчик»**.

Інша річ, праця О. Бодяньського «О времени происхождения славянскихъ письменъ» (М., 1855). Тут докладно подана вся література з кирило-мефодіївської проблематики до 1855 року.

У монографії «Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність» (Варшава, 1926) І. Огієнко характеризує літературу до 1905 р. Автор не прагне подати повний перелік літератури, а обмежується оглядом найвизначніших праць кирило-мефодіяни. Цю бібліографічну роботу І. Огієнко продовжив у праці «Нові Сугило-Methodiana» (Жовква, 1935). І. Огієнко, до речі, мав задум видати кирило-мефодіївську бібліографію.

Далі слід назвати Г. Ільїнського — російського славіста, який деякий час жив в Україні. Його «Опыт систематической Кирилло-мефодьевской библиографии» видала АН Болгарії 1934 р. за редакцією М. Попруженка*** і С. Романського. Згодом, у 1935 р., ці два автори опублікували «Библиографски прегледъ на славянскитъ кирилски источники за живота и дейността на Кирила и Методия». Ця бібліографія, видана Кирило-Мефодіївською комісією при АН Болгарії, є доповненням попередньої.

Обширний матеріал своєї бібліографії Г. Ільїнський поділив на дві частини. До першої увійшли ті праці кирило-мефодіївської літератури, які мають певне наукове значення. При цьому слово «науковість» трактується досить широко: до цієї частини віднесені не тільки суто спеціальні монографії та дослідження, а й численні популярні роботи, якщо вони хоч трохи самостійні щодо подання матеріалу. Друга частина охоплює твори, котрі не претендують на науковість, а лише популяризують ідеї слов'янських просвітників; це сфера не вченого-дослідника, а масового читача.

Логічним продовженням праці Г. Ільїнського є бібліографія І. Можаяєвої «Библиография по Кирилло-мефодиевской проблематике 1945—1974 гг.» (М., 1980). Матеріал у цьому покажчику розділений на 13 рубрик: історія вивчення питання, бібліо-

*Токмаковъ И. Библиографическій указатель литературы о св. Кириллѣ и Методіе, просвѣтителѣхъ славянскихъ (Съ приложеніемъ перечня историческихъ материаловъ, хранящихся въ правительственныхъ и общественныхъ архивахъ и библиотекахъ. М., 1885; Лісовскій Н. Библиографическій указатель книгъ и статей о славянскихъ первоучителяхъ св. Кириллѣ и Методіи. СПб., 1865.

**Огієнко І. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Варшава, 1926.

***М. Попруженко — професор Одеського університету, у 1891 р. опублікував лекцію «Минуле глаголиці».

графічні дослідження, створення писемності, літературна діяльність Кирила і Мефодія тощо. Але показчик недосконалий передусім тому, що неповний; крім того, матеріал часто не відповідає назві рубрики. Цей показчик досить об'єктивно, на наш погляд, оцінює С. Ніколова*, тому ширше про нього тут не говоримо. Зауважимо тільки, що з політичних міркувань праці вчених України та української діаспори відображені в ньому вибірково. Наприклад, знаходимо декілька досліджень І. Шевченка — візантиста українських студій Гарвардського університету (перелік далеко не повний)**, але, як не дивно, — жодної згадки про колишнього керівника цих студій О. Прицака***.

У збірнику «Cyrillo-Methodianische Fragen, slavische Philologie und Altertumskunde» Я. Рудницький опублікував 1968 р. бібліографію «Cyrillo-Methodiana in Canada». Ця бібліографія охоплює період з 1945 по 1966 рр. і праці, видані на той час у Канаді.

Отже, переглянувши всі доступні нам бібліографії з кирило-мефодіївської проблематики, пропонуємо орієнтовну структуру показчика:

1. Історіографія питання. Джерела до історії вивчення життя і діяльності святих Кирила та Мефодія і присвячені цим джерелам дослідження.

2. Матеріали, що стосуються Кирила і Мефодія як особистостей: їх походження; літературно-філософський спадок; взаємини присвітників з візантійським двором, патріархами; контакти з Римом; матеріали про їхніх учнів і послідовників.

3. Мовознавчий аспект діяльності братів Кирила та Мефодія: створення слов'янських алфавітів (глаголиці та кирилиці); питання діалектної основи старослов'янської мови; переклади грецьких богослужбових книг слов'янською мовою; формування різних редакцій старослов'янської писемності видання і тлумачення стародавніх текстів.

4. Значення діяльності Кирила та Мефодія для християнізації України-Русі, питання історії Церкви.

5. Кирило-мефодіївські традиції, ювілеї.

6. Персоналії вчених, які досліджували кирило-мефодіївську тематику.

*Ніколова С. Постижения и перспективы на Кирило-методиевските изследвания //Симпозиум Кирило-методиевистика и старобългаристика. София, 1982, С. 40—42.

**Повний перелік праць І. Шевченка в показчику: Океанос (ювілейний збірник до 60-річчя автора).

***Праці цього автора можна знайти у показчику: Гарвардські українознавчі студії. К., 1992, а також у ювілейному збірнику до 60-річчя вченого (Евхаристеріон).

Внутрішня структура розділів визначатиметься змістом збірного матеріалу.

Зроблений нами огляд бібліографічних джерел свідчить про актуальність вичерпної бібліографічної праці, присвяченої Кирилові та Мефодію. Крім того, поточну бібліографічну інформацію з цієї проблеми, на наш погляд, конче потрібно вміщувати у періодичних наукових збірниках, матеріалах конференцій тощо. Це істотно полегшить пошукову роботу бібліографів.

Олександр ДЗЬОБАН,
Львівська наукова бібліотека
ім. В. Стефаника НАН України

НАЙДАВНІШІ КИРИЛИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ У ФОНДАХ ЛЬВІВСЬКОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ

У сховищах відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України зберігається велика колекція кириличних рукописних книг XIII — середини XIX ст., серед яких винятковий інтерес становлять найдавніші пам'ятки писемності — рукописи XIII—XIV ст. Більшість із них — пам'ятки, створені в Україні, котрі тут широко побутували.

У збірці є сім фрагментів книг XIII ст. і дев'ять рукописів XIV ст., серед останніх тільки один є повним кодексом, два — без початку і кінця. Ці пам'ятки — зразки давньоукраїнських почерків і шрифтів, орнаментальних прикрас; 14 із них писані на пергаменті уставом, два — півуставом на паперовій основі. Тексти писані уставом з характерними палеографічними особливостями, зокрема літерами «М», «Ч», «А», що властиве для рукописів XIII ст. Ряд палеографічних особливостей, зокрема, написання літер «М», «Ч», «К», дають підставу датувати ці пергаментні рукописи XIV ст. Даткування рукописних книг на паперовій основі ґрунтується як на палеографічних особливостях тексту, так і на філігранології.

Чимало згаданих рукописів мають прикраси — ініціали, кінцівки, заставки. Щодо змісту, то більшість рукописів належить до богослужбової літератури (апостоли, євангелії, прологи, мінеї). Усі вони є цінним джерелом до історії писемності та історії християнства в Україні і мають загальноісторичне значення. Не всі рукописи достатньо вивчені. Якщо описи па-

м'яток XIII ст. знаходимо у працях А. Кочубинського, М. Попруженка, К. Куева, вони ввійшли у «Сводный каталог славяно-русских рукописных книг XI—XIII вв.» (М., 1984), то, на жаль, згадані рукописи XIV ст. менше відомі дослідникам. Це пояснюється, зокрема, тим, що в опис збірки А. С. Петрушевича, де зберігається більшість згаданих рукописів XIV ст., І. Свенціцький не включив усіх фрагментів давніх пергаментних кодексів.

Привертає увагу фрагмент списку із твору болгарського письменника X ст. Козми Пресвітера «Слово на еретиков и поучение от божественных книг», який датується серединою XIII ст. «Слово» було спрямоване проти еретиків богомилів та деяких явищ, котрі мали місце в тодішній болгарській церкві. Воно знаходило читачів і в Україні, бо окремі виписки з нього зустрічаємо у таких збірниках, як «Прологи» та «Ізмарагди».

Зазначимо, що пергаментний список «Бибельського апостола» з першої половини XIV ст. докладно описав д-р П. Копко у монографії «Apostolus Vubliensis...», що вийшла в світ у Відні 1912 р. Тоді цей Апостол був власністю родини Копко, бо тільки 1924 р. його закупило НТШ у Львові (від жительки Перемишля Софії Копко). Цей рукопис як джерело до вивчення давньої української мови згадують у своїх працях О. Колесса, І. Свенціцький та ін.

КОРОТКІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РУКОПИСНИХ ПАМ'ЯТОК

XII ст.

1. Бесіда Козми Пресвітера. Уривок 4-го слова проти богомилів. 1 арк., пергамент, устав. (АСП-372).

2. Євангеліє-апракос. Уривки читань страсного тижня: Євангелія від Луки, Івана, Матвія. 2 арк. Пергамент, устав. (АСП-373).

3. Євангеліє-апракос. Уривки читань на 13-й тиждень по п'ятидесятниці: Євангеліє від Марка, Матвія. 1 арк., пергамент, устав, кіноварні ініціали. (АСП-376).

4. Євангеліє-апракос. Уривки читань на 4-й і 5-й тижні по Великодні: Євангеліє від Івана. 2 арк., пергамент, устав, кіноварний ініціал. (АСП-388).

5. Пролог. Уривки читань на 5 і 6 липня: про святих Сисоя, Лукію. 1 арк., пергамент, устав, кіноварні ініціали. (АСП-375).

6. Пролог. Уривки читань на 19, 20, 31 липня і 1 серпня: про святих Іллю, Уліту, Євдокима Нового, Маковеїв. 2 арк., пергамент, устав, кіноварні ініціали. (АСП-386).

7. Службник, кінець служби на Богоявлення і початок на квітний тиждень. 2 арк., пергамент, устав. (АСП-382).

XIV ст.

1. Апостол-апракос (Бибельський Апостол). Читання з понеділка 6-го тижня по суботу 17-го тижня по п'ятидесятниці. Кодекс без початку і кінця. 36 арк., пергамент, устав, кіноварні ініціали плетінчатого орнаменту. Походить з с. Библо Старо-самбірського району Львівської області. (НТШ-801).

2. Повість про Варлаама і Йоасафа. Без початку і кінця. Починається словами наклепу Авенірового царедворця на боярина, котрий дав притулок бідній, хворій людині; закінчується підготовкою Варлаама до смерті. 200 арк. Папір, півустав. (АСП-7).

3. Діоптра Пилипа Пустинника. Кодекс повний. З передмови, тексти «Плачу», «Діалога», розділені на «Слова» авторська післямова та додаткова стаття про молитви богослова Симеона Нового, 211 арк., півустав. Заставки, ініціали, кінцівки. Маргіналії, зокрема, про те, що книгу читали молдавські господарі XV ст. Стефан і Петро. (МВ-418).

4. Євангеліє-апракос. Фрагмент читання на четвер страстного тижня. Євангеліє від Матвія. П'ять кусочків одного арк., пергамент, устав, кіноварний ініціал. (АСП-82а).

5. Пролог. Уривок читань на 18 червня про святих Якинфа і Емілію. 1 арк., пергамент, устав. (АСП-402).

6. Пролог. Фрагмент читань на 16 липня про святих мучеників Павла, Алеутиню, Хиенію. 1 арк., пергамент, устав. (АСП-385).

7. Мінея святочна з проложними житіями святих — про мучеників Бориса і Гліба. 1 арк., пергамент, устав. (АСП-384).

8. Фрагменти двох рукописів невизначеного, але духовного змісту. Читаються окремі слова і фрази. 2 арк., пергамент, устав. (АСП-381, 389).

Слід підкреслити, що в окремих фрагментах рукописних книг помітний вплив живої української мови, із готових перекладів церковнослов'янської мови у ці списки проникали елементи української народної фонетики. Загалом ці рукописи — незначні залишки багатой рукописної спадщини минулих століть, свідки давньої української культури, осередками якої були монастирі та храми.

Ольга КОЛОСОВСЬКА,
Львівська наукова бібліотека
ім. В. Стефаника НАН України

КИРИЛИЧНІ СТАРОДРУКИ З БІБЛІОТЕКИ АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА

Антін Петрушевич, український історик, філолог, етнограф, усе своє життя присвятив збиранню історичних матеріалів та дослідженню минувшини. В результаті його копіткої колекціонерської діяльності постала велика книгозбірня пам'яток української культури в «Народному Домі» у Львові, названа «Музеєм А. С. Петрушевича». За визначенням І. Свенціцького, «найкращою, одначе, частиною Музея являється безперечно відділ рукописів і старопечатних видань» [5, с. VIII]. Згідно з інвентарем, кількість стародрукованих видань кириличним шрифтом у збірці сягала більше 250. Побіжний огляд окремих видань здійснений Ф. Свистуном [6]. Сьогодні колекція зберігається у відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

Найдавніші кириличні друки, які вдалося виявити у збірці — це фрагменти видань зачинателя книгодрукування кириличними літерами Швайпольта Фіоля: два аркуші Тріоді цвітної та аркуш Тріоді пісної, виданих у Кракові 1493 р.

Першою українською кириличною книгою, збереженою в колекції, є Апостол, виданий у Львові Іваном Федоровим у 1574 р. Острозький період діяльності першодрукаря представлений двома примірниками «першого овочу» цієї друкарні — «Книгою Нового Завіту», датованою 1580 р. Найвидатнішим виданням острозької друкарні Федорова вважається перше повне видання Біблії старослов'янською мовою. Видрукований у 1581 р. солідний фоліант у 1256 сторінок дійшов до нас майже в повному обсязі. В кінці вклеєний аркуш із записом А. Петрушевича, де він подав повний заголовок книги та вказав на наявність двох варіантів кінцевих листів книги. У збірці представлені й пізніші видання острозької друкарні. Передусім заслуговує на увагу унікальне видання одного з найцікавіших полемічних творів XVI ст. «Ключа царства небесного» Г. Смотрицького (1587). Цю книгу ввів до наукового обігу відомий славіст Й. Добровський. У своїй праці «Institutiones linguae slavicae» (1822) він назвав цей друк надзвичайно рідкісним і вказав, що єдиний його примірник зберігається в імператорській бібліотеці у Відні. Однак 1889 р. А. Петрушевич писав, що в зазначеному місці книги не виявилось [4, с. 260—261]. Звідки надійшла

книга в колекцію Петрушевича, встановити не вдалося, проте досить великий порядковий номер (АСП-357) свідчить про її пізніше надходження до збірки. Опис цього раритету подав Р. Луцик [3]. До нашого часу дійшло лише два примірники зазначеного видання (ЛНБ, ЦНБ). Ще про два друки цього періоду варто згадати. Це збірник слів Іоанна Златоуста «Маргарит» (1595) та його ж праця «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» (1607). Деякий час острозька друкарня діяла в Дерманському монастирі, маєтку князя Острозького. Тут було надруковано три видання, перше з яких — Октоїх (1604) — зберігся в колекції. Окрім цих видань, початок XVII ст. представлений у збірці балабанівськими друками, зокрема примірником єдиного на сьогодні відомого видання Крилоської друкарні Євангелія учительного (1606) та Служебником (1604) і Требником (1606), видрукованими у Стратині.

Більше 60 книг, виявлених у збірці, — продукція львівських друкарень, передусім це видання Ставропігійського Успенського братства. У колекції зберігся один з ранніх і найвідоміших друків братства — славнозвісний Адельфотес — «Грамматика доброглаголиваго еллинославенскаго языка» — перша друкована грамматика церковнослов'янської мови, книга великої наукової вартості та цікавої долі [2, с. 106—108]. Оскільки вагоме місце в діяльності друкарні посідало видання літургійних книг, то збірка містить Акафісти, Октоїхи, Служебники, Требники, Часослови різних років видання. Рідкісним винятком у виданні літургійної літератури того часу був вихід у світ 1695 р. «Анамнісіса, або Припоминанія», книги, що містить відомості про історичних діячів, членів братства. Примірник з колекції — єдиний відомий у світі, що дійшов до наших днів. У колекції збереглося кілька цікавих друків XVIII ст. Серед збережених — книги, котрі відіграли певну роль в історії української культури: «Філософія Аристотелева» М. Козачинського (1745), «Іфіка Ієрополітика» (1760), «Малая книжица на чтеніє» (1768) та ін.

Окрім братської в колекції зберігалася продукція інших львівських друкарень. Це популярні в Україні твори І. Галятовського — «Ключ разуміня» (1663) та «Небо новое» (1665), видані талановитим львівським друкарем М. Сльозкою; цінне джерело для вивчення української культури й побуту «Метрика» Й. Шумлянського, виготовлена у його друкарні 1687 р.

Доробок центрів східноукраїнського друку в колекції репрезентують передусім видання Києво-Печерської лаври. Оминаючи характерну для всіх тогочасних друкарень багато оформлену і розкішно видану літургійну продукцію, звернемо увагу на найцінніші наукові видання того часу. Це, зокрема, первісток східнослов'янської лексикографії «Лексикон славенороський»

П. Беринди (1627); «Синопис» І. Гізеля — перша спроба системного викладу історичних подій [1, с. 14]; твори тогочасних українських письменників З. Копистенського, А. Радивиловського, Д. Ростовського, С. Яворського.

А. Петрушевич, збирач і дослідник старовинних пам'яток, не оминув своєю увагою такого цікавого явища в українській ієрархії XVII ст., як мандрівні друкарні. У колекції збереглося видання Павла Домжива Лютковича Телиці «Собраніє... словес», видаке 1618 р. в Угорцях та друки Кирила Транквіліона Ставровецького «Зерцало богословія» (Почаїв, 1618) і «Євангеліє» (Рохманів, 1690).

Як вже зазначалося, в колекції представлена продукція монастирських друкарень, зокрема Унева, Чернігова, однак найчисельнішими (близько 50 одиниць зберігання) є друки Почаївської Успенської лаври. Збережена у колекції продукція цієї друкарні — переважно книги культового призначення, що забезпечували потреби церковнослужителів, а також передруки та перекладна література. Найзнаменитішим почаївським виданням вважається Богогласник (1790), — збірка віршів та пісень багатьох тогочасних поетів [7]. В колекції — два примірники книги.

Досить широко представлена стародрукована продукція кирилических друкарень, що діяли поза межами України. Передовсім варто зупинитися на московській продукції другої половини XVII і особливо XVIII ст. Прикладом може бути Буквар, складений поетом-перекладачем Каріоном Істоміним і виданий 1694 р. Тут вперше застосований метод наочного навчання: кожна буква супроводжується зображенням предмета, що з неї починається, і повчальними віршами. Буквар — цілюгравіроване видання, гравюри до нього виконав Леонтій Бунін. Заслугує на увагу також «Буквар славенскими, греческими, римскими письмени» (1701), складений Федором Полікарповим, і його ж «Лексикон трезичний» (1704), такий необхідний в час розвитку науки і міждержавних відносин. Серед нечисленних у колекції петербурзьких видань варто виділити «Первое учение отроков» Феодана Прокоповича (1721). Два примірники цієї необхідної для початкової освіти книги вдалося виявити в колекції.

Лише п'ятьма виданнями XVII ст. представлена у збірці продукція білоруських друкарень (Супрасль, Єв'є), стільки ж віленських друків. Дев'ять видань XVIII — початку XX ст. репрезентують продукцію відомих віденських друкарів Х. Жефаровича, Й. Курцбека, С. Новаковича. Рідкісним вважається друк Іоанна Арида «Чотири книги о истинном християнстві», виданий у Галле 1735 р. На форзаці зберігся запис А. Петрушевича щодо історії створення цього видання і заборони його в Росії.

Окремої згадки заслуговують поодинокі рідкісні у нас молдавські, румунські, угорські видання кириличним шрифтом, який вживався у цих країнах до XIX ст. Це продукція друкарень Блажу, Буди, Німцула, Сибію, Яс. Найвідоміше серед цих видань — «Опис Молдавії» Д. Кантемира (Німцул, 1825).

Говорячи про кириличні друки, не можна оминати ще два раритети з колекції. Йдеться про книги глаголицею — «Постілу» (Тюбінген, 1565) та «Міссал» (Рим, 1741). Цінність цих видань стає очевидною, якщо зауважити, що глаголичні книги є великою рідкістю у бібліотечних сховищах.

Підсумовуючи огляд стародрукованих видань кириличним шрифтом із бібліотеки А. Петрушевича, можемо констатувати: майже кожна українська чи зарубіжна друкарня, що видавала означені книги, представлена у збірці не лише своїми виданнями, а й у більшості випадків одними з найкращих, найпоказовіших своїх друків, що свідчить про компетентність і цілеспрямованість досліджень вченого.

1. *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва Львів, 1981. Кн. 1. 2. *Колосовська О.* Видання Львівського Ставропігійського братства у фондах відділу рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка АН України // З історії книги та бібліографії: Зб. наукових праць. К., 1990. 3. *Луцик Р.* Про один рідкісний друк XVI ст. // Скарбниця знань. Львів, 1972. С. 106—108. 4. *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1800 г. Львів, 1889. Т. 2. Ч. 2. 5. *Свенціцький І.* Опис рукописів Народного Дому з колекції А. Петрушевича: Ч. 1 // Українсько-руський архів. Львів, 1906. Т. 1. 6. *Свистун Ф.* Старопечатные славяно-русские книги библиотеки «Народного Дома» в Львові и развитие книгопечатания на Руси // Вестник Народного Дома. Львів, 1907, 1908. 7. *Шурат В.* Із студій над почаївським «Богогласником». Львів, 1908.

Анісія КОЗІЙ,
Львівський університет

СЕЛО І СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА В ПОЛЬСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ XVII СТ.

Селянська тематика найкраще представлена творами великих польських публіцистів XVII ст. — Шимона Старовольського і Якуба Гаура. Поміщики, які більшу частину життя провели на Краківщині, добре знали сучасне їм краківське село.

Серед численних і різноманітних за тематикою творів шля-

© Козій Анісія, 1995

хетського письменника-мораліста, краківського каноніка Шимона Старовольського (1588—1656) є ряд присвячених соціально-економічним перетворенням у сучасній йому Польщі («Реформація польської моралі», «Плач змученої, вмираючої Матері Польщі», «Польща, або опис становища Королівства Польського»). У «Польщі...», зокрема, подані відомості, необхідні для правильного уявлення про Польщу і поляків, географічні особливості країни, її господарство.

Оцінка поглядів Старовольського на сучасне йому село і на становище селянства неможлива без урахування його концепції. За загальноприйнятою у Середньовіччі схемою, Старовольський поділяє суспільство на три частини — шляхту, яка обороняє країну і управляє нею, духовенство — настановляє у вірі, піклується про суспільну мораль і звичаї, простий народ — селяни, які кормлять це суспільство.

У творі «Реформація польської моралі» Старовольський описує становище селян в Польщі, ототожнюючи їх з єгипетськими рабами. Він писав, що за політичну анархію і свавілля шляхти розплачуються передусім селяни. Автор радив шляхті краще ставитися до своїх підданих. Селяни, на його думку, повинні працювати на панщині не більше одного дня в тиждень (і це в часи розквіту фільварково-панщинної системи!).

Відомості про господарський стан країни і становище на селі, подані в творі «Польща...», різко контрастують з тим, що писав Старовольський у двох попередніх творах. Тут йдеться про величезні багатства Польщі, багату, щедру їжу поляків порівняно із усіма іншими європейськими народами. Говорячи про сільське господарство, Старовольський заявив, що в разі необхідності, Польща могла би забезпечити хлібом, м'ясом та іншими продуктами ще дві такі держави. Автор «Польщі...» вважав, що держава використовує «ще далеко не всі свої можливості». Перед нами, по суті, дві різні картини господарського становища селянства, намальовані автором майже в один і той самий час.

До сільськогосподарських трактатів історики відносять «Склад секретів, або Скарбницю чудових секретів сільської економії» Якуба Казіміра Гаура. На думку А. Подрази, твори Гаура більш змістовні та об'ємні, ніж настанова щодо ведення фільваркового господарства кінця XVI ст. Анзельма Гостомського, і є першими книгами з сільського господарства у Польщі.

Твори Гаура становлять великий інтерес для дослідника аграрної історії Польщі другої половини XVII ст. Автор бував в Італії, Німеччині, Голландії, Англії та інших країнах, знав тамтешню агрономічну практику і був обізнаний із зарубіжними сільськогосподарськими трактатами. Сам автор твердив,

що його твори мають практичний інтерес не лише для жителів Краківщини, а можуть служити всій польській державі і сусіднім країнам.

Якуб Гаур, на відміну від Старовольського, не мав на меті характеризувати економічний і політичний стан країни. Він хотів поділитися знаннями і досвідом ведення господарства, розкрити секрети його успішного розвитку.

Гаур і Старовольський як письменники багато в чому не схожі один на одного. Старовольський — мораліст, переконаний в необхідності піднесення рівня моралі в суспільстві, Гаур — економіст-практик, його твори тісно пов'язані з дійсністю.

Ніла ГАЛУН,
Львівський університет

ХРИСТО БОТЕВ ПРО БОЛГАРО-ВІЗАНТІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ

З часу розселення слов'ян на Балканах і особливо з моменту утворення Болгарської держави (кінець VII ст.) Візантія не припиняла спроб повернути собі неподільне панування в регіоні, діючи то дипломатичними засобами, то за допомогою сили. У ході цієї боротьби періоди суттєвої переваги Болгарії досить швидко і, здавалося б, цілком несподівано змінювались періодами занепаду і поразки. Врешті-решт це протистояння, як пише В. Златарський, завершилося тим, що 1018 р. «болгарська держава була знищена, болгарський народ поневолений, і Болгарія була включена до складу ромейської держави» [5, с. 3]. Візантійське панування тривало 170 років.

Підкоривши Болгарію, візантійська влада поступово ліквідувала самостійну болгарську церкву. Всі вакантні вищі та середні церковні посади, а згодом і нижчі, почали заповнюватись лише ромеями, котрі, як правило, запроваджували богослужіння грецькою мовою [7, с. 271]. Політика Візантії зумовила сповільнення темпів розвитку болгарської культури, яка втратила матеріальну, організаційну і моральну підтримку з боку центральної влади, що було важливим стимулом в умовах Середньовіччя [3, с. 241]. Всі видатні державні діячі Болгарії — найбільш освічена еліта, хранителі політичних і етнокультурних традицій — були виселені, ізольовані від своїх співвітчизників

© Галун Ніла, 1995

і об'єктивно приречені на асиміляцію. За словами академіка Ф. Успенського, візантійське панування в Болгарії, окрім інших ознак, виявилось і в поступовій заміні болгарської мови грецькою [8, с. 40].

Однак дії візантійських властей, на думку Г. Літаврїна, не можна трактувати як політику свідомого переслідування слов'янської болгарської культури. Така політика була чужою офіційному політичному курсу імперії, де з давніх-давен проживали вірмени, сірійці, грузини, що мали свою писемність, літературу і духівництво, яке офіційно проводило богослужіння рідною мовою. Імперська політика в Болгарії спрямовувалась передусім на зміцнення офіційної влади і утримання населення в покорі. Розвиток болгарської культури в епоху іноземного панування якщо не припинився, то істотно сповільнився [6, с. 241].

Залежність релігійна передбачала залежність політичну. Так, з перших і до останніх років візантійського панування на загарбаній болгарській території існувала візантійська система управління — цивільного і військового. Всі керівні посади обіймали греки. Становище ускладнювалось жахливими безчинствами і зловживаннями візантійського чиновництва, яке безсоромно збагачувалось за рахунок місцевого населення [8, с. 169—170, 285—286]. З кожним десятиріччям політична, економічна і релігійна ситуація все більш ускладнювалась. Тому закономірно, що боротьба болгарського народу за незалежність не припинялась протягом усього періоду панування Візантійської імперії, неодноразово переростаючи в могутні національно-визвольні повстання, доки не завершилась визволенням Північно-Східної Болгарії та утворенням нової Болгарської держави. Однак візантійський вплив на розвиток болгарських земель не обмежився 1187 р. Аж до 1453 р., коли Візантія перестала існувати, в різних сферах життя болгарського народу був відчутний глибокий слід, що його залишила після себе епоха візантійського панування.

Проблема болгаро-візантійських відносин постійно привертала увагу болгарських дослідників, громадських і культурних діячів. Зокрема, одним із перших нею зацікавився Х. Ботев, який присвятив цій темі ряд статей («Народ вчора, сьогодні і завтра», «Чи виліковна наша хвороба?», «Святкування дня Кирила і Мефодія» та ін.). Х. Ботев, можливо, як ніхто із його сучасників, правильно оцінив характер болгаро-візантійських відносин, не обмежуючи їх хронологічними рамками XI—XII ст., тобто часом перебування Болгарії під візантійським пануванням. На його думку, політичний вплив Візантійської імперії на церковні справи болгар та й на інші сфери їхнього життя був

відчутний ще задовго до 1018 р., аналогічно, як і після утворення Другого Болгарського царства. «Погляньте на історію Болгарського царства від Бориса до самого турецького завоювання, — писав він, — і ви побачите, що все історичне і політичне минуле нашого народу було майже повністю візантійським» [2, с. 39]. Ботев акцентував увагу на тому відтинку болгаро-візантійських відносин, котрий припадає на час правління князя Бориса I (Михайла). У 865 р. він прийняв християнство від Константинополя. Саме з його ім'ям Ботев пов'язував початок засилля в Болгарії Візантійської імперії. З одного боку, ця величезної історичної ваги подія «поклала початок великій слов'янській культурі, згадка про яку зближує і окреслює зараз взаємними симпатіями майже всі слов'янські племена» [2, с. 155]. З другого боку, «прийняття гуманного людського вчення» мало й негативні наслідки для Болгарії, дало Візантії змогу дедалі більше втручатися в її справи.

Відомо, що церковний клір тогочасної Візантії, зрештою, як і весь бюрократичний апарат, переживав глибокий моральний занепад, зводилися династичні та особисті рахунки, при яких порушувались церковні канони, всі людські права [9, с. 161—162]. З цього приводу Х. Ботев зауважив, що «прийнявши християнство, болгарський народ відразу ж заразився хворобою, якою хворіла тоді гнила розбещена Візантія», культуру якої він схарактеризував як «православно-ідіотську» [2, с. 139]. Все це складало неабияку загрозу для болгарського етносу. «Безперервна боротьба за існування, родинні стосунки болгарських царів із візантійськими імператорами перешкоджали болгарському народу розвинути свій національний характер і закласти міцну основу свого майбутнього» [2, с. 139]. На щастя, до моменту прийняття християнства рівень культури і міцності етнічного самоусвідомлення болгар вже виключав можливість їх повної візантізації. Болгарський народ «був відокремлений міцними засадами суспільної моральності від розбещеності свого уряду, яка проникла у верхні шари народу разом із християнством» [2, с. 39].

Значну увагу Х. Ботев приділив і характеристиці візантійського панування в Болгарії XI—XII ст. Він розумів, що чужоземне загарбання скрізь і в усі часи призводило до насилля над підкореним народом, зубожіння його матеріального і духовного життя, приниження культури, національної церкви. Однак заходи візантійського уряду, спрямовані на зміцнення своєї влади і візантізацію болгарської церкви, які об'єктивно повинні були сприяти асиміляції, перетворювались нерідко з фактора дезінтеграції болгарського суспільства у фактор зміцнення самосвідомості болгар, викликали, за словами Ботева, «енергій-

ний протест проти дужовної і політичної розбещеності візантійських хресних» [2, с. 139]. Значна частина болгарського духовництва, не маючи змоги зробити кар'єру офіційним шляхом, переходила на бік богомільських громад, що активізували свої виступи саме в епоху візантійського панування [1, с. 311, 328, 420]. Богомільство, у середовищі якого постійно лунали заклики до боротьби «з поважною вчителькою Візантією», сприяло, на думку Ботева, послабленню позицій імперії, зміцненню рідності народних мас у боротьбі за незалежність [2, с. 140].

Таким чином, 170 років чужоземного панування могутньої імперії з її високорозвинутою цивілізацією не привели до корінних змін в етнокультурному розвитку народу. Коли «влада, чи що одне і теж, насилля, — писав з цього приводу Ботев, — добирались до самої домівки народу, де він завжди був морально вільним, до його сім'ї, до його розуміння про честь, — словом до підвалин його суспільного життя, яким живуть всі слов'янські народи і, зокрема болгарський народ», рівень етнічного самоусвідомлення болгар зміцнювався, що було важливим засобом боротьби за відродження незалежної держави [2, с. 40]. Відзначаючи неспроможність Візантії поглинути Болгарію, Ботев водночас бачив і руйнівні наслідки візантійського панування: «в епоху Асенів вона (Болгарія. — Н. Г.) знову повернула собі незалежність і в політичному відношенні стала навіть ще міцнішою, втомлений народ вже не міг відновити своєї колишньої енергії» [2, с. 140]. І це дуже виразно позначилося на подальшій долі болгарської держави, яка не знайшла в собі сил для опору турецьким завойовникам.

Отже, Ботев висловив ряд цікавих і оригінальних спостережень щодо болгаро-візантійських відносин. Вони в загальних рисах збігаються з поглядами на цю проблему сучасних болгарських вчених, зокрема відомого вченого В. Гюзелева [4, с. 193—194]. Разом з тим деякі міркування Ботева щодо болгаро-візантійських взаємин залишилися поза увагою дослідників. Причиною цього, на наш погляд, є недостатня розробка болгарськими вченими історичних поглядів Х. Ботева.

1. Ангелов Д. Богомилството в България. София, 1969.
2. Ботев Х. Събрани съчинения: В 2 т. София, 1958. Т. 2.
3. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1983.
4. Гюзелев В. Българската средновековна държава VII—XIV в. // Исторически преглед. 1981. № 3—4.
5. Златарски В. Н. България под Византийско владичество (1018—1187). София, 1934.
6. Литаврин Г. Г.
7. Литаврин Г. Г. Византийское общество и государство в X—XI вв. М., 1977.
8. Скабалович Н. Византийское государство и церковь в XI веке: От смерти Василия II болгаробайцы до воцарения Алексея и Калниина. СПб., 1884.
9. Соколов М. Из древней истории болгар. СПб., 1879.
10. Успенский Ф. И. История Византийской империи: Болгария и Византия в XI—XII ст. М., 1960. В 3 т. СПб., 1913. Т. 1. Ч. 1.

Тетяна БЕРЕЗОВСЬКА,
Краєзнавчий музей, м. Миколаїв (обл.)

ВІДГУКИ РОСІЙСЬКОЇ СТОЛИЧНОЇ ПРЕСИ НА РІШЕННЯ БЕРЛІНСЬКОГО КОНГРЕСУ 1878 Р.

Берлінський конгрес представників великих європейських держав, скликаний з метою перегляду умов Сан-Стефанської мирної угоди, завершився підписанням трактату, спрямованого проти розширення сфери впливу Росії на Балканах. Робота і результати конгресу викликали широкий відгомін у всій Європі, але найбільший — у Росії. Російська преса різних напрямів відображала складний і різноманітний спектр настроїв. Однак в короткому повідомленні зробити огляд усієї російської преси неможливо. Тому зосередимо увагу на періодичних виданнях, що виходили в російських столицях — Петербурзі та Москві.

Розпочнемо свій огляд з петербурзької газети «Голос», неофіційного друкованого органу російського канцлера князя О. Горчакова. «Голос» висвітлював роботу конгресу ще з літа 1878 р., але оцінку його результатів почав давати лише з січня 1879 р. Вже перші номери січневих газет були сповнені обурення Німеччиною, яка не підтримала вимог Росії на конгресі. Газета нагадувала, що Росія зробила Німеччині неоціненну послугу в 1870 р. (франко-пруська війна, нейтралітет Росії), але Берлін виявився невдячним (4 січня 1879 р.).

Цей лейтмотив був присутній на сторінках майже всіх російських газет. Але саме статті «Голосу» сприймалися в Європі як дипломатичні події. Річ у тому, що ще у 1875 р. цю газету рекомендували Бісмарку та Вільгельму Олександр II та князь Горчаков. Безумовно, вона входила до елітної європейської преси. На неї звертали увагу при всіх європейських дворах, тому цій газеті була притаманна виваженість і обережність. Тим більше було дивним, що, підсумовуючи роботу Берлінського конгресу, «Голос» перекладав усі невдачі в суперництві з Австрією на Балканах цілковито на Німеччину та її канцлера Бісмарка. Газеті такого рівня було неприпустимо ляяти високого сановника дружньої країни, а тим більш писати про дальшу недоцільність Троїстого союзу (31 січня 1879 р.). Але 10 лютого 1879 р. на його сторінках з'явилася стаття «Невдачі князя Бісмарка», котра за змістом нічим не відрізнялась від попередніх. У ній князь Горчаков твердив про невдячність Німеччини.

© Березовська Тетяна, 1995

брехливість Бісмарка. Але головне, щоб більше дошкулити Бісмаркові, якого лякала можливість виходу розбитої їм Франції з ізоляції, у статті натякалося, що дружба Росії з Німеччиною скінчилась і треба шукати інших друзів в Європі. Таким другом може стати Франція (10 лютого 1879 р.). Бісмарк знав, що князь Горчаков повернувся з конгресу з твердим наміром розірвати стосунки з Німеччиною. Але російський канцлер вже майже відійшов від справ. На Берлінський конгрес він поїхав з власної ініціативи, російський уряд не посилав його туди. У міністерстві закордонних справ Росії працювали нові люди, які поділяли погляди Олександра II на підтримку традиційного політичного та економічного партнерства з Німеччиною. Рішення Берлінського конгресу були заздалегідь підготовленими і несподіванкою стали лише для тих кіл російської громадськості, котрі були зацікавлені в утвердженні панування Росії на Балканах. Той факт, що Австро-Угорщина розширювала свій вплив на Балканах, викликав бурю невдоволення на сторінках російської преси.

Царський уряд був дещо збентежений, бо преса на цей час вийшла з-під контролю. Її виступи йшли врозріз з офіційним урядовим курсом. Однак Олександр II не стримував пресу. Він та його оточення вважало, що громадська думка повинна по trochu вгамуватися сама по собі, а поки що ліпше нехай лає уряди інших країн, ніж свій власний. Ось чому на початку 1879 р. склалася така особлива ситуація, коли російська преса відкрито лаяла Австро-Угорщину і Німеччину, своїх офіційних союзників, а уряд певний час не вживав щодо неї ніяких карних заходів. Хоча симпатії імператора Олександра і були на боці Німеччини, де імператором був його рідний дядько Вільгельм, якого він дуже поважав і любив, він вважав доцільним у цей період не втручатись у ці справи. Таким чином, російська преса висловлювала думки і формувала громадську думку в напрямі, діаметрально протилежному офіційному. Вперше російська преса набула неабиякої сили, яку вже треба було вряхувати.

Бісмарк був переконаний, що німецькі соціалісти — пігмеї порівняно з російськими нігілістами, тому будь-які заворушення в Росії, на його думку, могли б призвести цю країну до катастрофи. У заграванні певних кіл сановної адміністрації з Францією залізний канцлер вбачав небезпеку. Запорукою порядку і спокою в Європі він вважав міцний союз між двома імперіями — Росією та Німеччиною. Бісмарк не бажав сваритися з Росією і саме тому не звернув уваги на домисли та образи старого Горчакова, який мав змогу суперничати з колишнім учнем лише на папері. Але на них, як і слід було чекати,

звернула увагу європейська преса. Всі європейські газети передрукували статтю «Невдачі князя Бісмарка». Європейська громадськість була здивована і обурена тим, що Росія, отримавши перемогу в російсько-турецькій війні (1877—1878) і скориставшись її плодами, ще чимось незадоволена. Від Бісмарка як від «чесного маклера» (саме так він називав себе під час конгресу) зажадали пояснень. Розуміючи, що «Голос» мав вплив у Європі і певною мірою сприяв формуванню тої чи іншої громадської думки, Бісмарк був вимушений вступити в полеміку.

Так розпочалася знаменита війна пер, або газетна війна, яка тривала з січня по серпень 1879 р. і до якої були прикуті погляди всього світу. Ця війна мала як мінімум два аспекти: політичний та економічний. Перший зводився до з'ясування питання, хто Німеччині ближчий — Австрія чи Росія — і на користь кого були рішення Берлінського конгресу. Другий — до питань зовнішньої торгівлі і митної політики. У всіх своїх негараздах російська преса звинувачувала Австро-Угорщину і Німеччину, передусім її канцлера Бісмарка. Коли ж йшлося про Балканський півострів, то російські газети просто шаленіли, доходючи до зоологічної ненависті і бульварної істерії. Хоча паперову війну з німецькими вели майже всі російські газети, німецька преса звертала увагу лише на «Голос».

Бісмарк не бажав сварки і вів полеміку в коректному тоні. Горчаков же не припиняв ляяти Бісмарка, свого особистого суперника, і погрожувати йому союзом з Францією (14 березня 1879). Звичайно, Бісмарка дратували ці погрози. Він був твердо переконаний, що доки Росія та Німеччина разом, у Європі спокій і цей монархічний союз протистоятиме революційному рухові. Тому німецькі газети ввічливо спростували звинувачення російської сторони. Але незважаючи на це, «Голос» вів агітацію проти Німеччини до кінця серпня 1879 р. Кінець газетній війні поклав російський уряд, надрукувавши офіційну заяву в «Правительственном вестнике» (17 серпня 1879). Річ у тому, що Олександр II та Вільгельм I мали зустріч на прикордонній станції Олександрово, що стало запорукою подальшої приязні між двома державами. «Голосу» довелося вгамуватися. Щодо нього були вжиті репресивні заходи і з вересня видання газети затрималося на п'ять місяців. Цей захід боляче вдарив по кишені видавців. Після відновлення газети загальний напрям її статей щодо зовнішньої політики значно пом'якшав.

Оцінку газетній війні давав петербурзький ліберальний «Вестник Европы», на думку сучасників, часопис солідний і виважений. Треба зауважити, що це видання теж приєдналося

до загальноросійської незадоволеності наслідками конгресу і даяло Австро-Угорщину, Німеччину і Бісмарка не гірше будь-якої дешовшої газети. Редакція часопису не мала таких зв'язків, як «Голос», і не була обізнана в дипломатичних справах, тому вдавалася до «квасного» патріотизму і відстоювала права Росії на Болгарію, протоки і Святу Софію (1879, кн. 8). «Вестник Европы» ремствував на Пруссію, «якою Росія донедавна понукала і яка зараз поклала їй поперек дороги Австрію» (1879, кн. 10). Водночас часопис виважено зазначив, що полеміка між російською та німецькою пресою велася в брутальному тоні. Це не що інше, як зведення особистих рахунків між двома канцлерами, а не національна антипатія двох народів, як пишуть слов'янофіли. У політичній ізоляції Росії ніхто, крім неї самої, не винен. Німеччина — традиційний союзник Росії, а «союзи не можна змінювати, як сукні» (1879, кн. 10).

Іншої думки дотримувався М. Катков, один з найвидатніших журналістів останньої третини XIX ст. Його видання виходили в Москві. Загалом спостерігалось деяке протистояння між обома столицями, сановним Петербургом і промисловою Москвою. В останній вважали, що Петербург далекий від істинно російських інтересів і занадто європейський. Видання Каткова репрезентували кола молоді російської протекціоністської промисловості. Її швидко зростаючі апетити вже повернулися в бік Балканського півострова і наштовхнулися там на суперництво Австро-Угорщини. Звичайно, всі виступи катковських видань щодо рішень Берлінського конгресу мали войовничий і погрожувальний характер — від «російської пам'ятної книжки» в «Московских ведомостях» (24 січня 1879 р.) до прямого заклику до війни з Німеччиною в «Русском вестнике» (1879, № 1). Через дрібніші свої видання московські підприємці, зацікавлені у французьких позиках, поки що дуже обережно пробували проводити ідею союзу з Францією. «Газета А. Гатцука» радила російській дипломатії не волочитися в хвості німецької політики, а простягнути руку допомоги Франції (3 березня 1879 р.). «І взагалі, — вимагали підприємці, — досить Німеччині поводитися з Росією, як з дійною коровою» (1879, 14 квіт.).

Як бачимо, при обговоренні рішень Берлінського конгресу ліберальна петербурзька преса консолідувалася з консервативною московською. Винятком з цього газетного загалу стала «Вечерняя газета». Видавав її петербуржець українського походження Василь Полетика, власник кількох великих підприємств. Економічна незалежність давала змогу газеті підніматися над загальним психозом і передбачливо писати про марність зусиль Російської імперії на Балканах, про необхідність займатися внутрішніми наболілими проблемами замість того,

щоб платонічно мріяти про Хрест на Святій Софії (1879, 2 лют.). «Вечерня газета» викривала компрометуючу поведінку російських військових на Балканах і писала, що місцеве населення орієнтується більш на Австро-Угорщину, ніж на Росію, і тому вимагала дати змогу братам-слов'янам самостійно вирішувати свою долю (1879, 17 січ.). Газета вважала, що російсько-турецька війна була Росії не потрібна і лише підірвала її економіку, а Сан-Стефанський мир називала обтяжливим.

Таким чином, кампанія, піднята в російській пресі проти Австро-Угорщини та Німеччини щодо рішень Берлінського конгресу, не мала під собою певної основи. Ці країни діяли в своїх інтересах і нічим не завинили перед Росією. Але російська публіцистика переконувала громадську думку в протилежному. З публіцистики тези про невдячну Німеччину і ворожу Австро-Угорщину перекочували в історичні дослідження. Але головне, вони запанували в головах не одного покоління і призвели врешті-решт до розриву традиційного російсько-німецького союзу і орієнтації на республіканську Францію. Російська преса, перетворившись на самостійну силу, яка дозволяла собі йти врозріз офіційному урядовому курсу, зробила все можливе для того, щоб балканська проблема на довгі роки стала найпекучішою і найгострішою проблемою російської зовнішньої політики.

Софія МАЛЕЦЬ,
Львівська картинна галерея

**МИХАЙЛО КУЗЕМСЬКИЙ
НА ПОРТРЕТАХ АЛОІЗА РЕЙХАНА
(ДО ПРОБЛЕМИ ПОШУКУ ПРИЖИТТЄВИХ
ЗОБРАЖЕНЬ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ДІЯЧІВ)**

Опрацьовуючи львівські музейно-фондові збірки, ми звернули увагу на «забуті» твори образотворчого мистецтва, присвячені діячам слов'янської культури першої половини ХІХ ст. Окремі з них уже були показані на виставках у Львові, Вільнюсі, Перемишлі*. У відділі мистецтв Львівської науко-

© Малець Софія, 1995

*Виставки: «За часів Маркіяна Шашкевича» (мистецтво Львова першої половини ХІХ ст.) (1992), «Львів—Вільнюс, культурні та наукові зв'язки першої половини ХІХ ст.» (1989), «Літератори в колі мистецтва ХІХ ст.» (1994).

вої бібліотеки (м. В. Стефаніка НАН України зберігається гравюра, на якій зображений один з найпопулярніших у Галичині представників Весни Народів Михайло Куземський. Після реставрації гравюра стала справжньою окрасою виставочної експозиції*.

Постать молодого державного мужа вражала енергією та готовністю до чину, дії. Нижче зображення — довгий текстовий напис: «Всепочтеннійший Пречестнійший Михаїл Куземський Крилошанин Схоліарх при Церкві Архипристойній соб. гр.-кат. С-го Великомученика Георгія...» і далі перелік усіх українських інституцій, до яких входив Куземський, «яким ім'я його надавало чести, поваги і сили», а ще нижче: «...от ради головної з препорученія народа в знаменіє високопочитанія мал. Рейхан літо Ауер».

Життєпис Михайла Куземського (1809—1879) типовий для представників духовенства, що взяли активну участь у процесах національного відродження. Він походив з давньої священницької родини, члени якої кілька століть правили у сільській церкві с. Шибалин на Бережанщині. По богословських і філософських студіях одружився і став сільським парохом. Пізніше Куземський переїхав до Львова, його наполеглива праця принесла помітні плоди на ниві духовно-просвітницькій, піднесла Куземського до канцлера, генерального вікарія та офіціала. Протягом 15 років, коли Михайло Куземський був куратором галицького шкільництва, відкрилося 1000 нових народних шкіл з українською мовою навчання. Розроблена ним програма освіти ґрунтувалася на рівноправності мов усіх народів тодішньої Австро-Угорської імперії. Державна Дума, що розглядала її на засіданні 1854 р., незважаючи на підтримку багатьох депутатів, все ж програми Куземського не прийняла.

Гравюра, виконана відомим майстром, чехом за походженням Карелом Ауером на основі малюнка не менш відомого живописця Алоїза Рейхана, наводила на думку, що це не єдине зображення «мужа глибокої науки і патріота». За традицією мав існувати і первісний живописний варіант. І він дійсно існував, правда, знаходився більше як півстоліття у фондосховищах. Твір цей цілком експозиційного рівня з добре окресленою характеристикою особи, виразними портретними рисами, широкими площинами брунатної кольорової ґами і узагальненого, без другорядних деталей, малюнка. Зліва внизу в шарі фарби ще можна прочитати видряпаний авторський підпис «Rejchen 850», а на звороті полотна напис: «Михаїл Куземський

*Принагідно висловлюємо подяку п. Степану Костюку за надання гравюри і п. Дем'яну Кравчуку за її реставрацію.

Схоліарх Р.В.1850». Крізь портретні традиції львівської школи першої половини XIX ст. проглядали засади малярства Корни-ла Устияновича і Йозефа Манеса. Попри зовнішню стриманість відчувалася внутрішня піднесеність і симпатії художника до особистості портретованого.

Віднайдений портрет змусив знову перегорнути спеціальну літературу, хроніки та періодичні видання [2; 3; 4, с. 19—23]. Михайло Куземський згадується серед перших осіб Головної Руської Ради, Собору учених руських, Галицько-Руської матиці, заснованої на зразок Матиці Чеської, та Народного Дому. Він очолював делегацію у Відень до цісаря з пропозиціями автономії Східної (української) Галичини.

15 березня 1850 р. «Зоря Галицька» помістила звіт із засідання Головної Руської Ради, що прийняла ухвалу про написання портрета М. Куземського: «О образ лица його стартися і у Народному Домі для пам'яті потомків помістити» Дуже скоро «портрет Предсідника іскусною рукою славного маляра Рейхана виконаний», а у друкарні Піллерів літограф Ауер зробив 1200 відбитків, які «кожен русин напевне у себе захоче мати».

Колись «славний» портрет Михайла Куземського зараз зберігається у збірці Львівської картинної галереї, куди його передали 1952 р. з Національного музею. Сумнопам'ятних 1952—1955 рр. у Національному музеї нищили картини українських художників, портрети ієрархів та діячів церкви [1, с. 23—28]. Зображенню Куземського «поталанило» — його знали як твір польського художника. Можливо, це його і врятувало.

Алоїз Рейхан (1805—1860) — відомий діяч польської культури [8, с. 20—22]. Українські мистецтвознавці довгий час оминали це ім'я. Родина Рейханів походить від німецького архітектора та живописця, котрий переїхав до Польщі у XVIII ст. Портретист Йозеф Рейхан назавжди оселився у Львові, де й народився його син Алоїз, що студіював у Віденській та Римській Академіях красних мистецтв. Ім'я Алоїза Рейхана включене у словник художників, які працювали в Україні, а українські історики спростовують твердження про те, що він був лише салонним художником, улюбленцем львівських панянок [6, с. 173—174]. Маємо підстави оцінювати його як майстра психологічного портрета. Відтворення образу Михайла Куземського — свідчення зрілості не тільки 40-річного львівського крилошанина, а й львівського художника Алоїза Рейхана. Вони були однолітками.

Не зреалізували всіх своїх задумів слов'янські діячі періоду Весни Народів, відшуміли палкі заклики свободи, рівності та братерства. В останнє десятиліття Алоїз Рейхан зазнав ма-

теріальних нестатків, а Михайло Куземський прожив ще 30 років, мабуть, не найкращих у своєму житті. Його оточували люди переважно старорусинських і москвофільських поглядів. Як зазначають історики, «серйозні питання релігійної ідентифікації стали причиною того, що принаймні частина духовенства схилилася до москвофільства». Тільки згодом у новому українському суспільстві, вільному від панщини, більш урізноманітненому соціально і досвідченому політично, вступить у силу новий рух — народовство [7, с. 81]. Але Куземський до цього нового руху не належав. Через російського посла у Відні з погодження Апостольської столиці його запросили на посаду Холмського єпископа. Два роки перебування на Холмській дієцезії, і життя М. Куземського стає предметом детальних хронік у «Руському слові», «Бесіді», віденському «Віснику». Приїзди до Львова і святкування у Народному Домі супроводжувалися щораз пишнішими торжествами, офіційною парадністю.

Однак коли Холмська земля відійшла до Православної церкви, Куземський не перейшов рубіж, він не зрадив своєї віри. Повернувся до Львова, тяжко хворів. Львів'яни поховали свого крилошанина на Личаківському цвинтарі, паінахиду відправив митрополит Йосиф Сембратович.

Михайло Куземський увійшов до історії як діяч Весни Народів, а образ його асоціюється з портретом Алоїза Рейхана.

1. *Гречко Іван*. Ще раз про втрати у Національному музеї у Львові // Мистецькі студії. 1994. Ч. 2—3. 2. Зоря. 1880. № 4. 3. *Левицький Іван*. Прикарпатська Русь в XIX віку в біографіях і портретах її діячів // Львівська наукова бібліотека НАН України, відділ рукописів, ф. 167, оп. 11, спр. 1692. 4. *Кость Левицький*. Українські політики: Сільвети наших давніх послів і політичних діячів, Львів, 1937. 5. *Рубан В. В.* Український портретний живопис першої половини XIX ст. К., 1984. 6. Словник художників України. К., 1973. 7. *Химка Іван-Павло*. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772—1918 рр. // Ковчег: 36 статей з церковної історії. Львів, 1993. Ч. 1. 8. Güttlet L: Sto lat malarstwa lwowskiego: Lwów, 1937.

Тетяна ЛУПІЙ,
Львівська Академія мистецтв

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ МИСТЕЦЬКІ ЗВ'ЯЗКИ КІНЦЯ XIX—ПОЧАТКУ XX СТ.

На зламі XIX—XX ст. одним із визначних мистецьких європейських центрів, де працювали і навчалися українські художники, був Краків. У Краківській Академії красних мис-

© Лупій Тетяна, 1995

тецтв здобули освіту Т. Копистинський, О. Скрутка, С. Томасевич, тут формувалась творча індивідуальність І. Труша, О. Новаківського, М. Сосенка, А. Манастирського, М. Федюка, М. Бойчука, М. Жука, М. Гаврилка, Г. Крука та багатьох інших, серед яких найбільше було галичан. Старша генерація українських митців вступила в її стіни, коли там панував геній Яна Матейки, а молодь опановувала професійними таємницями живопису і пластики, коли Академію очолив відомий польський живописець Юліан Фалат, палкий прихильник нових течій європейського малярства. Разом з ним на викладацьку роботу прийшли Я. Станіславський, Ю. Мегоффер, С. Виспянський, Я. Мальчевський, Л. Вичулковський та інші митці, творчість яких знаменувала новий етап у польському мистецтві ХХ ст. — новітні мистецькі установки і стильові напрями, що їх диктувала естетика нового часу.

У Краківській Академії красних мистецтв українські художники отримували солідну фахову підготовку. І. Труш, згадуючи роки, проведені в цьому закладі, писав, що абсолюенти Краківської Академії відзначались тонкою спостережливістю, всебічною ерудованістю, тонким відчуттям форми і кольору [6, с. 54].

Серед професорів академії особливо близькими українським живописцям були Я. Станіславський і С. Виспянський. У творчості цих визначних польських митців вони знаходили відгук власним мистецьким нахилам і уподобанням, спрямованим на пошуки національного мистецького стилю. Я. Станіславський, адепт і палкий прихильник імпресіоністичного світобачення, орієнтував своїх учнів передусім на колористичну свіжість, вміння оперувати ефектами світла й тіні. С. Виспянський декоративну виразність живописної мови поєднував з пошуками монументальності. У його творчості своєрідно поєдналися риси європейського символізму, експресіонізму з польськими фольклорними мотивами і образами.

Імпресіоністична манера Я. Станіславського особливо імпонувала його львівському учневі І. Трушу, який вже в зрілому віці визнав, що маленькі, пройняті народним духом українські пейзажі Станіславського справляли на нього фатальний вплив [6, с. 12]. Молодий І. Труш захоплено ставився до імпресіонізму як живописної системи. Але, як людина, наділена аналітичним розумом, він диференційовано сприймав імпресіоністичні живописні прийоми. В його пейзажах і жанрових творах безпосередність враження від природи, сюжетного мотиву завжди відповідає строгій дисципліні композиції, продуманості всієї структури живописного твору. Схильний до теоретичних узагальнень, І. Труш у багатьох своїх критичних

статтях, присвячених проблемам тогочасного образотворчого мистецтва, аналізував новітні мистецькі напрями, зупиняючись на характеристиці «дивізіонізму» (або, як він його називав, «вібризму») А. Геримського, символізму Т. Подковінського, провідних польських живописців початку ХХ ст. Але перевагу він надавав Я. Станіславському, його імпресіоністичній трактовці образу природи. Аналізуючи твори краківського майстра, І. Труш писав, що саме пейзаж, який, на його думку, в українському малярстві був на ті часи малорозвинутим жанром, найбільше надається до розробки новаторських і перспективних живописних прийомів [5, с. 152].

Безпосередні контакти І. Труша з краківським мистецьким середовищем не обриваються і після закінчення ним Академії красних мистецтв. Він влаштовує в Кракові персональні виставки в 1899 і 1901 рр., про які дуже схвально відгукнулася польська преса. Пізніше, вже працюючи у Львові, він брав участь у виставках краківського Товариства прихильників красних мистецтв і його львівської філії.

Навчання у Краківській Академії красних мистецтв значною мірою сприяло формуванню живописного таланту Олекси Новаківського. Як і дещо раніше І. Труш, він починав працювати на пленері під керівництвом Я. Станіславського. Навчання у нього розвинуло могутнє колористичне обдарування, але споглядальність, камерність, властиві імпресіонізму, мало відповідали його творчому темпераменту. Емоційну, схильну до драматичних переживань натуру О. Новаківського приваблював метафоричний світ образів С. Виспянського, монументальний розмах його творчості. С. Виспянський відкрив для О. Новаківського нові можливості в пошуках яскраво індивідуальної живописно-образної мови. Ці риси виявились вже в ранніх творах — пейзажах, портретах, жанрових композиціях, написаних О. Новаківським в с. Могила біля Кракова, де він жив і працював з 1900 по 1913 рр. Цей «краківський» період його творчості позначений такими творами, як «Автопортрет», «Автопортрет з дружиною», «Коляда», «Втрачені надії», численними портретами дітей, дружини, Марії Пальмовської, тут були написані мініатюрні краєвиди, у яких художник чудово передає настрої сільської природи.

У цих творах індивідуальний стиль О. Новаківського розвивується насамперед в експресивній живописній манері, у соковитому колориті, у них відчутно виявляється тенденція до монументалізації, композиційної узагальненості, котра остаточно визначиться у його львівських творах, серед яких не тільки портрети, пейзажі, натюрморти, а й декоративні панно для Львівського музичного інституту ім. М. В. Лисенка — «Народне

мистецтво», «Наука», «Народна пісня» та «Виховання», монументальні образи для львівського Святоюрського собору. Метафоричну мову Новаківського посилює виразність зображувальних засобів: він оперує контрастними насиченими кольорами, чітко окреслює контури гнучкою динамічною лінією. Звертаючись до образів і мотивів української художньої культури, Новаківський надає їм романтичного звучання, підносить їх до поетично-символічного узагальнення. Могутній колоризм Новаківського захоплював його сучасників і викликав асоціації з музикою. М. Вороний писав, що О. Новаківського «не можна оглядати, його треба слухати... Його динамічні фарби, насичені пристрасною музикою, дзвонять, гойдаються потужними акордами... Він передусім маляр-симфоніст і творить образи-символи» [1, с. 42]. У 1911 р. О. Новаківський влаштував у Кракові свою першу персональну виставку. Критика відзначала великий художній смак, щирість у спостереженні природи, майстерне володіння живописними засобами [4, с. 19].

Близьким до С. Виспянського був і киянин М. Жук. Роки навчання у Краківській Академії мистецтв були «найсвітлішим і найщасливішим, радісним часом у житті художника» [3, с. 9]. Він брав активну участь у художньому житті Кракова, експонував свої твори на краківських Салонах початку ХХ ст. Крім С. Виспянського, М. Жук відвідував майстерні Ю. Мегоффера, Я. Станіславського, Л. Вичулковського. За прикладом С. Виспянського, який ретельно замальовував квіти, широко використовуючи рослинні мотиви в своїх творах, М. Жук також робив численні замальовки квітів олівцем і пастеллю. Пізніше вони стали основою для оригінальних рослинних декоративних композицій, що прикрашали його твори. Він виявляв інтерес і до монументального малярства, любов до якого в нього розвинув С. Виспянський. Дослідник творчості художника І. Козирод зазначив, що М. Жук закінчив Краківську Академію красних мистецтв з двома срібними медалями — монументально-фрескове і портретне відділення [2, с. 18—19].

Ще одним видатним українським митцем, засновником і керівником художньої школи монументального малярства був вихованець Краківської Академії М. Бойчук, який поступив туди після закінчення приватної рисувальної школи у Відні. Він навчався у Ф. Цинка, Ю. Унежинського, Л. Вичулковського. Очевидно, повз увагу молодого митця не міг пройти і С. Виспянський, один з найпопулярніших академічних професорів. Можливо, знайомство з його творчою майстернею дало поштовх для пошуків М. Бойчука саме в галузі монументального малярства, яке він прагнув відродити на українському національному художньому ґрунті. Перші кроки в цьому напрямі він зро-

бив у Парижі, де заснував власну школу, одним з перших учасників якої був М. Касперович, який також навчався у Краківській Академії, закінчивши її зі срібною медаллю [7, с. 302].

Українські митці навчалися також у Вищій школі декоративно-прикладного мистецтва, відомій як Інститут пластичного мистецтва ім. Щепанського. Тут у 1932—1939 рр. здобував освіту скульптор М. Черешньовський, котрий зараз живе і працює у Нью-Йорку. Його вчителями тут були відомі польські скульптори З. Маційовський, К. Гомоляч, Ф. Кальфас. З українських скульпторів, які в той час вчилися і працювали в Кракові, слід назвати С. Литвиненка, Г. Крука, А. Коверка. Українська мистецька громада Кракова в ті роки була досить численною. Художники організували тут мистецьке об'єднання «Зарево», на виставках якого експонували свої твори. На зустрічі й лекції збиралися щосуботи в читальні товариства «Просвіта». Дуже близькою людиною для українських митців був професор Ягеллонського університету Б. Лепкий. Його помешкання по вул. Зелений, 28 вони називали «українською амбасадом» в Кракові.

Отже, кінець XIX—початок XX ст. в історію українсько-польських культурних взаємин вносить багато по-справжньому цінного і перспективного. Важливими осередками мистецького життя, де ці контакти особливо продуктивні, були Львів і Краків.

1. Вороний М. О. Х. Новаківський // Світ. 1926. № 1. 2. Козирод І. Михайло Жук. Харків, 1931. 3. Михайлів Ю. М. І. Жук. Харків, 1931. 4. Островський Г. О. Новаківський. К., 1964. 5. Труш І. Нові напрями в малярстві // Літературно-науковий вісник. 1899. Т. 5. 6. Труш І. Про мистецтво і літературу. К., 1958. 7. Materiały do dziejów Akademii Sztuk pięknych w Krakowie.

Світлана УКРАЇНЕЦЬ,
Львівський університет

ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОГО АВАНГАРДУ (Леон Хвістек та Ігнацій Віткевич)

Якщо взяти до уваги численність теорій, що існують у науці про мистецтво, а також факти, що свідчать про об'єктивність спрямованості до синтезу між наукою і мистецтвом в 20—30-х роках нашого століття, стає зрозумілим те широке коло інтересів авторів, які звертались в ті роки до цих проблем, і та вагомість, якої набувають їхні погляди в наш час. Найбіль-

© Українець Світлана, 1995

шою мірою це стосується теоретиків і митців авангарду. В цьому плані становить інтерес творчий доробок математика, філософа, теоретика мистецтва, письменника і художника Леона Хвістека (1884—1944). У червні 1994 р. виповнюється 110 років з дня його народження. На жаль, це ім'я сьогодні дещо призабуте, але в 60-х роках, коли вперше спадщина Леона Хвістека стала вивчатись польськими науковцями, його творчість відразу викликала широку хвилю зацікавлення. Однак незважаючи на те що Л. Хвістек з 1930 по 1941 рр. був професором Львівського університету, це ім'я досі залишається маловідомим українській громадськості.

Л. Хвістек як письменник, художник і теоретик мистецтва зробив вагомий внесок у розвиток культурного процесу 20—30-х років. Зокрема, його полеміка зі Станіславом Ігнацієм Віткевичем (1885—1939), відомим польським драматургом, прозаїком, філософом, теоретиком мистецтва та художником, не лише вплинула на творчість обох митців, а й привернула увагу найширших кіл художньої інтелігенції у Польщі.

Дружні взаємини між обома митцями склалися в дитячі роки, коли Станіслав Ігнацій Віткевич, Броніслав Маліновський* та Леон Хвістек були нерозлучною трійцею, і, як зазначив біограф Хвістека Кароль Естрейхер, усі троє захоплювались читанням п'єс та віршів, писанням «наукових» трактатів, часто-густо фантастичного змісту. Згодом на їхню літературну уяву вплинули ідеї Молодої Польщі, в епоху розквіту якої вони виховувались. Юнаків цікавили різноманітні проблеми, зокрема пов'язані з літературою та мистецтвом. На той час їхні погляди на життя і духовні цінності в цілому були схожими, але вже тоді відчувалися і певні розбіжності між друзями етичного та чисто психологічного характеру.

У молоді літа, коли Віткевич і Хвістек разом вчилися малюнку в Краківській Академії мистецтва, вони гаряче сперечались з приводу найрізноманітніших життєвих питань. Ці суперечки нерідко торкалися мистецтва і філософії, якими вони плідно займалися, на що звернув увагу і вищезгаданий біограф Леона Хвістека. З точки зору Віткевича, Хвістек був непослідовним і надмірно спрощував суть мистецьких явищ. Хвістек, у свою чергу, піддавав критиці метафізичний хаос філософських теорій Віткевича, а також вважав його за складом характеру подібним до відомого літературного героя — Вертера. З самого початку своєї літературної діяльності вони стежили за творчістю один одного та змагались на ниві філософії та

*Броніслав Маліновський (1884—1942) — відомий етнолог, працював у Польщі, Великобританії, США.

мистецтва. Навіть коли Віткевич і Хвістек розірвали дружні стосунки, вони продовжували дискусію у своїх письменницьких працях* і знали, як стверджують біографи, один про одного все.

На думку критиків, саме в атмосфері суперництва з І. Віткевичем Леонем Хвістеком були написані в фантастичній, гротескній манері експериментальні повісті «Кардинал Поніфлет» і «Палаці Бога», які містять у собі філософські роздуми з питань етики, релігії, мистецтва, політики та еротики. На жаль, його повісті збереглись лише у фрагментах. Повість «Палаці Бога» написана у Львові в період з 1934 по 1939 рр., але джерела її витікають ще з дитячих жартів з Віткевичем про кардинала Поніфлета.

Роботи Леона Хвістека-художника представлені на виставках у Кракові та на персональній виставці у Львові в 1939 р. Нещодавно (у 1991 р.) в рамках виставки «Бойчук і бойчукісти, бойчукізм» у Львівській картинній галереї була виставлена одна з картин Л. Хвістека «Качелі», написана у львівський період, котра є власністю Музею мистецтв у Лодзі, інша його робота — «Човен», привезена з Кракова, прикрасила виставку «Львівські художники першої половини ХХ ст.» (Львів, 1994).

Як теоретик мистецтва, Хвістек писав про авангардну поезію, театр, скульптуру та архітектуру. В новому мистецтві він високо цінував свободу індивідуальної фантазії, сміливість експерименту, різноманітні шляхи творчих пошуків та оптимістичний віталізм.

Творчі шляхи Л. Хвістека і С. І. Віткевича зійшлися у групі «Формісти». Після розпаду групи Віткевич продовжував розвивати власну концепцію чистої форми, а Хвістек висунув нову теорію — «стрєфізм». Вона ґрунтується на принципі поділу поля зору згідно з формами, барвами, ритмом подій і т.д. Однак з його філософсько-естетичних концепцій критики виділяють теорію «множинності дійсності», над якою Л. Хвістек працював протягом цілого життя. Саме вона найбільш критично сприйнята Віткевичем, а також нерідко обговорювалась і цитувалась на сторінках преси.

На думку Л. Хвістека, існує чотири види дійсності: дійсність вражень, дійсність уявлень, дійсність речей, або повсякденного життя, та фізична дійсність, що моделюється у точних науках. Усі ці дійсності існують незалежно одна від одної, однак в пов-

*Особистість Л. Хвістека, наприклад, зашифрована у Віткевича в образі барона Бруммеля в повісті «622 Бунга, або Демонічна жінка» (1911), йому ж присвячена п'єса «Незалежність трикутників» (1921), широка полеміка з його теоріями ведеться на сторінках повісті «Прощання з осінню» (1926), у монографії «Естетичні ескізи» (1922) та в інших творах С. Віткевича.

ній теоретичній рівноправності, а виділення тільки одної та заперечення інших трактується ним як необгрунтоване, метафізичне.

Теорія ця має загальний характер і застосовувалася вчепним як до реального життя, так і до мистецтва, про що свідчить розділ книги «Множинність дійсності в мистецтві». Тут на підставі чотирьох видів дійсності виділені такі типи живопису та скульптури: примітивізм (пов'язаний з дійсністю речей), реалізм (фізична дійсність), імпресіонізм (дійсність вражень) та футуризм (дійсність уявлень). Згідно з теорією, вищезгадані типи мистецтва, пройшовши стадію зародження та розквіту, не припиняють свого виявлення. Але високорозвинена дійсність не сприяє розвитку мистецтва. Тому з'являється нова дійсність, яка, дякуючи своїй відносній неозначеності та безпосередньому стимулу до творчості, дає свободу для побудови форм. і, таким чином, провадить до нового вибуху великого Мистецтва. Все це підтверджує тезу Л. Хвістека про те, що занепад культури неможливий у ситуації множинності дійсності.

У цій теорії також викладені основні принципи творення чистої форми: замкнута цілісність твору мистецтва, наявність окресленої ритміки в композиції. Форма, на думку вченого, має бути запозичена з однієї з дійсностей. Разом з тим Л. Хвістек зазначив, що невловиме проникнення різних дійсностей є характерною рисою найбільш творчих епох і пояснюється вищезгаданою невизначеністю понять.

Важливими є міркування автора про зміст і форму мистецтва. Єдиним цікавим значенням слова «зміст» твору мистецтва можуть бути, на думку Хвістека, елементи дійсності. А значення теорії множинності дійсності полягає власне в тому, що, з її точки зору, формальні критерії мистецтва без порівняння більш постійні, ніж критерії змісту, які, в свою чергу, повністю залежать від того, яку дійсність ми маємо на увазі. Завданням формістів автор вважав свідоме прагнення до створення нового стилю в мистецтві на підставі подолання змісту.

Критикуючи Л. Хвістека, С. І. Віткевич писав, що удосконалення будь-якої теорії повинно полягати в прагненні до не досяжного ідеалу — Абсолютної Правди. Розмірковуючи про форму, Чисту Форму, як про конструкцію саму в собі або композицію, про множинність в одиниці, С. Віткевич підкреслив, що цим поняттям можна об'єднати все мистецтво, починаючи з давніх часів, за виключенням реалізму. Віткевич вважав, що існує одне велике Мистецтво, в якому немає розвитку, лише тільки зміна форм.

Нове звернення до спадщини Л. Хвістека та С. Віткевича, а також висвітлення творчої полеміки двох видатних митців

відкривають цікаві грані історії культурного процесу міжвоєнного двадцятиліття, зокрема авангарду, і, без сумніву, становлять інтерес для сучасної літератури та мистецтва.

Роман КИРЧІВ,
інститут народознавства НАН України

З РАННЬОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Вивчення міжслов'янських фольклористичних зв'язків, зокрема українсько-польських, не повинно зупинятися на вже зробленому. Дослідників цієї проблеми чекає ще багато невисвітлених фактів і нерозроблених питань.

Основним предметом цього виступу є маловідома стаття «Про польські і українські народні пісні», надрукована анонімно у львівському виданні «Pamięnik Narodowy»*. У часі її публікація збігається з появою першого збірника українських пісень М. Максимовича (1827) і його знаменитого «Предисловия», а особливо цікава тим, що подана як вступ до збірника народних пісень, котрий мав друкуватися в наступних випусках цього видання. Але останнє не мало продовження і припинилося на першій книжці.

Що це за збірник пісень, що мав стати першим на західноукраїнських землях і на кілька років випередити відоме видання Вацлава з Олеська (Вацлава Залеського) — «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego» (Львів, 1833)? Це питання досі залишається невиясненим, відкритим для дослідників. Суперечливі й спроби визначення авторства названої статті: одні дослідники приписують її Вацлаву з Олеська, інші на рівні припущення вважають, що вона належить видавцеві «Pamięnika Narodowego» Людвіку Пйонткевичу, а дехто вважає її анонімною.

На основі архівного матеріалу, який зберігається в рукописному відділі наукової бібліотеки Львівського університету, документально встановлюється, що стаття написана Л. Пйонткевичем (1801—1876). Це одна з маловідомих, а при цьому дуже неординарних постатей суспільно-політичного життя Галичини 20-х років XIX ст. Уродженець цього краю, він пройшов школу

© Кирчів Роман, 1995

*О pieśniach ludu polskiego i ruskiego // Pamięnik Narodowy. Lwów, 1827.

виховання і освіти у Варшаві, навчався тут в університеті, належав до таємних політичних організацій, зокрема «Зв'язку вільних поляків», котрий пропагував ідеї республікансько-демократичного суспільного устрою.

Депортований за політичну діяльність у 1821 р. з Варшави, Л. Пйонткевич опинився в Галичині, і хоч знаходився під пильним оком австрійської таємної поліції, не припиняв діяльності щодо активізації тут прогресивного суспільно-політичного і культурного руху, групував біля себе молодь. Одним із заходів у цьому напрямі була спроба організації ним нового часопису «Ratnika Narodowego», яка не знайшла підтримки широкої громадськості.

Несприйняття цього видання консервативними елітарними літературно-науковими колами тогочасного Львова, що відбилося, зокрема, у негативній рецензії на нього в місцевому часописі «Rozmaitości» (1827, № 25), упереджене ставлення до мало відомого видавця вплинули на долю опублікованої статті про народні пісні. Вона була неприхильно поцінована в згаданій рецензії, залишилася майже непоміченою у свій час і затіненою в наступні десятиріччя.

А стаття за часом появи і змістом — незвичайне явище. Хронологічно вона вписується в ряд перших публікацій, присвячених фольклору, що з'явилися у західних і східних слов'ян під впливом ідей романтизму. Своїм значним обсягом, спробою охопити польські та українські пісні, колом висунутих питань і характером їх трактування в Галичині вона стала, по суті, прецедентом.

Л. Пйонткевич чітко й послідовно утверджує романтичну концепцію пізнавальної й естетичної цінності фольклору та його першорядної потенційної значимості для розвитку національної культури. Особливо наголошено на важливій сутності народних пісень, які, за словами автора, належать до історичних пам'яток, є «образом свого часу і народу, до котрого належать», «ядром і джерелом кожної справді національної поезії і музики».

Такі думки і судження, особливо про високу естетичну вартість народних пісень, беззастережна вимога розвитку національної літератури і мистецтва на основі народності, орієнтації поезії і музики на народнопісенні джерела, були незвичними і новими для Галичини, де в той час панівними залишалися упереджене ставлення до протонародної культури, класицистичне ігнорування її естетичної вартості.

Автор статті порушує і в багатьох моментах оригінально висвітлює питання естетичної природи народних пісень, процесу їх творення, колективного характеру, часу і місця побутування,

варіативності, нерозривності тексту і мелодії, класифікації за формальними і змістовими ознаками. Диференційовано розглядаються польські та українські («руські») пісні, які Пйонткевич чітко визначає як пісні двох різних народів двома окремими мовами. Вказуються характерні ознаки відмінності польських і українських пісень щодо змісту, жанрового складу, настроєвості, мелодики. Виділено козацькі пісні як особливий тип військових пісень.

Таке бачення і трактування українських народних пісень принципово відрізняється від тенденційного намагання деяких тогочасних і пізніших польських авторів представити українців як частину польського народу, а їхню мову — лише як діалектний різновид польської мови.

Автор надає важливого значення збиранню і опрацюванню народних пісень. При цьому він не обмежується лише загальними настановами, а й подає конкретні практичні поради, зокрема, вказує, як розпізнавати народні пісні і відрізнити їх від підробок, як записувати текст і мелодію, які відомості потрібно фіксувати і додавати в примітках: про місце і час побутування пісні, суспільне середовище її поширення, пов'язаність з історією, варіанти. Добру філологічну підготовку й ерудованість виявляє Пйонткевич у процесі аналізу пісенних текстів.

Зі змісту статті видно, що її автор сам збирав народні пісні, а отже, в задуманому ним виданні збірника мали бути і його власні записи. Були, мабуть, використані і матеріали інших тогочасних збирачів у Галичині. Конкретних відомостей про це не маємо. Але це напевне були люди з кола знайомих і друзів Пйонткевича, передусім молоді. До них належав, зокрема, відомий скрипаль і композитор Кароль Ліпінський, котрий у 20-х роках перебував у Львові і цікавився народними піснями. К. Ліпінський, як зазначено на титульній сторінці «*Rzeczniczka Narodowa*», готував ноти мелодій до пісень збірника.

Цікавою і маловиясненою досі є постать львівського «западливого» збирача 20-х років Святоплука Гловацького, про якого згадує у своїх листах з наукових слов'янознавчих подорожей варшавський учений Анджей Кухарський. Його збірки могли потрапити до Пйонткевича. Могли постачати його своїми записами й українці, котрі ще до появи «Руської трійці» займалися збиранням народнопісенних скарбів: Йосиф Левицький, Григорій Ількевич, Кирило Блонський, Степан Петрушевич, Михайло Гнідковський та ін.

Одним з дуже ймовірних співробітників Пйонткевича міг бути автор цікавої статті про народні пісні з 1823 р., згодом відомий галицько-український учений Денис Зубрицький. На те, що він був знайомий з видавцем «*Rzeczniczka Narodowa*», вка-

зує надрукована в цьому виданні його етнографічна стаття про народні господарські прогнози.

Це поки що гіпотетичні орієнтири для подальших дослідницьких пошуків. Докладніше вивчення архівних матеріалів щодо народознавчого руху в Галичині 20-х років, діяльності і зв'язків Л. Пйонткевича пролило б світло на джерела його пісенного збірника.

Наголошена в перших рядках статті заява про те, що випускається «учений» (uczony), себто науковий, збірник пісень «нашого люду», викладені вимоги до тексту і мелодій, до приміток і коментарів, вказівка на додаток нотацій мелодій дають підставу твердити: анонсована праця мала бути незвичайною і новаторською для свого часу.

Роздільне групування польських і українських пісень засвідчує розуміння упорядником їх етновизначальної сутності. Цього не врахував його сучасник Вацлав з Олеська, котрий подав ці пісні в своєму збірнику впереміш. Різні підходи і потрактування предмета Л. Пйонткевичем і Вацлавом з Олеська зумовлені не тільки відмінними науково-методологічними, а й світоглядно-ідеологічними засадами: демократичними першого і шляхетсько-консервативними — другого.

Хоча опублікована стаття Л. Пйонткевича була зустрінутою без належного розуміння і поцінування, а задум збірника пісень не був реалізований, все ж його ідеї та судження не залишилися поза увагою зацікавленої частини громадськості, мали певний вплив на розвиток народознавства в Галичині. Маємо документальне підтвердження і того, що «Pamięć Narodowy» читали члени «Руської трійці».

Безсумнівно, праця й ім'я Людвіка Пйонткевича заслуговують того, щоб знайти належне відображення в історії польської та української фольклористики, українсько-польських фольклористичних зв'язків.

Наталія КОЛЕСНИЧЕНКО-БРАТУНЬ,
Львівське відділення Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України

УКРАЇНСЬКА ТЕМАТИКА В ТВОРЧОСТІ ЙОЗЕФА ВАЦЛАВА ФРІЧА

До тих, кому Україна повинна завдячувати широчину і наполегливою популяризацією своєї історії, культури належить чеський будитель XIX ст., поет, драматург, публіцист Йозеф Вацлав Фріч. Про нього у травні 1862 р. Марко Вовчок писала в листі до свого чоловіка з Парижа: «...Тут до мене прийшов чех Фріч, поет і чоловік такий, що його не описувати на папері, а бачити всякому дай Боже. Живе у 7-му етажі з жінкою і з хлопчиком пикатеньким, над усе у світі кохає свою Чехію, а з нею разом усяке добро. Був він приговорений до смерті, сидів у темниці, а визволившись мусив тутоньки жити, а у Чехію йому шляху нема».

«Служу!» — таке життєве кредо проголосив Й. В. Фріч у своїй поетичній збірці «Пісні з веж». Саме служінню ідеї вільної боротьби слов'янських народів присвятив будитель свою громадську діяльність. Фріч був безпосереднім учасником повстань чехів, поляків, сербів. Ув'язнення, понад двадцять років вимушеної еміграції — Лондон, Загреб, Берлін, Петербург — не змогли зломити цю «занадто незалежну, надто горду людину».

Визначальною була роль Фріча в організації і об'єднанні національно свідомої творчої молоді, у розробці концепції естетики народного мистецтва. Альманах «Май», в упорядкуванні та виданні якого разом з Нерудою і Галеком брав участь Фріч, став рупором ідей незалежності Чехії.

У літературній діяльності письменника чітко викреслюється основне тематичне спрямування — це тема боротьби за державну самостійність слов'ян, за свободу людського духу.

Творчий спадок Фріча значний — дві збірки поезій: «Вибрані поезії», «Пісні з веж», драматичні твори, художні переклади, чотири томи художніх мемуарів «Спогади», публіцистичні статті.

Проблемам націоналізму будитель присвятив низку своїх публіцистичних праць. У книзі «Й. В. Фріч і демократичні тенденції в чеській політиці та культурі» (Прага, 1936) знаходимо ряд статей, у яких досліджуються теоретичні положення Фрічевої концепції національного питання. На жаль, українська тема тут не випадково вилучена. Йї письменник присвятив не

лише чеськомовну публіцистику: «Про слов'янський схід» (1862), «Асиміляція малоросійського народу» (1863), «Хай живе Україна!» (1868), а й статтю у французькому періодичному виданні [3, 14 лип.].

Парадоксом історії називав Фріч трагедію «безіменного народу», що наполегливо бореться за свою окремішність, за право зватися не малоросами чи рутенами, а українцями. У розвідці «Про слов'янський схід» він писав: «Є це знедолений народ, який, незважаючи на систематичне своє винищення по обидва боки Дніпра, зумів зберегти свою гідність, поетичність і гостинність».

Фріч звернув увагу на історичну роль України в житті Європи: «...Саме козаки спасли Європу від навали диких орд». У праці «Хай живе Україна!» він зауважив, що «весь гріх українського народу в тому, що він вперто не хоче відмовитися від материнської мови». Саме українські діячі «були першими, хто зрозумів, що в єдності слов'ян їхнє спасіння». Але чи зуміли гідно відповісти на цей щирий заклик сусіди? «Боячись неласки старшої сестри, мовчимо і не питаємо про молодшу, про Україну, яку знедолений сліпий мудрець Шевченко оплакував на роздоріжжі. Гірко плакав над долею тієї, до горла якої камінь прив'язали і в озері втопили. Дивно, що інші здалеку на все це лише дивилися. А старша сестра червоніла, що сприймалося деким як ознака її здоров'я і молодості. Бо саме так їм було вигідно це сприймати».

У своїх розвідках Фріч аргументовано, апелюючи до фактів історії, відкидав усю безпідставність тверджень про відсутність права на власну державу в українського народу.

Доказом інтересу Фріча до української літератури є і його переклад вступу до поеми «Єретик» Т. Шевченка, опублікований 1863 р. в американському журналі чеських емігрантів під назвою «Послання Тараса Шевченка, малоросійського поета, чеському вченому, речникові слов'янської науки і майбутності Йос. Павлові Шафаріку як вступ до епічної поеми «Ян Гус Єретик» [5, № 6]. У пізніших передруках він відомий під скороченою назвою «Послання Тараса Гр. Шевченка славному Й. П. Шафарікові» [2, с. 16].

Українська тематика посідає помітне місце і в художній спадщині письменника.

Звертаючись до козацької минувшини України, Фріч створив драматичну версію твору М. Гоголя «Тарас Бульба». Їй передувало знайомство з історичними розвідками М. Костомарова, з «Історією Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського, українським фольклором (думами, піснями). Статті Фріча, його спогади свідчать про добру обізнаність із німецькомовною та польськомов-

ною літературами Галичини (зокрема, творами К. В. Запа, Л. В. Залеського та ін.).

Працюючи над драмою, Фріч використовував чеський переклад другої редакції «Тараса Бульби», зроблений Е. В. Запом. Перша прем'єра п'єси відбулася 1857 р. у Празі. Рецензії у періодичних виданнях загалом схвально оцінили як виставу, так і авторський переклад. Відзначалося, що Фріч, «де міг, намагався відтворити звучання оригіналу» [4, р. 42]. Друга постановка п'єси датується 1865 р. У газеті «Národní listy» [1, 1865, № 211] Неруда інформував про суспільний успіх драми, відзначив, що для чеського театру, в репертуарі якого переважали переклади з німецької, спроба Фріча мала прогресивне значення, бо оживила сухість чеського репертуару твором слов'янської літератури.

Драма «Тарас Бульба» стала своєрідною авторською версією повісті М. Гоголя. Про адекватність перекладу тут важко говорити, хоча деякі монологи, сцени близькі до оригіналу. Перехід твору з одного літературного роду (епосу) до іншого (драми) зумовив як композиційні зміни, так і вільне трактування тексту, образів. Зустрічаються у творі і неточності у використанні деяких українських слів. Та незважаючи на ці помилки, Фрічева драма «Тарас Бульба» сприяла поверненню чеського театру до слов'янського культурного світу.

Об'єктом особливої уваги Фріча стала історична постать гетьмана України Мазепи. До неї він звертався у своїй публіцистиці, у поезії (балада «Дніпро», 1862), драмі «Іван Мазепа» (1865).

Фрічева драма «Іван Мазепа» відрізняється нетрадиційною спробою змалювання реалістичного образу славного гетьмана. Понад 40 персонажів задіяно в драмі. П'ять дій, більше 200 сторінок друкованого тексту. Для Фріча взірцем, як стверджував сам письменник, була шекспірівська драма. Чи не звідси й спроба створення свого Генріха V — мудрого правителя-державотворця, сильної особистості, інтелектуала. Спостерігається перехід цього образу в площину образів-символів. Бо саме символом знедержавленого народу, чи то чеського, чи українського, виступає у творі Іван Мазепа: «...З тобою, отче, бідну матір, свою рідну Україну, в одну труну кладемо», — так звучить розв'язка основного конфлікту драми.

Проблематика драми пронизана соціально-політичним звучанням. Чітко виділяються такі проблеми, як-от: політика і мораль, лідер і маси, типологія особистості політика та ін.

У рецензії на сценічне відтворення драми Фріча «Іван Мазепа» [1, 1874, 4 серп.] Неруда писав про «притаманне Фрічевому «Мазепі» багатство поетичної краси». На жаль, бажаного

успіху прем'єра не мала. Неруда звернув увагу на невдалі режисерські скорочення тексту, розрив логічних ув'язок між епізодами. Однак вперше чеською мовою прозвучала художня розповідь про Івана Мазепу, в якій було дане нове для читача сприйняття гетьмана як видатної історичної постаті.

Йозефа Вацлава Фріча можна сміливо назвати серед тих, хто багато зробив для відкриття слов'янській громаді українського світу з його історією, колоритом.

1. Národní Listy. 1865, 1874. 2. Nová Svoboda. 1939. 3. Opinion Nationale. 1867. 4. Pražské Noviny. 1857. 5. Zvony. 1863. № 6:

Алла ТАТАРЕНКО,
Львівський університет

КНИЖКА ОЛЕКСАНДРА БОРКОВСЬКОГО ПРО ВУКА КАРАДЖИЧА

Діяльність Олександра Борковського (1841—1921) — педагога і публіциста — є визначним прикладом служіння національній справі. Редактор «Зорі» (1886—1897), співредактор «Діла», співзасновник «Просвіти» був одним з піонерів відродження Галичини, автором популярних брошур просвітницького характеру. Одною з них є видана «Просвітою» у 1899 р. книжечка «Про славного сербського ученого Вука Стефановича Караджича (з додатком про славянське письмо і славянські правописи)».

Ім'я Вука Караджича (1787—1864) було вже на цей час добре відоме українському читачеві. Балканські події 70-х років (насамперед, герцеговинсько-боснійське повстання) розпочали новий етап розвитку українсько-сербських громадсько-політичних та культурних контактів, пожвавився інтерес до життя південних слов'ян. У 70-х роках різноманітні галицькі видання публікували переклади сербських народних пісень, у 1876 р. вийшла збірка М. Старицького «Сербські народні думи і пісні» [2, с. 4]. До сербської народної творчості звертався Ю. Федькович (вірші «Сербські ваї», «З-під юга», «Празник у Такові»). Саме з відгуків на події у Боснії та Герцеговині почалася діяльність Івана Франка на ниві зміцнення і розвитку українсько-сербських літературних взаємин [3]. Він знайомився зі сербськими народними піснями за збірками «Русалка Дністрова» та

© Татаренко Алла, 1995

«Вінок Русинам на обжинки», а пізніше — за оригінальним виданням творів Вука Караджича, вивчав дослідження П. Кулаковського про сербського реформатора. У статті «Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер» І. Франко зазначив, що новий період у розвитку українсько-сербських літературних взаємин розпочали Д. Обрадович (1739—1811) і Вук Караджич. У незакінченій праці «Нариси з історії української літератури в Галичині», опублікованій в польському часописі «Głos», письменник згадав про відвідини В. Караджичем Львова.

Галицькій інтелігенції був добре відомий подвиг Вука-збирача народних пісень, особливого ж значення в останні десятиріччя ХІХ ст. набула для українців діяльність Вука-реформатора правопису і фундатора сербської літературної мови на народній основі. В період гострої боротьби за українську мову, за її права та художню цінність виходить брошура О. Борковського. Розрахована на читацький загал, книга має яскраво виражений просвітницький характер. Завдяки їй широкі кола читачів довідались про життя та творчість великого вченого, який був відомий переважно як збирач фольклору.

У другій частині книги, що має заголовок «Про Вука Стефановича Караджича», О. Борковський подав основні факти біографії та характеристику головних праць: «Не будемо тут виказувати всего, що Вук Караджич понаписував у своїм життю... Але скажемо дещо бодай про найважніші его писання, щоби наш народ побачив, до чого то може довести горяча любов рідної мови і рідного народу і трудяща праця для добра народу» [1, с. 17]. О. Борковський побачив у Караджичі світлий приклад боротьби за народну мову і саме тому вважав необхідним познайомити з ним галицького читача. Створюючи книгу не лише просвітницьку, а й пропагандистську і певною мірою полемічну, український публіцист присвятив розповіді про сербського вченого близько третини свого твору.

Книжка відкривається розділом «Про сербів», де містяться основні відомості про мову, історію, культуру цього народу («Хто хоче зрозуміти, хто такий був Вук Караджич і що він зробив для свого народу... мусить знати бодай що найважніше про сербський народ» [1, с. 3]. Сербі — передусім «представники племені слав'янського, так само як русини», отож, автор постійно проводить паралелі з життям, побутом, історією українців. «Сербі є народ простий, — такий як русини... Шляхти у них немає так само, як у нас... Всіх сербів буде сім до вісім мільонів душ, але вони розкинені по різних країнах і царствах — оттак само, як русини, що їх є до 30 мільонів душ, а розкинені по Галичині і Буковині і Угорщині і Росії...» [1, с. 4].

Розповідь про сербське письменство О. Борковський почи-

нає з історії становлення «руської» мови. «Отже, як у нас, так само і у сербів, писано в давнину мовою ніби церковною, ніби сербською, — значить мішаниною церковної мови і сербської» [1, с. 10]. Автор брошури підкреслює, що історія поневолення сербів близька українцям, так само як усна народна творчість: «Хиба ж ми не зазнавали подібної долі? Хиба ж не так само висьпівана вона в наших думках, в наших піснях?» [1, с. 11]. Створюючи книгу для широких читацьких кіл, автор не перевантажує її деталями, хронологічний відрахунок йде від добре відомих читачеві дат.

Особливий інтерес для дослідників становить третя частина книги — «Додаток про славянське письмо і слав. правописи». Розповідь про письмо та його функції переходить в полеміку з ворогами літературної мови: «На те Бог дав кожному народowi мову, щоби нею говорив, просьвіщав ся, учив ся, писав і книжки складав; для того й ми і інші славянські народи, що уживають славянського письма, переиначують і прилагоджують те письмо до потреби своєї мови. Церков церковью; вона нам съвята і гріх її цуратися: але рідна мова і наука — се знов инша річ, а так само Богом нам дана, як і церков; і також гріх не дбати про свою мову, просьвіту і науку» [1, с. 31].

Порівнюючи історичний, фонетичний та етимологічний правописи, О. Борковський відстоював переваги фонетичного, тому що він «дає найвірнійший образ живої нашої мови». Приклад сербів і їхнього вчителя Вука є для автора не тільки показовим, а й повчальним. Читач дістає відомості про основні пункти дискусії, що ведеться між прихильниками історичного та фонетичного принципу, про політичні ідеї, що приховуються за філологічною полемікою («З усього сказаного і сліпий бачить, що тим людям, котрі так нападають на фонетику і так побивають ся за буквами ъ, ы, њ, а навіть за буквою ђ, не о рідну мову ходить, не о церков і руску народність, а цілком о що іншого: вони пропадають за тим, що не будуть вже могли людей дурити, мов то наша руска мова а «русская» — то все одно» [1, с. 41]). Перемога Вука Караджича, що 54 роки воював за народну мову і фонетичний правопис, є для автора закономірною і справедливою.

Книга О. Борковського, котра побачила світ у період гострої боротьби за українську мову і самосвідомість, надзвичайно актуальна. Написана живо, популярно, дохідливо, брошура не тільки висвітлює історію діяльності великого сербського вченого, а й водночас є переконливим аргументом на користь літературної мови на народній основі, свідомством змагань галицької інтелігенції за духовне відродження українського народу

1. *Борковський О.* Про славного сербського ученого Вука Стефановича Караджича (з додатком про славянське письмо і славянські правописи). Львів, 1899. 2. *Гольберг М. Я.* Іван Франко про героїчний епос народів Югославії // *Наук. зап. Дрогобицьк. пед. ін-ту.* 1957. Вип. 2. 3. *Гольберг М. Я.* Іван Франко та українсько-сербські культурні зв'язки. Львів, 1991. 4. *Гуць М. В.* Переклади М. П. Старицького сербських народних пісень // *Славистичний збірник.* К., 1963.

Маркіян ЛУБКІВСЬКИЙ,
Львівський університет

ДО ПИТАННЯ ПРО ТРАДИЦІЇ І МОДЕРНІЗМ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРАХ

Універсальність проблеми, яку ми заторкуємо, — безперечна. Проблема традицій і новаторства не обмежується хронологічними рамками, котрими окреслюється епоха модернізму. Доказом цього може бути існування відомої, без сумніву модерної, «Нью-Йоркської групи». Емма Андіївська у своїй статті про Бодлера писала про модернізм у поезії: «Творчий акт завжди деформує, вносить щось своє у зображувальну дійсність, навіть коли ця дійсність і виступає нібито реально. Поет завжди каже так і не так і в цьому розходженні, в цій нібито непослідовності з'являється натяк на сутність зображувальної дійсності — мета, що її різними засобами здійснювали поети всіх і віків і народів. Поезія — це завжди втілення невітленого, чи бодай прагнення зобразити незображальне, що вислизає з-під точних окреслень, але, що його все-таки дано прочувати». Логічним буде висновок, що саме на межі двох століть сталось своєрідне «пересичення» літератур традиційними підходами і власне тоді зародився новий погляд на речі, які ще донедавна видавались прозаїчно-буденними. Модернізм — це не нові форми (хоча і це є його ознакою). Модернізм — це нова думка, незакомплексований погляд на проблему, який «бере» передусім глибиною змісту, котрий відповідає душевним переживанням. Модерністи відкрили прірву дегуманізації людини. Вони вперше заглянули до неї і не вжахнулись, зате на смерть перелякали суспільство, яке і витворило цю безодню. Бодлер, зокрема, приніс те, що перелякало і здивувало весь літературний Париж (О. Тарнавський).

Роздвоєна думка, ясновидіння, політичні розчарування, постійна зміна погляду на минуле, щораз інше розуміння та інтер-

© Лубківський Маркіян, 1995

претація ідеалу мистецької досконалості, безперервна чуттєвість — це атрибути того нового, що принесла поезія Бодлера. Але попри всю цю новизну Бодлер формально традиційний — він вживає точні рими і у нього традиційний словник.

Говоримо про Бодлера, бо саме від нього відлічує свій вік епоха європейського модернізму, бо саме ним перейнялась думка слов'янських письменників.

Явище модернізму — комплексне. Його ми розглядаємо як систему філософських поглядів, які лягли в основу модерністичних творів. Філософія і література у питанні модернізму невід'ємні.

Варто навіть говорити про певні «тандеми» — філософ і літератор. У зв'язку з тим що слов'янська філософія ХІХ ст. не представлена жодним видатним філософом — автором філософської системи, ми маємо справу з впливом західноєвропейських мислителів безпосередньо на слов'янських авторів, або ж спостерігаємо перенесення явищ (виявів) літературних з «сильніших» літератур у літератури слов'янські.

Однак на заваді таким впливам у слов'янському світі постала народницька, цілком політично зорієнтована література (з об'єктивних причин). Але і ця стіна з часом була проломлена «вітрами з Заходу». І однією з перших на їхньому шляху опинилась Польща. Тут символізм прийняли напрочуд рано, і тут він мав усі можливості для розвитку. До речі, уже в Міцкевича спостерігаємо поряд з «класичним» романтизмом зв'язок з містицизмом. Бачимо і поетичні зміни у пізнього Юліуша Словацького. Центральною постаттю польського модернізму є талановитий прозаїк і драматург Станіслав Пшибишевський, який у Кракові видавав літературний журнал «Zycie», у якому було опубліковано його маніфест «Конфітеор». У ньому проголошувалося мистецтво абсолютного, мистецтво прекрасного, навіть у його обридливих чи «грішних» перевтіленнях. У маніфесті йшлося про мистецтво як джерело життя... Польща дала світові ще двох видатних творців — Казімежа Пшерву-Тетмаєра і Яна Каспровіча.

Над Пшибишевським владарював дух Ніцше, зматеріалізований в образ надлюдини. Цей мотив буде характерний і для деяких українських письменників. Межі між класицизмом і модернізмом стерлись протягом десятиріччя. Модерністична тенденція не була масовою — маємо приклади того, як «класичні» письменники зберегли свій стиль протягом цілого творчого життя і водночас (такі як, наприклад, Юре Каштелян у Хорватії) звернулися до нетрадиційного вирішення у поезії в наш час.

У Чехії та Словаччині спостерігаємо пізній, але інтенсивний

період модернізму (ототожнюємо його у даному випадку з символізмом). Із заснуванням журналу «Moderní revui» 1894 р. почали з'являтися нові імена. Це, зокрема, поет Отокар Бржезіна та критик Іржі Карасек. Цікавим є факт, що відомий чеський неоромантик і символіст Йозеф Махар мав сильний вплив на поезію празької групи, передусім на творчість Євгена Маланюка.

Група письменників у Празі витворила навіть свою школу поезії, так звану Празьку школу. Українські поети, об'єднані світоглядно, тематично і в стильовому плані, спрямували свій талант і зусилля на створення у Чехії українського середовища, у якому зростали як поети і патріоти згадуваний вже Євген Маланюк, Юрій Дараган, Леонід Мосендз, Олег Ольжич, Оксана Лятуринська, Олена Теліга, Олекса Стефанович та ін.

В історії хорватської літератури поміж іншими вирізняється період під назвою «хорватська модерна», представлений іменами Матоша, Краньчевіча, Назора та ін. Історики літератури згадують як передвісників модернізму у Хорватії Августа Харамбашіча і Антуна Ковачіча. Питання старого чи нового стилю, хоча й трактується дуже драматично, але, по суті, майже не існує. Немає значення, що є оригінальнішим чи привабливішим — бароко чи готика. Важливою є вартісність цих стилів. Поява творців нових стилів не означає, що вони породили стиль доби, навпаки, стиль доби породив своїх інтерпретаторів. У вік відкриттів та технічних злетів людства вимагається синтез — поєднання попередніх творчих завдань і стилів з новими підходами і трактуваннями. Існує безперервний ланцюг величезного за своїми масштабами творчого процесу: нове проростає зі старого, трансформуючи його на свій смак.

Ми вже згадували про панування народницької, суспільної і політичної літератури наприкінці XIX ст. Ця риса чи не найбільше стосується української літератури. Традиція культивування і часами неприродно підтримувалася навіть видатними письменниками. Тому символізм пройшов в Україну зі значним запізненням. Водночас модерними ми вважаємо і Лесю Українку, і Ольгу Кобилянську, і Михайла Коцюбинського. Але є ще й ранній Павло Тичина і Максим Рильський, які увійшли в літературу не як класичні автори, а як модерні! Отже, де ж та межа, межа між традиційним і модерним?!

Володимир МОТОРНИЙ,
Львівський університет

УКРАЇНСЬКА УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ У ДЗЕРКАЛІ ЧЕСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Перші записи українського фольклору з'явилися у Чехії давно. Ще в XVI ст. чеський гуманіст Ян Благослав навів у своєму збірнику вірєць української народної пісні «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш». У той час, правда, упорядник ще не знав, що пісня ця прийшла в Чехію з України, але об'єктивно з часів публікації цієї пісні Я. Благославом засвідчуються вигоди зацікавлення українським фольклором в Чехії. Справжнє зацікавлення усною творчістю українського народу припадає на першу половину XIX ст., коли в період національного відродження в Чехії почали активно збирати і публікувати не лише свій національний фольклор, а й вірці усної поезії інших слов'янських народів (В. Ганка, Ф. Л. Челяковський, К. Я. Ербен та ін.). Вагомий внесок у вивчення і популяризацію українського фольклору в Чехії в цей період зробив Ф. Л. Челяковський, який у своїх збірниках, опублікованих у 20-х роках XIX ст., помістив переклад українських пісень, а у збірці слов'янських прислів'їв і приказок (1850 р.) широко використав український фольклор. У досі не дослідженому повною мірою архіві чеського поета і фольклориста є численні україністичні матеріали, зокрема, фольклорні, які Ф. Л. Челяковський збирав для своєї української поетичної антології, на жаль, не завершеної.

Не можна пройти і повз окремі коментарі Ф. Л. Челяковського до фольклорних публікацій, а також повз його висловлювання про слов'янський фольклор, які, безперечно, містять цікаві оцінки, зроблені чеським фольклористом при підготовці фольклорного матеріалу до друку. І ця сторінка творчості Ф. Л. Челяковського ще мало вивчена в чеській фольклористиці. У цьому плані цікаві також публікації і висловлювання про слов'янський фольклор сучасника Ф. Л. Челяковського К. Я. Ербена. Серед творів К. Я. Ербена виняткове місце посідає публікація великої збірки слов'янських казок, серед яких чимало українських.

Інтерес до України, її фольклору з'явився у чеської громадськості в цю добу не лише у зв'язку з появою перекладів фольклорних творів, а також творів українських поетів-романтиків, а й завдяки статтям, нарисам, публікаціям про життя україн-

ського народу, котрі нерідко з'являлись у чеській пресі. Авторами цих матеріалів були чехи, які жили в Україні (зокрема, в Галичині) і професійно цікавилися українським фольклором та етнографією (Л. Ріттерсберг, В. Дундер, К. Зап, Я. П. Коубек та ін.). Етнографічні та фольклористичні публікації цих авторів знайомили чеських читачів не лише з творами народної поезії, а й з характерними рисами українського фольклору, його особливостями. На жаль, творчість цих авторів майже не досліджена, а їхні твори так і залишилися на сторінках чеської преси, мало доступної українському читачеві.

Етапною у вивченні українського фольклору та етнографії в Чехії була друга половина XIX—початок XX ст. Документи, листування, публікації, особиста співпраця фольклористів України і Чехії свідчать про активні контакти і наукові взаємини, обмін фольклорними матеріалами між українськими і чеськими фольклористами (Ф. Ржегорж, І. Полівка, Л. Куба, І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Колесса та ін.). Чеська преса цього часу (поки що мало досліджена) вмістила на своїх сторінках немало україністичних матеріалів. Таким чином у XIX—на початку XX ст. український фольклор різними шляхами пробивав собі дорогу до чеського читача, а українська проблематика завдяки цьому знайшла широкий відгомін у чеській літературі цього часу, зокрема, в творах чеських поетів-романтиків 30—70-х років.

Серед чеських фольклористів та етнографів, які розпочали свою наукову діяльність на початку XX ст., особливо плідно і глибоко українські сюжети вивчав І. Горак (1884—1975) — вчений-фольклорист і етнограф, академік і державний діяч. І. Горак опублікував у спеціальних виданнях і в широкій пресі низку статей про український фольклор, етнографію та літературу. Серед україністичних досліджень І. Горака, які досі не втратили своєї актуальності, такі роботи, як «Малоруські пісні у збірці Челяковського», «Народні українські перекази у творчості Й. І. Гануша та К. Я. Ербена», «І. Франко. Студії над українськими народними піснями» тощо. Україністичні студії І. Горака стали тим фундаментом, на який спираються чеські дослідження української усної народної творчості. Дослідженням І. Горака притаманні глибоке знання фактичного матеріалу, широка обізнаність з працями українських фольклористів, власний нетрадиційний погляд на проблему.

Чільне місце серед україністичних досліджень у чеській фольклористиці посідають праці Ф. Ржегоржа — видатного збирача українського фольклору, предметів народного побуту тощо. І хоч творчість Ф. Ржегоржа останнім часом стала предметом вивчення як чеських, так і українських вчених, значна кількість

його праць, багата українстична етнографічна колекція все ще не досліджені.

На згаданий період припадає і діяльність ще одного визначного представника чеської науки — Л. Куби, тонкого знавця слов'янського фольклору, зокрема українського. Л. Куба зробив чимало для вивчення і публікації творів українського фольклору. Він досліджував і популяризував українську народну словесність, активно сприяв пропаганді українського фольклору серед інших слов'янських народів.

У повоєнні роки серед чеських фольклористів та етнографів особливо активно проблемами слов'янського фольклору займався професор Карлового університету Карел Горалек, який опублікував низку монографій та спеціальних фольклористичних розвідок, у яких широко використовував український фольклористичний матеріал («Студії з слов'янської народної поезії», 1962; «Дослідження з порівняльної фольклористики», 1966 та ін.). У своїх фольклористичних працях К. Горалек, роблячи узагальнюючі висновки, часто залучав твори українського фольклору («Вірш і строфіка у слов'янській народній поезії» тощо). Ряд праць чеського вченого безпосередньо присвячені українській народно-поетичній творчості («Українська пісня про воеводу Стефана і сучасні, споріднені з нею пісні» тощо). Відомий чеський славіст, професор Карлового університету З. Урбан у своїй роботі про Ф. Л. Челяковського також навів нові цікаві матеріали про українстичні зацікавлення чеського поета, вчений досліджував і українстичні інтереси класика чеської літератури Б. Немцовой.

Цінний українстичний етнографічний матеріал залишив у своїй спадщині (спогади, ілюстрації) відомий чеський художник Вацлав Фіала (1896—1980), який понад 200 малюнків, офорти, літографії та олійних робіт присвятив життю і побуту закарпатських українців. Свої замальовки В. Фіала робив з натури, мандруючи по Закарпаттю у 1936—1937 рр. Роботи В. Фіали ніби доповнюють і продовжують діяльність видатного чеського художника, літератора та фольклориста Л. Куби, доброго приятеля І. Франка та Ф. Колесси, який, як уже зазначалося, крім фольклорних записів залишив також чимало інших творів (наприклад, олійних та графічних), присвячених українській проблематиці.

Українстичні студії чеських вчених є вагомим внеском у дослідження українського фольклору. На жаль, немало цих робіт, передусім написаних у XIX ст., сьогодні призабуті, розпорошені на сторінках преси, котра майже не відома в Україні. Окреме місце в чеській і словацькій фольклористиці посідають праці чеських і словацьких українстів, які активно займають-

ся не лише вивченням загальних проблем української усної народно-поетичної творчості на терені Чехії і у Словаччині, але й вивчають фольклорні зв'язки між українцями, чехами та словаками, а також досліджують побутування українського фольклору за межами України (наприклад, на Пряшівщині). Плідно в цій галузі працюють М. Мольнар, М. Мушинка, О. Рудловчакова, М. Неврли, Ю. Бача та інші вчені.

Отже, як бачимо, в Чехії і Словаччині зроблено чимало для вивчення, популяризації та публікації українського фольклору. У працях вчених-фольклористів цих країн можна знайти цікаві спостереження, характеристики, коментарі тощо, які допомагають глибше пізнати наш фольклор, а особливо його взаємини з усною творчістю інших слов'янських народів. Саме тому настав час ширше познайомитися і осмислити українстичні праці чеської і словацької фольклористики.

Галина ЛЕСНА,
Львівський університет

НОВА КОНЦЕПЦІЯ СВІТУ В ПОЕЗІЇ РОСІЙСЬКОГО, УКРАЇНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО СИМВОЛІЗМУ

Однією з визначальних рис літературного життя початку ХХ ст. була загальна невдоволеність письменників станом мистецтва, яке не відповідало новим потребам часу. Особливо гостро тривожність нових обставин життя відчували поети. Спочатку узагальнення мали не стільки конкретно-історичний, скільки символічний відбиток. Тепер, майже через століття, очевидно, що глибокі зміни, які відбувались у світі на зламі ХІХ—ХХ ст., вплинули не лише на сферу суспільних відносин, а й на психологію особистості, саме їх прагнула осмислити культура.

У слов'янському культурному світі нові тенденції виявилися пізніше, ніж у країнах Західної Європи, і не могли не бути зорієнтованими на найновіші досягнення західноєвропейської філософії та літератури. «Нове мистецтво» повинно було відобразити новий стан особистості в зміненому світі зовсім іншими засобами, відмінними від реалістичної манери викладу. Невідповідність старого мистецтва новому часу, на думку К. Бальмонта, полягала в порушенні «природного співвідношення між цією літературною манерою і станом сучасної душі» [1, с. 74].

© Лесна Галина, 1995

Цим зумовлене широке розповсюдження лірики, прагнення віднайти в ній нові можливості, щоб, йдучи шляхом французьких поетів, відкрити таємничу сутність сучасної душі. Саме таке завдання у трьох слов'янських культурах поставили перед собою письменники «Молодої Польщі», «Молодої Музи» та символісти в Росії, приєднуючись до загальносвітового процесу активізації молодих літературних сил.

Паралельність у розвитку багатьох історичних процесів у Росії, Польщі та Україні на зламі двох століть, посилення особистих контактів між письменниками стали основою багатьох літературних зв'язків. Унікальність цього періоду в історії світової літератури полягає в тому, що письменники практично кожної з національних літератур виявили глибокий інтерес до паралельних процесів в інших літературах, переклади та огляди найновіших явищ західноєвропейської літератури робилися майже одночасно з розвитком самих цих процесів.

Знаменною є і друга сторона цього інтересу — пристрасне бажання наслідувати. Орієнтація на цілком визначені досягнення світової літератури свідчить про своєрідний естетичний відбір, котрий здійснювався письменниками з метою нових відкриттів. Обмірковуючи діалектику літературних взаємодій, О. Веселовський дійшов висновку: «Запозичення передбачає у сприймаючому не порожнє місце, а зустрічні течії, подібний напрям мислення, аналогічні образи фантазії» [4, с. 115]. У такому розумінні природи міжкультурних зв'язків програмні принципи символістів у Росії, письменників «Молодої Польщі» та «Молодої Музи» були близькими до західноєвропейського символізму, бо ґрунтувалися на спільності їхнього художнього мислення, котре в даному випадку слід визначати як особливий тип художнього мислення.

Щоб збагнути його сутність, треба звернутися до тієї моделі життя чи моделі світу, котра виникає в творчій уяві письменника, і співвіднести її з уже існуючими концепціями. Такий підхід до художньої творчості дає змогу побачити доробок письменника не лише серед його сучасників, попередників і послідовників. Дослідження таких моделей світу особливо плідне, якщо воно стосується типологічних явищ в історії культури. Концепція моделей світу має безпосереднє відношення до символізму, котрий, з одного боку, ґрунтується на перегляді старих світоглядних уявлень, а з другого — тяжіє до створення особливого замкненого поетичного світу. Породжений переживанням зламу століть як епохи, коли людство раптово опинилося віч-на-віч з невідомим у традиційних формах пізнання та творчості, символізм приніс новий відтінок у світовідчуття. Без сумніву, така новизна властива поетам «Молодої Польщі», «Мо-

лодої Музи» та символістам Росії. Відмінні за темпераментом і творчою манерою, ці поети були, користуючись виразом М. Волошина, «загалюциновані одними і тими ж явищами» [5, с. 428]. Їхня творчість утворила особливу художньо-філософську систему, глибоке осмислення котрої, мабуть, можливе лише на основі зіставлення з подібними системами в інших літературах.

Культ духу, жадоба ідеалу, потяг до іншого, незримого буття, котре є вищим за реальність, боротьба проти позитивістської ідеології — ці принципи нового напрямку різною мірою притаманні кожній з названих літератур. Разом з тим чи не найвизначальнішою рисою поетичного світу символістів стало загострене відчуття власного існування. Внаслідок поетичного самозаглиблення виникають твори сповідального характеру, що відбивають незахищеність людини в світі. У цьому зв'язку слід підкреслити, що на початку ХХ ст. нові наукові погляди на Всесвіт вплинули на свідомість людини. У художній літературі нові уявлення привели до того, що традиційна романтична теза про виняткове місце людини в світі була підірвана.

На думку М. Волошина, увагу сучасного художника треба спрямувати на образи зовнішнього світу, це не заважає йому залишатися символістом, оскільки всі явища — тільки знаки [5, с. 54]. У поезії «Миры летят. Годя летят...» звичайний факт людського життя — гойдання на «чортовому колесі» — О. Блок піднімає до акту світових рухів. Такий добір образів, котрим притаманна конкретність (і водночас вони відображають епохальні світові процеси), відбувався не тільки в свідомості Блока, він властивий світосприйняттю усіх символістів. Образ «страшного світу», котрий відкривається герою Блока, є трагічним, спустошує душу людини. Тому сучасну епоху, на думку Блока, можна відобразити тільки «в поезії символів», як це зробив Е. Верхарн [2, с. 73]. Та «виснажлива внутрішня боротьба, з котрої Верхарн вийшов переможцем», була для поета основною рисою особистості художника зламу віків, бо людина в цей час «перебувала на роздоріжжі суперечливих тенденцій дійсності та космічних стихій» [2, с. 73].

Трагічне сприйняття свого часу притаманне і центральній поетичній постаті «Молодої Музи» — Богдану Лепкому. На думку поета, постійно змінюються форми існування світу природи та світу людських суспільств: «Життя момент — малий фрагмент в поемі існування» [6, с. 56]. Почуваючи себе часткою світових перетворень, людина намагається розірвати межі, призначені їй долею. Звідси — болісна внутрішня боротьба особистості, яка знаходиться на роздоріжжі між середовищем «повсякденних клопотів нікчемних» [6, с. 138] і небом — світовими стихіями, до котрих прагне наблизитись.

Душа поета не приймає вимірів звичайного людського життя, сповненого боротьби за існування: «А дійсність — кривда, дійсність — кров» [6, с. 216]. «З океану душі», «з тих темних, таємних глибин» [6, с. 47], народжується інший світ, що протистоїть дійсності. Ця невідповідність поезії дійсності створює ситуацію внутрішнього роздвоєння особистості ліричного героя. Незахищеність і трагізм людського існування у «страшному світі», що оточує людину, зумовлені відсутністю в ньому щастя. О. Блок називав щастя «несбыточной, детской мечтой» [3, т. 3, с. 144]. Один із провідних поетів «Молодої Польщі» К. Тетмайер писав: «Не Правда є ідеалом буття, а Щастя?» [7, с. 183]. Але світ, позбавлений щастя, несе людині біль і страждання; тому кохання стає єдиним способом залишити такий світ, забути, зануритися в нірвану. Але в хвилину найвищої пристрасті, що стає ніби кінцевою формою звільнення людини, у свідомості героя Тетмайера виникає думка про смерть. Такий синтез пристрасті та смерті, що мав би привести героя до забуття, до останньої межі і таким чином вивести зі стану безнадії, властивий усім символістам. Красою стає нещастя, а смерть — можливістю розімкнути обмеженість простору і тим самим започаткувати нове життя.

Таким чином, відобразивши на змістовному рівні нову концепцію світу, кожний зі згаданих авторів намагався вписати особисту долю і долю свого народу в більш об'ємні пласти — не тільки в природний, а у й космічний світ. Блок, Лепкий і Тетмайер йшли тим шляхом, який прокладали західноєвропейські символісти: вони розуміли, що сутність творчості полягає не у відображенні картин світу, не в змалюванні правди життя, а у створенні цієї правди, і тільки вона має право на існування і тим самим робить безсмертним її творця. Саме в цей момент розвитку література знаходилась напередодні набуття нової якості, однак перша світова війна і подальші суспільні катаклізми призвели до того, що цей процес не встиг виявити себе повною мірою. У кращих зразках своєї філософської лірики Блок, Лепкий і Тетмайер поєднали найновіші ідеї світової літератури з національним корінням творчості. Новий ліричний герой, котрий усвідомлював трагізм свого часу і людського існування, був співзвучний не тільки сучасникам поетів, він близький і нашому часові.

1. Бальмонт К. Горные вершины. М., 1904. Т. 1.
2. Блок А. Записные книжки. Л., 1965.
3. Блок А. Собрание сочинений. В. 8. т. М.: Л., 1960—1963.
4. Веселовский А. Разыскания в области русского духовного стиха. СПб., 1889. Вып. 5.
5. Волошин М. Лики творчества. Л., 1988.
6. Лепкий Б. Поезії. К., 1990.
7. Tetmajer K. Otchlan. Warszawa, 1901.

Надія ІГНАТІВ,
Львівський університет

СУЧАСНА БІЛОРУСЬКА ЕПІЧНО-ХОРОВА ПРОЗА. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Характерною прикметою літературного процесу сьогодишнього дня є прагнення до фактичної точності, яке пояснюється бажанням письменників з максимальною достовірністю дослідити явища, котрі стали надбанням історії, осмислити складні процеси сучасності, замислитись над проблемами майбутнього. Документальна література здатна з особливою глибиною викинути в суть суперечностей нашої епохи, твори документалістики несуть у собі особливу силу емоційного впливу на читача.

Сьогодні ми з упевненістю можемо говорити про народження і формування нового документального жанру, кордони якого ще нечітко окреслені, він не отримав у літературознавстві навіть точної назви («епічно-хорова проза», «усні історії», «репортаж з місця історичної події», «магнітофонна література» [1, с. 33], «жанр голосів» [4, с. 160]), але головне те, що жанр живе, розвивається. Біля витоків його — книга білоруських письменників А. Адамовича, Я. Бриля, В. Колесника «Я з вогняного села» (1974), надалі «безжалісний жанр» [1, с. 31] отримує своє продовження у «Блокадній книзі» А. Адамовича і Д. Граніна (1977—1981), у дослідженнях білоруської журналістки Світлани Алексєвич «У війни не жіноче обличчя» (1984), «Останні свідки» (1985) та «Цинкові хлопчики» (1990)*.

Характерними жанровими вимогами до книг, у яких життя «саме про себе розповідає» [1, с. 33], на думку А. Адамовича, є передусім наявність великої кількості фактів, свідчень, котрі торкаються глибин людської душі. Другий обов'язковий момент: факти, події «повинні стосуватись багатьох і багатьох... Лишень при цій умові може виникнути потрібна температура, напруга емоційна, коли все переплавлюється» [1, с. 30]. Третій немаловажний фактор полягає в тому, що необхідна «численність людей-дзеркал, а промінь кожного із цих дзеркал потрібно зуміти спрямувати в одну точку», котра витягується у лінію і «проникає, наче промінь лазера, в душу, в свідомість читача» [1, с. 31].

Великою кількістю людських голосів, зібраних на сторінках документальних книг, створюється єдине хорове звучання. Ре-

© Ігнатів Надія, 1995

*Книги С. Алексєвич цитуються в нашому перекладі. — Н.І.

портажне дослідження А. Адамовича, Я. Бриля та В. Колесника «Я з вогняного села» складене з усних розповідей людей, котрі волею випадку вийшли живими з вогню; сотні людських голосів звучать на сторінках книги-пам'яті, адже в 147 селах Білорусі побували автори, розшукуючи свідків гітлерівських злодіянь. Вислухати і записати ці сповіді було психологічно нелегко («часом зволікаємо з такою бесідою, бо самим хочеться звичайної сьогоднішньої розмови» [2, с. 62]), але мета не дозволяла відступати назад: необхідно зберегти пам'ять про минуле для майбутніх поколінь. Живі свідки подій зібрались на сторінках книги, «щоб розповісти про те, про що знати страшно, а забути — небезпечно» [2, с. 5]. Із величезної кількості спогадів, інших документальних джерел завдяки вмілому їх поєднанню, монтажу автори зуміли створити завершений у композиційному відношенні твір. Усні документи, страшні, жахливі за своїм змістом, доповнюються стриманими авторськими коментарями: «Спочатку дехто сам не вірить, що все пам'ятає, що так близько воно... Але скаже слово, друге, торкне, доторкнеться і раптом такі подробиці згадає, на такий гострий ріг пам'яті наткнеться... і розумієш, що людина пам'ятала все і завжди, але є пам'ять, до якої доторкатися боляче» [2, с. 71]. Єдиний образ автора-оповідача, котрий зумів узяти на себе хоч якусь частину тієї тяжкої ноші, з якою жили довгі повоєнні роки обпалені вогнем війни жителі Білорусі, вимальовується у книзі, створеній трьома письменниками.

Продовженням тієї величезної роботи щодо збереження народної пам'яті, яка була розпочата А. Адамовичем, Я. Брилем та В. Колесником, став чотирирічний пошук молодого білоруської журналістки Світлани Алексієвич. Так побачила світ документальна повість «У війни не жіноче обличчя». Вивчаючи «материк людських почуттів на війні» [3, с. 10], а точніше, жіночих почуттів, С. Алексієвич, «пройшла» разом зі своїми героїнями дорогами війни. У автора навіть виникло відчуття, що живе вона у двох поколіннях — у тому, котре було молоде в 40-х роках, і в тому, до котрого належить насправді. Книга С. Алексієвич вражає численністю і неповторністю документальних свідчень, читачеві відкривається зовсім нова, незвична сторона війни з її буденністю, муками, втратами: «Не воєнні операції, а подробиці людського життя на війні хвилюють і зворушують сьогодні понад усе. Війна підвищила значимість кожного життєвого факту, кожної дрібниці побуту, там-побут і буття зімкнулись» [3, с. 51]. Більше 500 розповідей жінок, котрі в юності пройшли через пекло війни, звучать на сторінках книги: говорять медики, зенітниці, зв'язкові, десантниці, партизанки, підпільниці, пекарі, прачки... Жіноча пам'ять про війну

особлива — вона емоційна, насичена деталями, а саме в деталях «набуває невіддужної сили документ» [3, с. 10]. Зіставлення різноманітних точок зору дає змогу відчутти атмосферу часу, який вимагав від людини неможливого. «Фронт був не тільки на лінії фронту. Солдатом на моїй землі став кожний» [3, с. 40], — схвильовано говорить автор. Прагнення не пропустити жодного імені, відтворити глибину пам'яті народної відчувається у книзі С. Алексієвич. Якщо порівнювати звучання документальної повісті «У війни не жіноче обличчя» з хором, то саме автор є його вдумливим і вмілим керівником. Різноманітні за характером свідчення жінок — учасниць війни С. Алексієвич зуміла так майстерно об'єднати, що створюється неповторна внутрішня єдність твору, відчувається взаємодія автора і героїв, котра виявляється у психологічних деталях, діалогах, у використанні невластивих прямої мови.

Книги «Я з вогняного села» та «У війни не жіноче обличчя» відтворюють події воєнних років у незвичному, нетрадиційному ракурсі. Наявність двох часових пластів, фактографічна точність, пристрасність авторського мовлення сприяють створенню суб'єктивно-об'єктивної картини трагічного минулого. Зміщення і взаємопроникнення часових площин дає змогу читачеві з усією глибиною відчутти те, про що розповідають уцілілі жителі білоруських хатиней, побачити в екстремальних ситуаціях дівчат 41-го року і переконатись у тому, що тягар воєнних років вони пронесли через усе своє життя. Пам'ять про війну ніколи їх не відпускала.

Робота С. Алексієвич над книгою «У війни не жіноче обличчя» дала поштовх для здійснення ще одного творчого задуму: записати свідчення тих, хто бачив війну дитячими очима. Так з'явилась книга «Останні свідки». Хоч сама автор бачить у цьому творі «повторення жанру», все ж зібрані тут спогади надзвичайно вагомі та цінні, адже діти війни — «останні свідки тих трагічних днів. За ними більше немає нікого!» [3, с. 277].

Якщо названі твори білоруської документалістики були спробою втілити у слові пам'ять про події тридцяти-, сорокарічної давності, то метою нової книги С. Алексієвич — «Цинкові хлопчики» — є осмислення трагічних подій сьогодення. Автор книги, якій були знайомі всі «за» і «проти» «безжалісного жанру», яка переконувала себе: «...я не хочу більше писати про війну» [4, с. 3], все-таки взялася за цю неймовірно тяжку працю — донести до читача трагічні події «невідомої» нам афганської війни. «Чия це була війна? Війна матерів. Вони воювали. А народ не страждав. Народ не знав» [4, с. 79], — сказав один із співрозмовників С. Алексієвич і, доповнюючи його, звучать голоси десятків людей, долі яких скалічені «захованою» [1, с. 420] вій-

ною: рядових, командирів, лікарів, матерів, дружин. «Про війну, котра виявилась у два рази тривалішою від Великої Вітчизняної, ми знаємо рівно стільки, скільки нам не страшно знати, щоб не побачити себе такими, якими ми є» [4, с. 9], підкреслив автор, мета якого — вивчити почуття людей, дати їм змогу заговорити вголос про наболіле. Не всі ще готові відкривати страшну правду, ця думка звучить у багатьох розповідях: «Правду всю розкаже вам тільки відчайдушний... Правда надто страшна, правди не буде» [4, с. 97]. Але істина, якою би гіркою вона не була, необхідна нам усім, бо коли сказати всю правду, тоді і вина ляже на винуватців подій, а не на «знівечених системою і військовими злочинцями хлопчиків» [1, с. 427]. С. Алексієвич разом зі своїми героями якраз і йде шляхом досягнення істини, закликаючи до цього і читача.

Жорстоке знання про дійсність несуть нам книги, створені на основі документальних свідчень. Багатоголосе звучання самого життя здатне висвітлити і «білі плями» минулого, і протиріччя сьогодення. Твори білоруської «епічно-хорової» прози якраз і є новою сходинкою в осмисленні складних явищ епохи, у вивченні глибин людської душі.

1. *Адамович А.* Мы — шестидесятники: Стаття. М., 1991. 2. *Адамович А., Бриль Я., Колесник В.* Я з вогняного села. К., 1977. 3. *Алексієвич С.* У войны не женское лицо: Документальная проза. М., 1988. 4. *Алексієвич С.* Цинковые мальчики. М., 1991.

Флорій БАЦЕВИЧ,
Львівський університет

**ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ
І КАЗИМЕЖ ТВАРДОВСЬКИЙ:
СПРОБА ПОРІВНЯННЯ
ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПЦІЙ**

Наукова діяльність видатного українського філософа мови, засновника харківської лінгвістичної школи Олександра Потебні (1835—1891) і польського вченого Казимежа Твардовського (1866—1938), лідера всесвітньовідомої львівської (згодом львівсько-варшавської) філософської школи, сторіччя заснування якої буде відзначатись 1995 р., спричинилася до значного впливу на розвиток лінгвофілософських ідей ХХ ст. Не-

© Бацевич Флорій, 1995

зважаючи на те що обидва вчених працювали в різний час, орієнтувались на несхожі наукові традиції, розв'язували різні питання, їхнім концепціям притаманні певні спільні риси.

Близькість концепцій згаданих учених виявляється передусім у тому, що вони розглядали мову в нерозривному зв'язку з процесами психічної діяльності, мислення і пізнання. Звідси разюча схожість формулювань ряду проблем, назв розділів монографій і навіть наявність текстових збігів. Не менш важливим фактором близькості концепцій українського і польського вчених є спільність домінуючого у XIX ст. психологічного підходу до процесів пізнання і мови. Щоправда, у працях пізнішого періоду К. Твардовський намагався позбутися психологічного підґрунтя своєї концепції.

Найсуттєвіші розбіжності виявляються у підходах учених до сутності і природи слова живої мови. Для К. Твардовського, який у своїх наукових пошуках прагнув пізнати закони онтології світу, слово у процесах мислення і пізнання виступає як готовий, раніше створений і вже усталений елемент. Розвиваючи і поглиблюючи теорію інтенціонального предмета свого вчителя Ф. Brentano, польський учений розрізняє у процесах пізнання акт, зміст і предмет інтенціонального сприйняття. Слово у цьому процесі виступає важливим складником самого акту і змісту сприйняття, оскільки за своєю сутністю двоєдине: воно є виразником (носієм ідеї) і водночас заміником інтенціонального предмета в мовленні.

Для О. Потебні, який у своїх наукових пошуках прагнув пізнати онтологію мови, її механізми, причини і закони розвитку, слово є живим, безпосередньо глибинним складником свідомості, мислення і пізнання. Внутрішня енергія зосереджена в самій структурі слова, у постійних процесах аперцепції відомого змісту і змісту нового, що тільки витворюється у конкретному акті мовлення чи деривації. Цей новий або актуалізований наявний зміст може також «додаватися» контекстом, ситуацією спілкування, або широким контекстом культури. Саме за допомогою слова здійснюється перехід образу предмета в поняття про предмет. Для О. Потебні «усяке слово без винятку складається із трьох елементів: по-перше, членороздільного звука... по-друге, уявлення, і по-третє, значення слова» («Із лекцій з теорії словесності»). Як бачимо, у концепціях слова обох учених ніби в зародку наявна пізніше широко поширена теорія денотації і коннотації.

Розглядаючи процеси пізнання і мислення, обидва вчених надавали великого значення етапові формування уявлень. В інтерпретації О. Потебні цей етап є важливою ланкою, що пов'язує формування образу предмета з наступними етапами апер-

цепції, створення судження і поняття («Мислення і мова»). Судження теж є складним зв'язком уявлень. Це, за термінологією К. Твардовського, алогенетична теорія утворення понять і суджень. Сам К. Твардовський у процесі формування останніх великого значення надавав уявленням, виділяючи загальні уявлення «представлення» та «уяви» (wyobrażenia), поділяючи при цьому постулати ідеогенетичної теорії, згідно з якою судження є цілісними утвореннями, що не членуються на уявлення.

У центрі уваги логіко-лінгвістичної концепції К. Твардовського перебували імена, котрі досліджувались паралельно перш за все із «загальними уявленнями». Вчений аналізував семантику так званих «загальних», абстрактних та «порожніх» імен. Компонентом, який об'єднує аналіз різних типів імен у Твардовського, є психологічна концепція уявлення (Д. Руденко). У центрі уваги досліджень О. Потебні (принаймні періоду написання «Думки і мови») знаходиться структура слова (передусім імені) та його роль у процесах мислення. Концепція мови, в основу якої покладене дослідження денотативної або сигніфікативної семантики мовних знаків, а не їх синтактики чи прагматики, входить у парадигму «філософії імені» (Ю. Степанов). Однак необхідно зазначити, що у подальших своїх працях (зокрема, «Із записок з російської граматики») О. Потебня у центр своєї концепції окрім слова ставить речення, тобто переходить на позиції «філософії предиката».

Таким чином, певна близькість концепцій двох видатних вчених визначається перш за все розв'язанням проблем мислення і пізнання у межах психологічного напрямку, визнанням величезної ролі мови, слова в цих процесах, а також «перебуванням» на певних етапах своєї наукової діяльності в межах іменної парадигми філософії мови.

Людмила ВАСИЛЬЄВА,
Львівський університет

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ, СЕРБСЬКОЇ, ХОРВАТСЬКОЇ ТА СЛОВАЦЬКОЇ МОВ З МЕТОЮ НАВЧАННЯ

У процесі навчання іноземної, зокрема близькоспорідненої слов'янської, мови порівнюємо лексичні системи рідної та мови, що вивчається. Звичайно, сегментування навколишньої дійсності та висловлення за допомогою мовних засобів різняться навіть у близькоспоріднених слов'янських мовах. Групування семантичних ознак у межах семем та їх реалізація в окремих лексемах не залежать від ставлення до навколишнього світу. У різних мовах організація змістової та формальної сторін не є ідентичною. Відбір ознак елементів дійсності при їх називанні має істотне значення для організації усєї лексичної системи. Усі розбіжності у лексичних системах двох мов, об'ємах значень слів, використанні цих слів у процесі мовлення, врешті-решт, залежать від тих ознак, за котрими члени певного колективу класифікують і називають об'єкти дійсності [1, с. 15].

При дослідженні значень лексичних одиниць як основних у лексичній системі мови і при їх зіставленні дотримуємося думки про те, що «значення слів виникають, закріплюються й функціонують лише в конкретній мовній системі, конкретних макросистемах і рядах слів, як такі, що є оформленими звуковою і графичною системою даної мови» [4, с. 13].

Виявлення подібностей і розбіжностей між лексичними системами мов може мати практичну мету, наприклад, використовуватись у методиці викладання іноземних мов, тобто лінгводидактиці.

Надзвичайно важливе значення має проблематика еквівалентності, тобто опори на рідну мову. Для різних цілей слід враховувати еквіваленти слова, словосполучення, речення, а в ширшому значенні й цілого тексту. На підставі лексико-графічної теорії та практики нами вироблені деякі типи лексичних і фразеологічних еквівалентів українсько-сербських і хорватських та українсько-словацьких, сербсько-, хорватсько-, українських та словацько-українських.

Як зразок використаємо поняття «здобувати знання» в українській, сербській, хорватській та словацькій мовах. Здобувати знання можна за допомогою навчання, що виражається в укра-

© Васильєва Людмила, 1995

їнській мові дієсловами «вчитися, навчатися, вивчати, займатися, опановувати, засвоювати»; у сербській і хорватській «učiti se, studirati, obučavati se, školovati se, izučavati, proučavati, baviti se (čim), svladati, steći»; у словацькій — «učit' sa, študovať, zaoberat' sa, osvojovat' si, memořovat'». Ці дієслова утворюють певну лексико-семантичну групу, об'єднану спільною семою «вчитися», і їх можна розподілити на певні ряди на підставі додаткових і диференційних ознак.

Лексико-семантичний ряд утворюють лексеми «вчити що, вчитися чого, навчатися чого, завчати що, займатися чим, вивчати що»; у сербській і хорватській «učiti što, studirati sto, naučavati što, baviti se čim, izučavati sto, proučavati sto», у словацькій — «učit' sa čo, čomu, osvojovat' si čo, študovat' čo, memořovat' čo».

Лексема «вчити» у значенні «засвоювати знання» виступає в українській мові у словосполученнях: «вчити урок», «вчити вірш», «вчити роль»; у сербській і хорватській — «učiti zadatak, učiti pesme, učiti ulogu», у словацькій — «učit' sa úlohu, učit' sa verše, učit' sa divadelnu rolu» (у доконаному виді укр. «вивчити», серб. і хорват. «naučiti», словацьк. «naučit'»).

Лексеми «вчитися (навчатися)», «učiti se (naučiti)», «učit' sa (naučit' sa)» як безоб'єктні збігаються у своєму керуванні.

Лексема «навчатися», що є синонімом до лексеми «вчитися», має ширшу сполучуваність, бо містить додаткову сему «засвоювати професійні знання та навички». Наприклад: укр. «навчатися грі на фортепіано», серб. і хорват. «naučiti se svirati klavír», словацьк. «naučit' sa hrát' na klavíri», укр. «навчатися столярства», серб. і хорват. «izučiti stolarski zanat (šegrtovati)», словацьк. «naučit' sa stolárske remeslo, vyucit, sa stolárskemu remeslu».

Додаткову сему «добре запам'ятовувати шляхом багаторазового повторення» має семема, реалізована лексемами укр. «заучувати», серб. і хорват. «uvežbavati, učiti paramet», словацьк. «učit' sa naspamät', memořovat'» у словосполученнях: укр. «завчити вірші», «завчити правило», «завчений жест», серб. і хорват. «uvežbati pesmu, pravilo, (naučiti paramet) naučeni gest», «naučit' sa naspamät' verš, pravilo, namemořovat' verš, pravilo, naučené gesto».

Семема «засвоювати знання в процесі навчання» з додатковою семою «систематично освоювати знання, навички» реалізується лексемами: укр. «вивчати», серб. і хорват. «izučavati, proučavati, studirati», словацьк. «učit'sa, študovať». Наприклад: укр. «вивчати українську, словацьку, англійську мову», серб. і хорват. «studirati ukrajinski, slovački, engleski jezik», словацьк. «študovat' ukrajincinu, slovenčinu, angličtinu», але «вивчати ремесло» — «izučavati zanat», «učit' sa remeslo». Наприклад: «Він

вивчає вже не природничі науки, а математику». «Ne studira već prirodne nauke, nego matematiku». «Neštuduje už prirodné vedy, ale matematiku».

Лексема «займатися чим-небудь» є також реалізацією семема «засвоювати знання в процесі навчання», але уточнює власне цей процес. Наприклад: серб. і хорват. «bavati se književnošću, muzikom», словацьк. «zaobrat'sa literatúrou, históriou, ěudbou».

Наступний лексико-семантичний ряд утворюють лексеми: «вчитися, навчатися, займатися», серб. і хорват. «učiti se, školovati se, studirati», словацьк. «učit'sa, študovat'», котрі крім загальної семема «отримувати знання» містять додаткову семема «відвідувати навчальні заклади». Отже, виникає семема «здобувати освіту», що відрізняється від семема попередніх рядів.

Дієслова цього ряду виступають з різним керуванням у таких словосполученнях: «вчитися з ким-небудь»: укр. «ми з ним разом вчилися», серб. і хорват. «studirali smo zajedno», словацьк. «spolu sme študovali»; укр. «вчитися в університеті», серб. і хорват. «studirati na univerzitetu», словацьк. «študovat' na univerzite». «Навчатися де-небудь»: укр. «навчатися в консерваторії, університеті», серб. і хорват. «školovati se na konzervatorijumu, univerzitetu», словацьк. «študovat' na konzervatóriu, univerzite».

Ще один лексико-семантичний ряд у межах досліджуваної групи утворюють лексеми: укр. «засвоювати, оволодівати», серб. і хорват. «sticati, savladati», словацьк. «osvojovat'si, ovládat'», що є реалізацією семема «ретельно вивчати, отримувати хороші знання в процесі навчання». Додаткова семема «ретельність і отримання хороших результатів у засвоєнні знань» виразніше виявляється у дієсловах доконаного виду: серб. і хорват. «steći, svladati», словацьк. «osvojit'si, ovládnut'». Ці дієслова близькі семантично до лексем: «навчитися, вивчити», серб. і хорват. «paučiti, izučiti», словацьк. «paučit', paštudovat'». Покажемо їх семантичну сполучуваність і керування: «засвоїти щось, оволодіти чимось», наприклад: «добре засвоїти матеріал, завдання», серб. і хорват. «svladati materijal, vežbu», словацьк. «dobre paučit', ovládnut' úlohu»; укр. «Він швидко засвоює інтонацію», серб. і хорват. «veoma brzo svlada intonaciju», словацьк. «intonáciu sa uči, si osvojuje vel'mi rýchlo». Наприклад: укр. «оволодіти знаннями», серб. і хорват. «steći znanje», словацьк. «osvojit' si vedomosti».

Останній лексико-семантичний ряд групи із загальною семема «здобувати знання» утворюють лексеми укр. «вивчати, досліджувати, розглядати що-небудь», серб. і хорват. «proučavati, istraživati, nešto», словацьк. «študovat', skúmat' čo z додатковою

семою «ретельне дослідження з науковою метою», наприклад: укр. «вивчати закони природи», серб. і хорват. «istraživati prirodne zakone», словацьк. «skúmat' prirodné zakony», укр. «розглядати питання, проблему», серб. і хорват. «proučavati pitanje, problem», словацьк. «skúmat' otázku, problém».

Таким чином, за допомогою порівняння лексичних еквівалентів в процесі навчання близькоспоріднених слов'янських мов можна вказати, яким способом в планах вираження рідної мови та мови, що вивчається, реалізуються елементи когнітивної системи, об'єднані загальною семою плану змісту в лексико-семантичні групи і роз'єднані диференційними семами у лексико-семантичні ряди. Водночас ми навели у цих рядах українські еквіваленти виділених сербських, хорватських та словацьких лексем, виявили можливості їх сполучуваності. При цьому замало лише дослідити системні відношення явищ у мовах, слід враховувати й функціональні відношення. Отже, при порівняльному аналізі лексики функціональні явища відіграють надзвичайно важливу роль у реалізації принципу комунікативності навчання.

1. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология: На материале французского и русского языков. М., 1977. 2. Русско-словацкий словарь. М.; Братислава, 1989. 3. Русско-хорватский или сербский фразеологический словарь. Загреб, 1979. 4. Уфимцева А. А. Лексическое значение. М., 1986.

З ІСТОРІЇ СЛАВІСТИКИ

Володимир ЧОРНИЙ,
Львівський університет

ПРАЦЯ ДМИТРА ДОРОШЕНКА «СЛОВ'ЯНСЬКИЙ* СВІТ»: УКРАЇНСЬКА ВІЗІЯ СЛОВ'ЯНСТВА

Широке зацікавлення історією та культурою слов'янських народів у першій половині ХІХ ст. зумовлене їхнім культурно-національним відродженням та визвольними змаганнями. Дальше розгортання цих процесів лише посилювало інтерес до слов'янства як фахівців-славістів, кількість котрих поступово збільшувалась, так і політиків, журналістів, культурних діячів і загалом широкої громадськості.

Першим на потребу всебічної народознавчої інформації про слов'ян відгукнувся видатний чеський вчений, словак за походженням, на той час уже загальноновизнаний патріарх славістики П. Й. Шафарик, який опублікував 1842 р. в Празі чеською мовою знамениту працю «Слов'янський народопис» [1]. Вона стала немовби продовженням його ранніх праць, таких, як «Походження слов'ян», «Слов'янська старовина». Ці та інші твори Шафарика здобули загальне визнання у науковому світі. Недарма М. Грушевський назвав їх «енциклопедією слов'янознавства» [1, с. 131]. Праці Шафарика, передусім «Слов'янський народопис», перекладалися іншими слов'янськими, а також німецькою мовами. Варто відзначити, що перший переклад цієї книги здійснив відомий український вчений, професор Московського університету О. М. Бодяньський, який опублікував її російською мовою уже 1843 р. [7].

Після цього довгий час (майже 60 років) подібних праць не з'являлося**. І лише на початку ХХ ст. у зв'язку з поширенням «нового» слов'янофільства (неославізму) побачили світ зразу декілька видань, що містили в собі зведену інформацію (походження, місце проживання, чисельність, історичний і культурний розвиток, сучасне становище) про слов'янство загалом та окре-

© Чорний Володимир, 1995

*В оригіналі — слов'янський.

**Праці А. Ріттиха і Ф. Гельвальда [5; 8], що вийшли у цей проміжок часу, можна до уваги не брати, оскільки вони не мають наукової вартості.

мі слов'янські народи. Спершу (1907) вийшла друком праця професора Київського університету Т. Флоринського під назвою «Славянское племя» [6]. Через два роки (1909) у Санкт-Петербурзі чеський вчений Л. Нідерле опублікував у зачаткованій І. В. Ягічем «Енциклопедії слов'янської філології» працю «Обозрение современного славянства» [3]. Наступного року її було перевидано у Празі чеською мовою під дещо іншою назвою [9]. Через два роки (1912) група чеських вчених, серед них і такі відомі авторитети, як Я. Бідло, К. Кадлец та ін., випустили аналогічну колективну працю [10], присвячену слов'янам. Завершує цей ряд видань про слов'янство* фундаментальна праця російського слависта О. Л. Погодіна [4], що побачила світ 1916 р. у Санкт-Петербурзі.

Цілковито зрозуміло, що в межах даної доповіді неможливо зробити хоча б стислий огляд кожної з поіменованих видань. Відзначимо лише, всі вони суттєво різняться між собою не тільки своєю архітектонікою, принципом добору та обсягом фактичного матеріалу, а й оцінками історичного минулого і сучасного становища, передусім трактуванням націотворчих процесів у слов'янському світі. Частина авторів перелічених слов'янознавчих видань** не визнавала самотності деяких слов'янських народів, зокрема українського, білоруського, македонського, а дехто й словацького. Такий підхід до національного питання неминуче позначився на змісті праць, оскільки в них бракувало належної інформації про цілі нації. Звичайно, це знижувало їхню вартість і викликало обурення представників зневажених націй, передусім українців, які відстоювали свою самотність і боролися за національні права. Визвольні змагання українського народу завершилися створенням у 1918—1920 рр. власної держави, котра, однак, впала під ударами російського більшовизму. Внаслідок цього велика кількість державних, громадсько-політичних і культурних діячів змушена була емігрувати за кордон, у тому числі й до слов'янських країн.

За таких обставин гостро постало питання про випуск відповідної довідкової літератури про слов'янські народи, бо до цього українською мовою, крім кількох популярних статей та брошур, нічого подібного не було. Заповнити цю прогалину взявся відомий український історик, публіцист, громадський і державний діяч Дмитро Дорошенко (1882—1951), котрий після повалення Української Народної Республіки перебував на

*Тут не йдеться про праці, присвячені окремим слов'янським народам.

**Не можна не помітити, що всі вони писалися майже виключно російськими та чеськими авторами, тобто представниками тих країн, що претендували на гегемонію у слов'янському світі.

еміграції. Він видав 1922 р. у Берліні працю «Слов'янський світ в його минулому і сучасному», що складалася із трьох невеличких томиків загальним обсягом понад 750 сторінок.

Необхідність видання такої праці сам автор вбачав у тому, що серед української громадськості завжди мало місце зацікавлення слов'янством, а слов'янська ідея користувалася великою популярністю і знайшла найбільш повне відображення у програмних документах Кирило-Мефодієвського братства. Після буремних подій 1918—1920 рр., коли українському народові доводилося «викувати собі свою долю, завойовувати собі будучність, взаємини до слов'янських народів, що майже всі боролися собі державно-національну незалежність, набирають для нас іншого характеру й значення, далеко більш реального й практичного, ніж се було досі. Пізнати ці народи, познайомитися з їх життям і побутом стає неминучою передумовою наших з ними відносин та взаємин»* [2, т. 1, с. 7].

Застерігаючись від можливих звинувачень, Дорошенко писав у передмові: «Ідея моєї книжки далека від якихсь «слов'янофільських» тенденцій і поглядів на існування якоїсь особливої, ніби усім слов'янам властивої, спільності інтересів», протилежних народам інших етнічних груп. Бо, на його думку, «однакове расове походження та племінна приналежність самі по собі грають незначну роль» в питаннях, що стосуються «державних та національних інтересів» [2, т. 1, с. 8].

Повертаючись до питання про причини, що спонукали його написати працю, автор мотивував це тим, що «життя слов'янських народів, їх історія, а особливо історія слов'янського відродження і боротьби за своє культурно-національне й політичне визволення, розвиток їх умового життя і письменства повинні бути особливо цікаві для українського читача як образ життя й долі народів, що жили й розвивалися в умовах дуже до нас подібних або були в дійсності зв'язані з нами історичною долею, впливали на нас або й самі нашого впливу на собі зазнавали» [2, т. 1, с. 8].

Після «Вступу», в якому викладені вищеозначені погляди автора на цілі й завдання праці, йде невеличкий нарис «Слов'янське плем'я», де автор стисло викладає погляди на походження і розселення стародавніх слов'ян, торкається коротко питання про виникнення та подальший розвиток різних слов'янських держав і народів. При висвітленні цих проблем Дорошенко дотримувався існуючих на той час наукових концепцій. Щодо питання про те, кого зі слов'ян можна вважати окремим народом, то він, відзначивши різницю в підходах до цього найбільш

*При цитуванні праці дотримуємося мови оригіналу.

відомих авторитетів, зокрема таких, як І. Добровський, П. Шафарик, Ф. Міклошич та багатьох інших, звернув увагу на те, що цю проблему багато хто зі славістів трактує «з погляду не стільки наукової безсторонності й об'єктивізму, скільки з погляду інтересів політичних» [2, т. 1, с. 18]. Оскільки підставою окремішності народу вважали мову і більшість російських, а за ними і деякі зарубіжні вчені не визнавали ні української, ні білоруської мов, вважаючи їх лише наріччями російської, то в усіх попередніх народознавчих виданнях, за винятком хіба що праці О. Погодіна*, українці й білоруси розглядалися як етнічні групи росіян. На жаль, книга О. Погодіна, що побачила світ уже в роки першої світової війни, внаслідок чого виникли труднощі з її розповсюдженням, очевидно, не була відома Дорошенку. Тому він не дискутував з ним, а наводячи статистичні дані про чисельність окремих слов'янських народів і слов'ян загалом, посилався головню на праці Нідерле і Флоринського.

Підсумовуючи нарис, автор зазначив, що «життя давно вже вирішило питання про самостійність і рівноправність кожного слов'янського народу волею самих цих народів: кожний, хоча б і найменший слов'янський народ старається зробити свою рідну мову органом просвіти, письменства і науки, шанує її, береже, вбачає в їй свій найдорожчий національний скарб» [2, т. 1, с. 20].

Виходячи з цієї засади, автор у своїй праці намагався говорити про кожний слов'янський народ окремо. Тому його книжка складається з окремих нарисів, кожен з яких стосується того чи іншого слов'янського народу, а саме: білорусів, болгар, великорусів (росіян), кашубів, лужицьких сербів, поляків, сербо-хорватів, словаків, словенців, чехів та українців. Варто відзначити, що розміщені нариси саме в такій послідовності, тобто за алфавітом, а не за якимось іншим принципом, що міг би призвести до вивищення одних народів над іншими.

І все ж Дорошенко, незважаючи на свій намір присвятити кожному народові окремий нарис, на практиці цього принципу не дотримувався. Так, відомості про сербів, хорватів, а також чорногорців він об'єднав в одному нарисі, назвавши його «Сербо-хорвати». Всіх південних слов'ян, що входили до складу Югославії, за винятком словенців, він зарахував до «сербського племені», хоч і визнав, що «воно поділяється на кілька племен, які своєю історичною долею відрізняються між собою настільки, що можна говорити про них як про окремі народи і так зде-

*Погляди О. Погодіна суттєво відрізнялися від поглядів інших авторів, але він теж був непослідовним у питанні визнання українців окремим народом.

більшого вони й самі на себе дивилися, аж поки не сталося в кінці світової війни об'єднання їх в одній «Югославській» державі» [2, т. 2, с. 111]. Це останнє і збаламутило автора, котрий як і багато хто з його сучасників повірив в те, що об'єднання різних південнослов'янських народів в одному державному організмі приведе до ліквідації їх національних відмінностей. Та й, зрештою, ці відмінності він бачив, але трактував іноді не зовсім правильно. Так, Дорошенко вважав, що «сербське плем'я» складається з трьох основних груп, що найбільше різняться між собою, а саме: власне сербів, хорватів і далматинців. По-перше, тут не враховано, що більшість населення Далмації становлять хорвати і при всіх особливостях, йому притаманних, воно не є окремим етносом. По-друге, не враховано того, що чорногорці, хоч і дуже близькі за своїм походженням, мовою та історичною долею до сербів, все ж є окремим народом.

Тим не менше нарис «Сербо-Хорвати», маючи спільну вступну частину, в подальшому сконструйований так, що історичний та культурний розвиток сербів, хорватів, чорногорців, далматинців і боснійців подається окремими параграфами. Бо Дорошенко не погоджується з тими сербськими авторами, котрі «почали трактувати історію сербської літератури, хорватської, дубровницько-далматинської і навіть словінської вкупі як одну «югослов'янську літературу» [2, т. 2, с. 157], вважаючи таке об'єднання штучним.

Не можна поминути також і питання про македонців, котрих Дорошенко зараховує до болгар, хоч і вважає це спірним [2, т. 1, с. 72]. Натомість кашубам, яких багато вчених не визнають окремим народом, а лише частиною поляків, автор все ж присвячує маленький (всього п'ять сторінок) нарис і тим самим заступає у цьому питанні іншу позицію.

А тепер поглянемо на структуру нарисів, характер і обсяг інформації, що міститься в них. При укладенні нарисів автор загалом дотримувався єдиного принципу. Повсюдно першим пунктом подається досить детальне окреслення етнографічних меж та території, на якій проживає той чи інший слов'янський народ. У другому пункті подаються статистичні відомості про кількість даного народу із зазначенням джерел, з яких вони запозичені. Потім йдуть обширні розділи про історію та літературу кожного народу. Окремі нариси, зокрема, присвячені росіянам, полякам, українцям та чехам, завершуються розділами про національне мистецтво. Подекуди подана інформація щодо розвитку науки. Як правило, кожний такий нарис, а інколи навіть окремі його розділи, завершуються бібліографією найбільш важливих праць різними мовами, в тому числі враховані майже всі україномовні.

Необхідно наголосити, що майже всі нариси є дуже ґрунтовними, особливо у тій їх частині, де йдеться про історію та літературу. Можна тільки дивуватися, як одна людина в умовах мандрівного емігрантського життя за дуже короткий час спромоглася зібрати та осмислити такий багатющий матеріал, що стосується як окремих слов'янських народів, так і всього слов'янства. З точки зору насиченості фактами, їх достовірності та об'єктивності, праця Дорошенка, як нам видається, не тільки не поступається, а й у дечому навіть перевищує усі попередні видання такого характеру. Її перевага полягає, зокрема, в тому, що у ній огляд історичних подій доведений до кінця першої світової війни, відображений процес створення нових слов'янських держав. З цієї першої і поки що єдиної україномовної книги про слов'янство український читач може почерпнути рідною мовою відомості про інші слов'янські народи, а зарубіжні читачі — дізнатися про історичне минуле і тогочасне становище українського народу, яке в інших славістичних виданнях або зовсім не висвітлювалось, або подавалось необ'єктивно. Значення праці Дорошенка і в тому, що вона вперше з позицій українського автора показує роль і місце українців серед інших слов'янських народів та їх бачення слов'янства загалом.

1. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. К., 1917. Ч. 4.
2. Дорошенко Д. Слав'янський світ: У 3 т. Берлін, 1922. 3. Нидерле Л. Обозрение современного славянства // Энциклопедия славянской филологии / Под ред. Ягича И. В. СПб., 1909. Вып. 2. 4. Погодин А. Славянский мир. СПб., 1915. 5. Риттих А. Славянский мир: Историко-географическое и этнографическое исследование. Варшава, 1885. 6. Флоринский Т. Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства. К., 1907. 7. Шафарик П. Я. Славянское народописание / Пер. с чеш. Бодянского И. М., 1843. 8. Hellwald Fr., von. Die Welt der Slaven. Zweite Auflage. Berlin, 1890. 9. Niederle L. Slovanskij svet. Praha, 1910. 10. Slovanstvo. Obraz jeho minulosti a přítomnosti. Praha, 1912. 11. Šafárik P. Slovanský národopis. Praha, 1842.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Нахлік Євген. Варшавська служба Пантелеймона Куліша	3
Чопик Ростислав. Доповіді Міріама в ідейно-естетичній оцінці Івана Франка	24
Станьчик Даріуш. Образ Польщі і поляків у давньоруських джерелах XII—XIV ст.	34

ПОВІДОМЛЕННЯ

Матюхіна Олександра. Система «людина—природа» у давньо-слов'янській міфології	43
Кріль Михайло. Слов'янознавчі дослідження Ігнація Яна Гануша	48
Кравець Ольга. Питання літератури та фольклору південних слов'ян на сторінках української галицької преси 60-х років XIX ст.	53
Шкраб'юк Петро. Пошуки порозуміння українських радикалів з польськими поступовцями у 80—90-х роках XIX ст.	60

МАТЕРІАЛИ СЛАВІСТИЧНИХ НАУКОВИХ ЧИТАНЬ 1994 РОКУ

Круглашов Анатолій. Віденська «Січ» і слов'янство: зв'язки та орієнтації (1860-ті роки—початок XX ст.).	65
Троян Сергій. Ставлення Михайла Драгоманова до політики та ідеології експансіонізму	68
Качур Ірина. До питання про погляди Михайла Драгоманова на панславізм	72
Фісанов Володимир. Слов'янський фактор у контексті американської політики у Центральній Європі (1917—1918)	75
Свирота Роман. Перші славистичні центри у Великобританії (середина XIX—початок XX ст.)	79
Віднянський Степан. Українці в міжвоєнній Чехословаччині: з досвіду інтеграції культурного життя слов'янських народів	82
Баран Зоя. Ставлення української інтелігенції Галичини до польської політики у сфері освіти (1919—1923)	86
Романюк Ірина. До бібліографії української кирило-мефодіани	89
Дзьобан Олександр. Найдавніші кириличні пам'ятки писемності у фондах Львівської наукової бібліотеки	92
Колосовська Ольга. Кириличні стародруки з бібліотеки Антона Петрушевича	95
Козій Анісія. Село і становище селянства в польській публіцистиці XVII ст.	98
Галуш Ніла. Христо Ботев про болгаро-візантійські відносини	100
Березовська Тетяна. Відгуки російської столичної преси на рішення Берлінського конгресу 1878 р.	104
Малець Софія. Михайло Куземський на портретах Алоїза Рейхана (до проблеми пошуку прижиттєвих зображень слов'янських діячів)	108
Луцій Тетяна. Українсько-польські мистецькі зв'язки кінця XIX—початку XX ст.	111

Українець Світлана. До історії польського авангарду (Леон Хвістек та Ігнацій Віткевич)	115
Кирчів Роман. З раннього періоду українсько-польських фольклористичних зв'язків	119;
Колесниченко-Братунь Наталія. Українська тематика в творчості Йозефа Вацлава Фріча	123
Татаренко Алла. Книжка Олександра Борковського про Вука Караджича	126
Лубківський Маркіян. До питання про традиції і модернізм у слов'янських літературах	129
Моторний Володимир. Українська усна народна творчість у дзеркалі чеської фольклористики	132
Лесна Галина. Нова концепція світу в поезії російського, українського та польського символізму	135
Ігнатів Надія. Сучасна білоруська епічно-хорова проза. Тенденції розвитку	139
Бацевич Флорій. Олександр Потебня і Казимеж Твардовський: спроба порівняння лінгвофілософських концепцій	142
Васильєва Людмила. Функціонально-семантичний аналіз лексики української, сербської, хорватської та словацької мов з метою навчання	145
З ІСТОРІЇ СЛАВІСТИКИ	
Чорний Володимир. Праця Дмитра Дорошенка «Слов'янський світ» українська візія слов'янства	149

CONTENTS

ARTICLES

Nachlik Jevgen. The Warsaw work of Pantelejmon Kulish	3
Chopyk Rostyslaw. Miriam's lectures in ideological and aesthetic estimation of Ivan Franko	24
Stanchyk Dariush. The image of Poland and Poles in the Ancient Russian sources	34

REPORTS

Matiukchina Oleksandra. The «man-nature» system in the Ancient Slav Mythology	43
Kriľ Mykhajlo. The Slav researches of Ignacij Jan Ganush	48
Kravec' Olga. The South Slavs literature and folk-lore questions on the pages of Ukrainian Galician press in 60-th years of XIX century	53
Škrabjuk Petro. The search of undastanding between Ukrainian Radicals and Polish Progresists in 80—90-th years of XIX century	60

MATERIALS OF SLAVISTIC SCIENTIFIC READING IN 1994.

Kruglashov Anatolij. Vienna's «Sich» and the Slavs: connections and orientations (1860-th — beginning XX cent)	65
Trojan Sergij. Mykhajlo Dragomanov's attitude on politic and ideology of expansionism	68
Kachur Iryna. To the question of Mykhajlo Dragomanov's view on Pan Slavism	72
Fisanov Volodymyr. The Slav factor in the contents of American policy in Central Europe (1917—1918)	75
Syrota Roman. The finest Slavistic centres in Great Britian (from half of XIX cent. to beginning of XX cent.)	79
Vidnian'skij Stepan. Ukrainians in Czeckoslovakia between I and II World Wars; from experience of Slavs peoples culture life	82
Baran Zoja. The Ukrainian's intellectuals attitude to polish education policy in Galicia (1919—1923)	86
Romaniuk Iryna. To the bibliography of Ukrainian Cyrylo-Methodiancy	89
Dziban Oleksandr. The most ancient Cyrylic books in Lviv Scientigic Library's funds	92
Kolosovs'ka Olga. Cyrylic ancient books from Anton Petrushevich library	95
Kozij Anisija. Village and situation of peasantry in the Polish public literature of XVIII century	98
Galun Nila. Kchristo Botiev about Bulgarian-Byzantium relations	100
Berezovs'ka Tetiana. The opinions of Russian capital's press on the decision of Berlin Kongress 1878	104
Malec' Sofija. Mykhajlo Kuzems'kyj on the portraits by Alojiz Rejkchan (on problem of search undervital portrayal pictures Slav public men)	108
Lupij Tetiana. Ukrainian-Polish art relations at the end of XIX — beginning of XX cent.)	113

Ukrainec' Svitlana. On history of Polish Adventurism (Leon Kchvistek and Ignacij Vitkevich)	115
Kyrchiv Roman. From early period of Ukrainian-Polish folk-loristic relations	119
Kolesnychenko-Bratun' Natalija. Ukrainian subjects in Jozef Vaclav Frich works	123
Tatarenko Alla. Oleksandr Borkovski book about Vuk Karadgych	126
Lubkivs'kyj Markijan. On question of tradition and modernism in Slavs literatures	129
Motornyj Volodymyr. Ukrainian oral folk works in reflaction of Czech folk-loristic	132
Lesna Halina. New conception of the World in the poetry of Russian, Ukrainian and Polish symbolism	135
Ignativ Nadija. Contemporary Byelorussian epic-chorus prose. Tendencies of development	139
Bacevich Florij. Oleksandr Potebnia and Kazimierz Twardovski: an attempt of linguistic-philosophic konception comparison	142
Vasil'jeva Ludmila. Functional and semantic analise of Ukrainian, Serbian, Chorvatian and Slovakian lanquages vocabulary for the educational purpose	145

FROM HISTORY OF SLAVISTIC

Chornij Volodymyr. Dmytro Doroshenko work «Slav World»: Ukrainian vision of Slavs	149
---	-----

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Міністерство освіти України
Львівський державний університет
ім. І. Франка
Інститут славістики

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

Міжвідомчий науковий збірник

Виходить з 1970 р.

В и п у с к 47

Художній редактор **Е. А. Каменщик**
Технічний редактор **І. Г. Федас**
Коректор **О. А. Тростячин**